

તત્ત્વચિંતામણી ઉપર મથુરાનાથની ટીકાથી યુક્ત

પ્રેરક : પૂ. પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ. સાહેબ
ગુજરાતી + સંસ્કૃત ચન્દ્રશેખરીયા ટીકા સહિત

વ્યાપ્તિપંચક

મથુરાનાથની માથુરી ટીકા

ઉપર

ચાન્દ્રશેખરીયા નામની

ગુજરાતી+સંસ્કૃત સરળ ટીકા

: પ્રેરક :

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક :

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

જીવતલાલ પ્રતાપશી સંસ્કૃતિ ભવન

૨૭૭૭, નિશા પોળ, ઝવેરીવાડ,

રીલિફ રોડ, અમદાવાદ-૧.

ફોન : ૨૫૩૫૫૮૨૩, ૨૫૩૫૬૦૩૩

પ્રેરક-પરિચય :

સિદ્ધાન્તમહોદધિ, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ,

સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભગવંત શ્રીમદ્ધર્મવિજય

પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના વિનેય

પૂ. પં. શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી

આવૃત્તિ :

પ્રથમ સંસ્કરણ નકલ : ૧૦૦૦

તા. ૨૫-૨-૨૦૦૪, વિ. સં. ૨૦૬૦

ટાઈપસેટિંગ :

અરિહંત ગ્રાફિક્સ

ખાડિયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

મુદ્રક :

નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

સિદ્ધાન્તમહોદયિ,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ,
કર્મસાહિત્યનિપુણમતિ
પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના

પદ્મલંકાર

ન્યાયવિચારક, વર્ધમાનતપોનિધિ
પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના

પદ્મલંકાર

સિદ્ધાન્તદિવાકર, ગીતાર્થશિરોમણિ
પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય
જયદીપસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના

કરકમલમાં સાદર સમર્પણ...

પ્રસ્તાવના

બુઢી થઈ ગયેલી છરીથી શાક સમારી શકાતું નથી. તો હવે શું કરવું ? એને તીક્ષ્ણ કરાનારા સાધન રૂપ શરાણ ઉપર એ છરીને ચડાવીને તીક્ષ્ણ કરવી પડે. તીક્ષ્ણ બનેલી એ છરી પછી શાક સમારવામાં અતિશય ઉપયોગી બને. અને એનાથી તૈયાર થયેલ ભોજન જાતે ય વાપરીને પેટ ભરી શકાય અને બીજાને ય વપરાવીને ઉપકાર કરી શકાય.

સંયમીઓની પ્રજ્ઞા માત્ર સ્વચ્છ જ હોય એ કરતાં તીક્ષ્ણ પણ હોય તો ખૂબ જ ઉપયોગી બને. તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાથી શાસ્ત્રોની એક-એક પંક્તિમાંથી અણમોલ પદાર્થોને શોધી શકે. તાત્પર્યને પકડી શકે. પણ જો પ્રજ્ઞા સ્થુલ હોય તો માત્ર શાસ્ત્રો વાંચી શકે એ મહાસાગરની અંદર પડેલા રહસ્યોને - રત્નોને ન પામી શકે.

તો સંયમીઓની સ્થુલ પ્રજ્ઞાને તીક્ષ્ણ બનાવવા શું કરવું ? એ બુઢી છરી જેવી પ્રજ્ઞાને તીક્ષ્ણતમ બનાવનાર કોઈ શરાણ છે ?

એનો ઉત્તર છે 'હા'.

(નવ્ય) ન્યાય એ સ્થૂલ પ્રજ્ઞાને ધારદાર બનાવવા માટે અતિશય ઉપયોગી સાધન છે.

ન્યાય ગ્રંથોમાં પંક્તિઓ પણ અઘરી અને પદાર્થો પણ અતિસૂક્ષ્મ ! એક-એક શબ્દ ઉપર ઘણી-ઘણી વિશાળ ચર્ચાઓ થાય. એ વિસ્તારમાં એક પણ શબ્દ નકામો, વધારાનો લખેલો જોવાં ન મળે. એક એક શબ્દની કિંમત ત્યાં આંકવામાં આવે. પ્રત્યેક પંક્તિઓ આગળ-પાછળની પંક્તિઓ સાથે ચોક્કસ સંબંધ ધરાવનારી હોય. ભણનારાઓ જો અડધી-પા મિનિટ પણ બે-ધ્યાન બને તો આખો પદાર્થ હાથમાંથી જતો રહે. ફરી મહેનત કરવી પડે એટલી બધી એકાગ્રતા ત્યાં જોઈએ. વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપકના માથાઓ દુઃખવા માંડે એટલો બધો સખત માનસિક પરિશ્રમ પણ પડે. માટે જ ન્યાયગ્રંથો ભણાવનારાઓ આંગળીના વેઢા ઉપર ગણી શકાય એટલા માંડ મળે છે. એમાં ય ઉપર-ઉપરના (વ્યાપ્તિપંચકાદિ) ગ્રંથો ભણાવનારાઓને નો શોધવા જવું પડે.

આ તો જે આ ભણશે એને જ અનુભવ થશે કે ઉપરની વાતો કેટલી બધી સાચી છે ?

પણ જો આ શરાણ જેવા ન્યાય ગ્રંથો ઉપર સ્થૂલપ્રજ્ઞા રૂપી બુઢી છરી ચડે અને બરાબર ઉંડાણપૂર્વક ભણવા દ્વારા તીક્ષ્ણ બને તો તો પછી મોટા લાભો મળવા માંડે. એ તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાનો સ્વામી બનેલો સંયમી પછી જિનાગમો વાંચે, મહોપાધ્યાયજી વગેરે મહાપુરુષોના અદ્વિતીય ગ્રંથો વાંચે, એક-એક પંક્તિમાંથી અનેક રહસ્યો કાઢે. એનો આનંદ આસમાનને આંબે. હર્ષના આંસુઓ છલકાઈ જવાની પ્રક્રિયા સેંકડો વાર બને. મહાપુરુષો પ્રત્યેના બહુમાનભાવના મોજાઓ ઉગ્રળે. પરિણતિ વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર, વિશુદ્ધતમ બનતી જાય. પોતાને મળેલા આ અણમોલ રહસ્યો સેંકડો-હજારો સંયમીઓને, સંઘના સભ્યોને અને છેવટે માર્ગાનુસારીની ભૂમિકાવાળા મિથ્યાત્વીઓને પણ એમની યોગ્યતા અનુસારે આપતો જાય. જે મોક્ષનો માર્ગ પાંચમાં આરામાં સુમસામ જેવો બનવા માંડ્યો છે. જે મોક્ષ માર્ગ ઉપર ચાલનારા મુસાફરો ઘટવા માંડ્યા છે. તે મોક્ષમાર્ગ ઉપર હજારો-લાખો આત્માઓ માત્ર ચાલતા નહિ, પણ દોડતા થઈ જાય. સુમસામ મોક્ષમાર્ગ ભીડથી ધમધમતો બની જાય.

તીક્ષ્ણ બનેલી છરીથી શાક સમારીને એ લોકો પોતાના ય પેટ ભરે. અને બીજાના ય ભરે. એમ ન્યાયગ્રંથોના અભ્યાસથી તીક્ષ્ણ બનેલી પ્રજ્ઞા દ્વારા શાસ્ત્રોના બેનમૂન રહસ્યોને તૈયાર કરીને, પ્રગટ કરીને એ સંયમી પોતે તો મોક્ષમાર્ગ ઉપર પુરપાટ દોડવા જ માંડે. એ સાથે બીજા ય અનેકોને દોડાવવા માંડે.

આ વાત અત્યારે તો એકદમ સાચી દેખાઈ રહી છે. પૂજ્યપાદ ન્યાયવિશારદ સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સાહેબે છઠ્ઠા પારણે છઠ્ઠ કરવાપૂર્વક ન્યાયના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને કરાવ્યો. એના પ્રતાપે પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી, પૂજ્ય આ. દેવ શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજી, પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી પુણ્યરત્ન+યશોરત્નવિજયજી+પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી અજીતશેખરવિજયજી,

પૂજ્ય ગણિવર્ય શ્રી રશ્મિરત્નવિજયજી, પૂજ્ય ગણિવર્ય શ્રીમેઘદર્શનવિજયજી, પૂજ્ય મુનિરાજ યશોવિજયજી, પૂજ્ય મુનિરાજ ઉદયવલ્લભવિજયજી વગેરે વગેરે અનેક સુવિહિત, વિદ્વાન્ સંયમીઓ તૈયાર થયા. તેઓએ સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજી અને મહામહોપાધ્યાય શ્રી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મ.ના અતિ-અણમોલ, અતિ અઘરા ગ્રન્થોને અત્યંત સરળ બનાવી શ્રમણસંઘ સામે મૂક્યા કે ભણાવ્યા. (આ તો જેટલા નામો યાદ આવ્યા એ લખ્યા, એ સિવાય અનેક સંયમીઓ છે. જેઓએ જૈનસંઘ ઉપર પુષ્કળ ઉપકાર કર્યો છે અને કરી રહ્યા છે.)

અને વર્ષોથી જે ગ્રન્થોને સંયમીઓ હાથમાં લેતા પણ ગભરાતા હતા. એ ગ્રન્થો આજે સેંકડો સંયમીઓ ભાષાંતરાદિના સહાયે વાંચતા થઈ ગયા. સંયમજીવનમાં જોમ આવ્યું. ઉત્સાહ વધ્યો. નવી દિશાઓ ખૂલી.

સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા, ઉપદેશરહસ્ય, ધર્મસંગ્રહણી, સામાચારી પ્રકરણ, જૈન તર્કભાષા, સ્યાદ્વાદ મંજરી, સ્યાદ્વાદ રહસ્ય, વાદમાલા, બન્નીશ-બગ્રીશી, અધ્યાત્મમતપરીક્ષા, ધર્મપરીક્ષા, પ્રતિમાશતક, ખોડશક, યોગવિશિકા, યોગશતક, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગબિંદુ, લલિતવિસ્તરા.... વગેરે વગેરે સેંકડો ગ્રન્થો આજે ભાષાંતરાદિ સહિત શ્રમણસંઘ પાસે વિદ્યમાન છે. એ આપણું પ્રચંડ પુણ્ય છે.

પણ આમાં એવું દેખાય છે કે જે જે મહાત્માઓએ આ વિશિષ્ટ ગ્રન્થોના સંપાદનના કામ કર્યા છે. લગભગ એ બધાય મહાત્માઓએ પ્રથમ અજૈન ન્યાયગ્રન્થોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે. એ પણ માત્ર મુક્તાવલિ પુરતો નહિ. પણ આગળ વધીને દિનકરી, વ્યાપ્તિ પંચક, સિદ્ધાન્તલક્ષણ વગેરે ગ્રન્થોનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે એટલે એવું લાગે છે કે આ જે કલ્પવૃક્ષ ઉગેલું દેખાય છે. એના મૂળ તરીકે અજૈન ન્યાયગ્રન્થોનો અભ્યાસ છે.

તો હવે વિચાર આપ્યો કે શા માટે ઘણા સંયમીઓ આ ન્યાયગ્રન્થોનો અભ્યાસ સરળતાપૂર્વક કરી શકે એવો પ્રયત્ન ન કરવો ? મુક્તાવલિ ઉપર પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજીએ ખૂબ જ સુંદર છણાવટ સાથે પુસ્તક બહાર પાડ્યું જ છે. પણ શક્તિશાળી સંયમીઓ ન્યાયનો થોડોક વધુ અભ્યાસ કરે તો તેઓ પણ સ્વ-પરને ઘણા જ ઉપકારી બને.

માત્ર આ એક જ આશયથી ‘વ્યાપ્તિપંચક’નામના આ એક ગ્રન્થ ઉપર વધુમાં વધુ સરળ એવી સંસ્કૃતટીકા અને ગુજરાતી વિવેચન સાથે આ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. આ સાથે જ નજીકના જ કાળમાં ‘સિદ્ધાન્તલક્ષણ’ પણ બહાર પડશે.

ધ્યાનમાં રાખો :

(૧) વ્યાપ્તિપંચક અતિકઠિન ગ્રન્થ છે જ. એટલે ‘એની પંક્તિઓ ઉપરથી જ પદાર્થ સમજવો’ એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કામ છે. એમાં સહાયક તરીકે કોઈક ભાષાંતર, સરળ ટીકા કે છેવટે ભણાવવામાં હોંશિયાર વિદ્યાગુરુની જરૂર પડે જ. હા ! માત્ર ગુજરાતી વિવેચન પણ ચાલત. પણ સંયમીઓ સંસ્કૃતમાં વાંચે તો ભાષાની દૃષ્ટિએ તેનો ખૂબ લાભ થાય. સંસ્કૃત વાંચનનો અભ્યાસ પણ થાય.

બે ય ટીકાઓ (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી) વધુમાં વધુ સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મારા વિદ્યાર્થી મુનિઓનો અભિપ્રાય છે કે ‘મુક્તાવલિ ભણી ચૂકેલા અમે વિદ્યાગુરુ વિના પણ આ ગ્રન્થ આ બે ટીકાના આધારે ૮૦, ૮૫% ભણી-સમજી શકીએ છીએ.’ આ મારા માટે સંતોષકારક બાબત હતી.

(૨) છતાં ય ગ્રન્થ અઘરો તો છે જ. મહેનત તો પડશે જ. પદાર્થ ન સમજાય તો બે-ત્રણ-ચારવાર વાંચવો. પ્રયત્ન કરવો. સફળતા મળશે. સંસ્કૃતમાં ન સમજાય તો ગુજરાતીમાં જોવું. ગુજરાતીમાં ન સમજાય તો સંસ્કૃતમાં જોવું. ક્યાંક ગુજરાતી કરતાં ય સંસ્કૃતમાં વધુ સ્પષ્ટ નિરૂપણ દેખાશે.

(૩) વ્યાપ્તિપંચક ગ્રન્થમાં નિરૂપણ કરવાની શૈલિ ક્યાંક એવી છે કે પહેલા ઉત્તરપક્ષરૂપી પંક્તિ આવે. અને પછી એતેન....અપાસ્તમ્, इत्थञ्च....न क्षतिः..... એ રીતે લખીને એમાં પૂર્વપક્ષ આપેલો હોય. હવે ખરેખર તો પહેલા

પ્રશ્ન=પૂર્વપક્ષ આવે. અને પછી ઉત્તર આવે. એટલે વિવેચનમાં અને સંસ્કૃત ટીકામાં પહેલા 'પ્રશ્ન' તરીકેનો પછી આવનારી પંક્તિનો પદાર્થ આપ્યો છે. અને પછી 'ઉત્તર' તરીકેનો પહેલા આવેલી પંક્તિનો પદાર્થ આપ્યો છે. હવે વાંચનારની સામે તો પહેલા 'ઉત્તર'ની જ પંક્તિ આવે. એટલે વિદ્યાર્થી વિવેચન જોવા જાય. તો એને એમ લાગે કે 'આ પંક્તિનો અર્થ તો અહીં દેખાતો નથી. આ તો તદ્દન બીજો જ પદાર્થ લાગે છે.'

એટલે વિદ્યાર્થીઓએ વ્યાપ્તિપંચક(માથુરી)ની આગળ-પાછળ આવતી પંક્તિઓ જોવી અને આવી બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો.

(૪) ક્યાંક પદાર્થને સરળ બનાવવા માટે 'વ્યાપ્તિપંચક'ની પંક્તિને અક્ષરશઃ ખોલવાને બદલે એનો ભાવાર્થ લખ્યો છે. એટલે આવા કેટલાંક સ્થાનોમાં વ્યાપ્તિપંચકની પંક્તિઓનો અક્ષરાર્થ સ્વયં કરી લેવો.

(૬) 'જે ભણો એ લખીને ભણો અને સાંજે પાઠ કરો' એવી અમારી નમ્ર-ખાસ સુચના છે. એનાથી પદાર્થો વધુ દૃઢ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

(૭) વ્યાપ્તિપંચક મૂળગ્રન્થ તો માત્ર પાંચ-છ લીટીનો જ છે. જે તત્ત્વચિંતામણિગ્રન્થની પંક્તિઓ રૂપ છે. એના ઉપર મથુરાનાથ અને જગદીશજી એમ બે વિદ્વાનોએ વિવેચન કર્યું છે. એ જ ખરેખર વ્યાપ્તિપંચક કહેવાય છે. એમાં અહીં મથુરાનાથની 'માથુરી' ટીકા જ લીધેલી છે. એના ઉપર સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિવેચન છે.

સાવધાન ! :

અમે પહેલા જ કહ્યું છે કે આ ન્યાયગ્રન્થો બુઢી છરીરૂપ સ્થુલ બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ બનાવવા માટેના શરાણ જેવા છે. શરાણની કિંમત શરાણ જેટલી જ છે. છરીને તીક્ષ્ણ બનાવનારના મનમાં તો શાક સમારી ભોજન કરવાની જ ભાવના રમે છે. જો શાક સમારવાદિ કામ ન હોત તો એ છરી કે છરીને તીક્ષ્ણ કરનાર શરાણની કોઈ જ કિંમત રહેતી નથી. જે માણસ કલાકો સુધી છરીને શરાણ ઉપર ઘસ્યા જ કરવાનું કામ કરે એ લોકમાં હાંસીપાત્ર બને છે. છરી તીક્ષ્ણ બને એટલે શરાણ છોડી દેવાનું છે અને શાક સમારવા બેસી જવાનું છે.

એમ જો સંયમીઓ બે-પાંચ-સાત વર્ષ આ ન્યાયગ્રન્થો જ ભણ્યા કરે. અને અતિ-અણમોલ આગમગ્રન્થાદિનું અધ્યયન ન કરે. અને છેવટે વ્યાખ્યાનાદિમાં ચડી જાય તો એ યોગ્ય નથી. અત્યારના કાળમાં એવું દેખાય છે કે લગભગ સંયમીઓના ઉપર ૧૦/૧૨/૧૫ વર્ષે સંઘાદિની અનેક જવાબદારીઓ આવી જતી હોય છે. સ્વાધ્યાય ઘટે કે બંધ પડે છે. ન્યાયગ્રન્થો ભણવાની મહેનત જેને માટે કરી છે. એ જ જો ન કરવામાં આવે તો આ ગ્રંથો ભણવાનો અર્થ ઝાઝો નથી રહેતો. પણ હવે આજના કાળની દૃષ્ટિએ જો ૧૨-૧૫ વર્ષમાં જ અભ્યાસાદિ ઓછા પડવાના હોય કે બંધ પડી જવાના હોય. તો હવે સંયમીએ એ રીતે જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કે જેમાં મુખ્ય ધ્યેય=આગમો-વિશિષ્ટગ્રન્થોનું વાંચન, મનન જળવાઈ રહે.

ત્રણ પ્રકારના સંયમીઓ છે (૧) મંદ ક્ષયોપશમવાળા (૨) મધ્યમક્ષયોપશમવાળા (૩) તીવ્ર ક્ષયોપશમવાળા. એમાં મંદક્ષયોપશમવાળા સંયમીઓ માત્ર મુક્તાવલિ ભણે તો પણ એકવાર ચાલી રહે. તેમને વ્યાપ્તિપંચકાદિ ગ્રન્થો ન કરાવાય એ જ સારું. આમ પણ મુક્તાવલિ પણ તેઓ માટે ખૂબ કઠિન જ પડવાની. મુક્તાવલિમાં પણ માત્ર પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ખંડ જ કરાવીએ તો ચાલી રહે. અલબત્ત આ સંયમીઓ ઉપાધ્યાયજીના ગ્રન્થો લગભગ નહિ વાંચી શકે. પણ શું થાય ? ક્ષયોપશમ મંદ હોય તો એમાં શું કરી શકાય ?

પણ મધ્યમ ક્ષયોપશમવાળાઓએ તો ઓછામાં ઓછું વ્યાપ્તિ-પંચક અને સિદ્ધાન્તલક્ષણ સુધી કરવું જોઈએ. અને વધુમાં વધુ પણ આટલું જ કરે એ ઉચિત છે. આનાથી વધારે સમય આ ન્યાયગ્રન્થોમાં કાઢવો એ આ કાળની દૃષ્ટિએ અમને ઉચિત લાગતું નથી. આટલો ન્યાય ભણવાનું પણ અમે ના-છુટકે જ કહીએ છીએ, કેમકે એના વિના મહાપુરુષોના અમુક ગ્રન્થો વાંચવા શક્ય જ નથી. એના રહસ્યો પકડવા અતિ-કઠિન છે. તીવ્ર ક્ષયોપશમવાળાઓ પણ આટલો ન્યાય તો કરે જ. એ પછી વધુ ન્યાય ન કરે એ આ કાળની દૃષ્ટિએ ઉચિત લાગે છે. જૈન ગ્રન્થો

સેંકડો-હજારોની સંખ્યામાં છે. એનું જ વાંચન-પરિશીલન થાય એ અત્યંત ઉચિત છે.

આ અમારો અભિપ્રાય છે. છતાં છેવટે દરેક સંયમીઓએ પોતાના ગુરુજનો અને વિદ્યાગુરુઓની સુચના મુજબ જ કરવું એ હિતાવહ છે.

ફરીથી એ વાત ખાસ યાદ કરાવી દઉં કે આ ન્યાયગ્રન્થો સાધન ગ્રન્થો તરીકે જ છે. અમારો ઉદ્દેશ સંયમીઓ અતિ-અદ્ભુત એવા જૈનગ્રન્થોને વાંચતા થાય, તાત્પર્ય પકડતા થાય એ જ છે . એ માટે સાધન તરીકે જ આ ન્યાય છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

અંતે જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધ-ત્રિવિધ મિચ્છા મિ દુક્કડં !

શાંતિનગર, અમદાવાદ

ચૈત્રસુદ-૧૨, ૨૦૬૦

— પ્રેરક

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

લ્યાપ્તિપંચક

મથુરાનાથની માથુરી ટીકા

ઉપર

ચાન્દ્રશેખરીયા નામની

ગુજરાતી+સંસ્કૃત સરળ ટીકા

: પ્રેરક :

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયંજી

તત્ત્વચિંતામણી ગ્રન્થની કેટલીક પંક્તિઓ + એનું વિવરણ કરતી માથુરી ટીકા + એ માથુરી ટીકા ઉપર 'ચાન્દ્રશેખરીયા' નામની સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સરળ ટીકાઓ સહિત

વ્યાપ્તિપંચકમ્

તત્ત્વ ચિંતામણિ : નનુ અનુમિતિહેતુવ્યાપ્તિજ્ઞાને કા વ્યાપ્તિ: ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નવ્યન્યાયના પ્રણેતા ગંગેશ ઉપાધ્યાયજીએ તત્ત્વચિંતામણીગ્રન્થની રચના કરી. એમાં, ચાર ખંડ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, અનુમાનપ્રમાણ, ઉપમાનપ્રમાણ અને શબ્દ પ્રમાણ. એમાં જે અનુમાન પ્રમાણ છે. તેમાં પહેલા અનુમિતિ જ્ઞાનનું લક્ષણ અને “વ્યાપ્તિજ્ઞાન એ પ્રમાણ છે.” એ સાબિત કરતું અનુમાન તેઓએ આપી દીધું છે. હવે, તેઓ વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરવા માંગે છે. કોઈપણ એક પદાર્થના નિરૂપણ બાદ બીજા પદાર્થનું નિરૂપણ કરતી વખતે, એ બે પદાર્થો વચ્ચે કોઈક સંગતિ દેખાડવી પડે. અહીં, તેઓ ઉપોદ્ઘાત સંગતિ દેખાડવા માંગે છે. આ ઉપોદ્ઘાત સંગતિ શી રીતે આવે ? એ અંગે બે મતો છે. એ બે ય મતો, માથુરી ટીકામાં બતાવશે. હવે, એ સંગતિ જણાવનાર મુળપંક્તિ જોઈએ.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નવ્યન્યાયસ્ય પ્રણેતારો ગંગેશોપાધ્યાયા: તત્ત્વચિંતામણીગ્રન્થં રચિતવન્ત: । તસ્મિન્ ચત્વાર: खण्डा: । प्रत्यक्षप्रमाणम्, अनुमानप्रमाणम्, उपमानप्रमाणं, शाब्दप्रमाणम् च। एतेषु यद् अनुमानप्रमाणम् अस्ति, तस्मिन् पूर्वं अनुमिते: लक्षणं, “अनुमानं (व्याप্তिज्ञानं) प्रमाणम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वात्” इत्यनुमानम् च दर्शितवन्त: उपाध्याया: । साम्प्रतं ते व्याप्तिनिरूपणं कर्तुं इच्छन्ति । कस्यचिदपि पदार्थस्य निरूपणानन्तरं अन्यस्मिन् पदार्थे निरूपयितव्ये, तयो: द्वयो: पदार्थयो: मध्ये संगति: दर्शनीया भवति । अत्र तु उपाध्याया: उपोद्घातसंगतिं दर्शयितुमिच्छन्ति । सा संगति: अत्र केन प्रकारेण भवति, इति अत्र द्वे मते स्त:। ते द्वे अपि मते माथुरीटीकायां प्ररूपिते । साम्प्रतं तां संगतिं दर्शयितुकामानां उपाध्यायानां अनुमानप्रमाणग्रन्थस्थं इदं मूलवाक्यम्... ।

નનુ..... ઇત્યાદિ ।

માથુરી : અનુમાનપ્રામાણ્યનિરૂપ્ય વ્યાપ્તિસ્વરૂપનિરૂપણમારભતે નન્વિત્યાદિના ।

અનુમિતિહેત્વિત્યસ્યાઽનુમાનનિષ્ઠપ્રામાણ્યાનુમિતિહેત્વિત્યર્થ: । વ્યાપ્તિજ્ઞાને ઇત્યત્ર ચ વિષયત્વં સપ્તમ્યર્થ:, તથાચાનુમાનનિષ્ઠ-પ્રામાણ્યાનુમિતિહેતુવ્યાપ્તિજ્ઞાનવિષયીભૂતા વ્યાપ્તિ: કેત્યર્થ: । અનુમાનનિષ્ઠપ્રામાણ્યાનુમિતિ-હેત્વિત્યનેન વ્યાપ્તેરનુમાનપ્રામાણ્યોપપાદકત્વકથનાદ-નુમાનપ્રામાણ્યનિરૂપણાનન્તરં વ્યાપ્તિનિરૂપણે ઉપોદ્ઘાત એવ સઙ્ગતિ: સૂચિતા । ઉપપાદકત્વં ચાત્ર જ્ઞાપકત્વમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : માથુરીટીકાયાં મૂલવાક્યસ્ય નિરૂપણં કરોતિ । અનુમાનપ્રામાણ્યં... ઇત્યાદિ.... ઉપાધ્યાયા: “અનુમાનખંડે પૂર્વ અનુમાનં પ્રમાણમ્ પ્રમિતિકરણતાવચ્છેદકધર્મવત્ત્વાત્” ઇત્યાકારક-

અનુમાને=વ્યાપ્તિજ્ઞાને પ્રામાણ્યં દર્શયિત્વા, સામ્પ્રતં વ્યાપ્તિ-સ્વરૂપનિરૂપણં કુર્વન્તિ ।

તત્ર, “અનુમિતિહેતુવ્યાપ્તિજ્ઞાને કા વ્યાપ્તિઃ” ઇતિ મૂલવાક્યસ્ય અયં અર્થઃ, અનુમાનં પ્રમાણમ્ ઇતિ આકારિકા અનુમાનપક્ષક-પ્રામાણ્યસાધ્યકા યા અનુમિતિઃ, તસ્યાઃ હેતુઃ યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્=“યત્ર પ્રમિતિકરણતાવચ્છેદકધર્મઃ તત્ર પ્રામાણ્યમ્” ઇત્યાકારકં, તજ્ઞાને વિષયીભૂતા વ્યાપ્તિઃ કા = કીદૃશી ઇત્યર્થઃ।

અત્ર ઉપોદ્ઘાતસંગતિઃ મૂલવાક્યેન પ્રદર્શનીયા । તત્ર યદિ અનુમિતિ-ઇતિ મૂલવાક્યઘટક-અનુમિતિપદેન પર્વતો વહ્નિમાન્, ઘટઃ દ્રવ્યં.... ઇત્યાદિકાઃ અનુમિતયઃ ગૃહ્યન્તે । તદા તાદૃશ્યઃ અનુમિતયઃ અત્ર ગ્રન્થે પૂર્વં ન નિરૂપિતાઃ, અતઃ તાઃ અનુમિતયઃ “પ્રકૃતાઃ” ન ભવન્તિ । તથા ચ, પ્રકૃત-ઉપપાદકત્વાત્મિકા સંગતિઃ ન મીલતિ । અતો, મૂલસ્થ-અનુમિતિપદેન, અનુમાનં પ્રમાણં.... ઇતિ પૂર્વનિરૂપિતા, અતઃ એવ પ્રકૃતા અનુમિતિઃ ગ્રાહ્યા । સા ચ અનુમિતિઃ તદા એવ ભવતિ, યદા યત્ર યત્ર પ્રમિતિકરણતાવચ્છેદકધર્મઃ તત્ર પ્રામાણ્યમ્ ઇતિ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્ ભવતિ । અર્થાત્ અનુમાનપક્ષે યદ્ પ્રામાણ્યં સાધ્યમ્ । તસ્ય ઉપપાદકં=સાધકં યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્ ભવતિ । તસ્ય વિષયીભૂતા વ્યાપ્તિઃ અપિ પ્રકૃતોપપાદિકા ભવતિ । પ્રકૃતમ્ ચ અનુમાનનિષ્ઠપ્રામાણ્યમ્ । તસ્ય ઉપપાદિકા વ્યાપ્તિઃ । અતો વ્યાપ્તૌ ઉપોદ્ઘાતસંગતિઃ સંગચ્છતે ।

एषः भावार्थः । अक्षरार्थस्तु अयम्-अनुमितेः हेतुः यद् व्यापतिज्ञानम् तदज्ञान-विषयीभूता व्यापतिः क्वा । अर्थात् “अनुमानं प्रमाणं” इति अनुमितेः हेतुभूतस्य व्यापतिज्ञानस्य विषया व्यापतिः किलक्षणा ? इति तु परमार्थः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : માથુરી ટીકામાં ઉપોદ્ઘાતસંગતિ દર્શાવવા માટે, મૂળ વાક્યનો અર્થ કરે છે કે અનુમાનખંડમાં અનુમાનં (વ્યાપ્તિજ્ઞાનં) પ્રમાણં પ્રમિતિકરણતાવચ્છેદકધર્મવત્વાત્ (વ્યાપ્તિજ્ઞાનત્વધર્મવત્વાત્) એ રીતે અનુમાનમાં પ્રામાણ્યને બતાવીને હવે, વ્યાપ્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ શરૂ કરે છે. અને, એ માટે નનુ.... એ પંક્તિ લખી છે.

મૂળમાં અનુમિતિહેતુ.... એ પંક્તિ છે. તેમાં અનુમિતિ તરીકે પર્વતો વહ્નિમાન્, ઘટઃ દ્રવ્યં, ગુણઃ સત્તાવાન્ ઇત્યાદિ કોઈ અનુમિતિ ન લેવી, કેમકે આ વાક્ય ઉપોદ્ઘાતસંગતિ દર્શાવવા માટે લખાયેલ છે. અને ‘પ્રકૃતોપપાદકત્વમ્’ એ આ સંગતિનો અર્થ છે. પૂર્વે જે નિરૂપણ કરેલ હોય, તે ‘પ્રકૃત’ તરીકે કહેવાય. અને તેને સિદ્ધ કરી આપનાર વસ્તુ એ તેની ઉપપાદક ગણાય. હવે વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરવા માંગે છે. માટે, વ્યાપ્તિમાં આ સંગતિ રહેવી જોઈએ. વ્યાપ્તિની પહેલા આ ગ્રન્થમાં પર્વતો વહ્નિમાન્.... ઇત્યાદિ અનુમિતિ બતાવી જ નથી. એટલે, એ અનુમિતિઓ પ્રકૃત તરીકે ન આવે. પણ અનુમાનમ્ પ્રમાણમ્....એ અનુમિતિ બતાવી છે. એટલે, એ જ પ્રકૃત તરીકે આવે અને આ અનુમિતિ તો જ થાય જો પ્રમાણત્વ=પ્રામાણ્ય અને પ્રમિતિકરણતાવચ્છેદકધર્મ વચ્ચે વ્યાપ્તિજ્ઞાન થાય. એટલે, વ્યાપ્તિજ્ઞાન એ પ્રકૃત=અનુમિતિને સિદ્ધ કરનાર છે અથવા પ્રકૃત=અનુમાનનિષ્ઠ પ્રામાણ્યને સિદ્ધ કરનાર છે. અને એટલે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનના વિષયભૂત વ્યાપ્તિ પણ પ્રકૃતની ઉપપાદક=સિદ્ધ કરનાર ગણી શકાય. આ રીતે, વ્યાપ્તિમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિ મળે.

મૂળ વાક્યનો સમાસ આ પ્રમાણે — અનુમિતેઃ હેતુ યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્ તસ્મિન્ વિષયીભૂતા વ્યાપ્તિઃ કા, સાતમીનો અર્થ વિષયતા કરવાનો છે, અને તેનો અન્વય વ્યાપ્તિમાં થાય.

चान्द्रशेखरीया : अत्र उपपादकत्वम् न उत्पादकत्वरूपम् । यतः अनुमाने प्रामाण्यं अस्ति एव । व्यापतिः

તસ્ય ઉત્પાદિકા નાસ્તિ । કેવલં અનાદિકાલેન અનુમાને નિષ્ઠં પ્રામાણ્યં સા જ્ઞાપયતિ । અતઃ જ્ઞાપકત્વરૂપં ઉપપાદકત્વમ્ ગ્રાહ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : વ્યાપ્તિમાં જે “પ્રકૃતોપપાદકત્વ” છે. તેનો “પ્રકૃતજ્ઞાપકત્વમ્” એમ અર્થ કરવો. દંડ એ ઘટનો ઉપપાદક ગણાય. એનો અર્થ એ કે, દંડ એ ઘટનો ઉત્પાદક છે. હવે, અનુમાનમાં પ્રામાણ્યનો ઉપપાદક વ્યાપ્તિ છે. તેમાં, વ્યાપ્તિ એ કંઈ પ્રામાણ્યની ઉત્પાદક નથી, કેમકે અનુમાનમાં પ્રામાણ્ય તો પહેલેથી જ હતું. વ્યાપ્તિ તો માત્ર એ પ્રામાણ્યનો બોધ કરાવે છે. માટે, વ્યાપ્તિ એ પ્રકૃતની ઉપપાદક=જ્ઞાપક છે. તેવો અર્થ કરવો.

ચાન્દ્રશેખરીયા : एवं तावत् मुख्यमतं दर्शयित्वा साम्प्रतं केषाञ्चित् मतं दर्शयति केचिदित्यादि । ते हि इत्थं उपोद्घातसंगतिं कथयति - अनुमानखण्डे पूर्वं यद् अनुमितिलक्षणम् “व्याप्ति-प्रकारकपक्षधर्मता-ज्ञानजन्यज्ञानत्वम्” अभिहितम् । तदेव प्रकृतपदेन ग्राह्यम् । तस्य उपपादिका व्याप्तिः भवति । व्याप्तिज्ञानेनैव व्याप्तिप्रकारक-ज्ञानत्वरूपम् लक्षणम् ज्ञायते । यथा घटं विना घटवत् भूतलं न उपपद्यते । एवं व्याप्तिं विना व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वम् अपि न उपपद्यते । तथा, मूलवाक्यस्य अयमर्थः कर्तव्यः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ પ્રમાણે મુખ્યમત બતાવી હવે, બીજી રીતે ઉપોદ્ઘાત સંગતિ બતાવનારાઓનો મત કહે છે. “પ્રકૃત” તરીકે પહેલા મતે, “અનુમાનનિષ્ઠપ્રામાણ્ય” હતું. જ્યારે આ બીજા મતે, આ જ અનુમાન ખંડમાં પહેલા કહી ગયેલ અનુમિતિનું લક્ષણ છે. લક્ષણ હંમેશા સ્વેતરભેદની અનુમિતિ કરાવી આપે. જેમકે સાસ્નાવત્ત્વ એ ગાયનું લક્ષણ છે. તો, “ગૌઃ સ્વેતરભેદવતી સાસ્નાવત્ત્વાત્” એમ, અનુમાન દ્વારા ગાયમાં સ્વેતરભેદની સિદ્ધિ થાય.

એટલે, અહીં પણ, અનુમિતિલક્ષણ એ સ્વેતરભેદની અનુમિતિ કરાવશે. તે આ પ્રમાણે - અનુમિતિઃ સ્વેતરભેદવતી વ્યાપ્તિપ્રકારક પક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનત્ત્વાત્ આમાં, હેતુ એ લક્ષણ છે. આના દ્વારા “અનુમિતિઃ સ્વેતરભેદવતી” એવી અનુમિતિ થઈ શકે. મૂળમાં લખેલા અનુમિતિ પદથી આ અનુમિતિ લેવાની છે અને તેનો હેતુ વ્યાપ્તિ.... જ્ઞાનત્વ છે. અને એમાં ઘટક તરીકે વ્યાપ્તિપ્રકારક જ્ઞાન છે. અને એ જ્ઞાનમાં વિષય તરીકે વ્યાપ્તિ છે. આમ, વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય, તો વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન થાય. અને એ થાય, તો તત્જ્ઞાનજન્યજ્ઞાનત્વ હેતુ મળે અને તેના દ્વારા “અનુમિતિઃ સ્વેતરભેદવતી” એ અનુમિતિ થઈ શકે. આમ, પ્રકૃત તરીકે અનુમિતિનું લક્ષણ, અને તેની ઉપપાદક આ વ્યાપ્તિ બને. અને એ રીતે તેમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિ મળે.

માથુરી : કેચિત્તુ અનુમિતિપદમનુમિતિનિષ્ઠેતરભેદાનુમિતિપરમ્, તથાચાનુમિતિનિષ્ઠેતરભેદા-નુમિતૌ યો હેતુઃ પ્રાગુક્તવ્યાપ્તિપ્રકારક-પક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનત્વરૂપસ્તદ્ઘટકં યદ્વ્યાપ્તિજ્ઞાનં તદંશે વિશેષણીભૂતા વ્યાપ્તિઃ કેત્યર્થઃ । ઘટકત્વાર્થકસપ્તમીતત્પુરુષ-સમાસાત્, તથા ચ પ્રાગુક્તાનુમિતિલક્ષણોપોદ્ઘાત એવ સઙ્ગતિરનેન સૂચિતેત્યાહુઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : લક્ષણમ્ સ્વેતરભેદાનુમિતિસાધકમ્ ભવતિ । યથા, ગોઃ સાસ્નાવત્ત્વમ્ લક્ષણમ્ । તત્ર ચ “ગૌઃ સ્વેતરભેદવતી સાસ્નાવત્ત્વાત્” ઇતિ અનેન ગવિ સ્વેતરભેદાનુમિતિઃ ભવતિ ।

અત્ર ચ વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનમ્ “વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ” ઇત્યાદિ આકારકં, તજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનત્વમ્ અનુમિતિલક્ષણમ્ । તથા ચ “અનુમિતિઃ સ્વેતરભેદવતી વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્ય-જ્ઞાનત્વાત્” ઇતિ અનુમાનમ્ ભવતિ । અતઃ મૂલસ્થં અનુમિતિપદં “અનુમિતિઃ સ્વેતરભેદવતી” ઇતિ અનુમિતિવાચકં । તસ્યાઃ હેતુઃ, વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનત્વમ્ । તદ્દેતૌ ઘટકં વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્ । તસ્મિન્ વિષયીભૂતા વ્યાપ્તિઃ કા.... ઇત્યર્થઃ મૂલવાક્યસ્ય કર્તવ્યઃ । અત્ર અનુમિતિહેતૌ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્ ઇતિ સપ્તમીતત્પુરુષ સમાસઃ । સપ્તમ્યાઃ અર્થો ઘટકત્વમ્ । તતઃ “અનુમિતિહેતુ-ઘટકં યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્” ઇતિ અર્થો લભ્યતે । એવં ચ પ્રાગુક્ત-અનુમિતિલક્ષણ-ઉપપાદકત્વરૂપઃ ઉપોદ્ઘાતો વ્યાપ્તૌ લભતે ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : લક્ષણ એ સ્વેતરભેદની અનુમિતિને સાધી આપનાર હોય છે, જેમકે “સાસ્નાવત્ત્વ”લક્ષણ ગાય=પક્ષમાં ગવેતરભેદની અનુમિતિને લાવી આપે છે.

અહીં વ્યાપ્તિપ્રકારક=પક્ષધર્મતાજ્ઞાનનો આકાર આ પ્રમાણે છે કે “વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ” અને આવા પરામર્શજ્ઞાનથી જન્ય એવું જે જ્ઞાન હોય. એ અનુમિતિ કહેવાય એટલે કે અનુમિતિ=વ્યાપ્તિપ્રકારક-પક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાન. એટલે આ પ્રમાણે અનુમાન થઈ શકે કે અનુમિતિઃ સ્વેતરભેદવતી વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનત્વાત્

ચિંતામણીમાં જે અનુમિતિ પદ છે. એ ‘અનુમિતિ સ્વેતરભેદવતી’ એવા આકારના જ્ઞાનરૂપ અનુમિતિની સૂચક છે. તેનો હેતુ=પંચમી વિભક્તિથી સૂચિત કરાતો હેતુ એ વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્ય જ્ઞાનત્વ છે. અને તે હેતુમાં ઘટક તરીકે વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે અને “એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનના વિષયભૂત એવી વ્યાપ્તિ શું છે?” એ પ્રમાણે ચિંતામણીગ્રન્થના વાક્યનો અર્થ કરવો.

અહીં ‘અનુમિતિહેતૌ વ્યાપ્તિજ્ઞાન’ એ પ્રમાણે સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ કરવો. સપ્તમી વિભક્તિનો અર્થ ‘ઘટકત્વ’ છે તેથી ‘અનુમિતિના હેતુમાં ઘટક તરીકે રહેલું જે વ્યાપ્તિજ્ઞાન’ એ અર્થ થાય.

આ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલ અનુમિતિલક્ષણ-ઉપપાદકત્વ રૂપ ઉપોદ્ઘાતસંગતિ વ્યાપ્તિમાં મળે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રથમમતે અનુમિતિહેતુ યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્.... ઇતિ કર્મધારયસમાસો ભવતિ । દ્વિતીયમતે “અનુમિતિહેતૌ યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્” ઇતિ તત્પુરુષસમાસો ભવતિ । પ્રથમમતે “અનુમિતિહેતુઃ=અનુમિતિ-ઉત્પાદકં” ઇતિ અર્થઃ આશ્રયણીયઃ । દ્વિતીયમતે “અનુમિતિં કર્તુ યઃ પञ्चमीविभक्तिप्रतिपाद्यो हेतुः उच्यते, स ग्राह्यः” ઇતિ વિશેષઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પહેલા મતમાં અનુમિતિહેતુ યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્ એમ કર્મધારયસમાસ છે. બીજા મતમાં “અનુમિતિહેતૌ યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્” એમ તત્પુરુષ છે. પહેલા મતમાં “અનુમિતિહેતુ=અનુમિતિને ઉત્પન્ન કરનાર” એવો હેતુનો અર્થ છે. બીજા મતમાં અનુમિતિ કરવા માટે, જે પાંચમી વિભક્તિથી હેતુપ્રયોગ કરવામાં આવે, તે હેતુ” એમ અર્થ કરવાનો છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રથમમતે લઘુભૂતા વ્યાખ્યા અતો ગુરુભૂત-વ્યાખ્યાવતિ દ્વિતીયમતે માથુરીકારસ્ય અસ્વરસો બોધ્યઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પહેલા મતમાં નાની વ્યાખ્યા દ્વારા જ ઉપોદ્ઘાતસંગતિ મળી જાય છે. માટે, લાંબી

કલ્પનાવાળા બીજા મતમાં માથુરીકારને અસ્વરસ છે.

તત્ત્વચિંતામણિ : (સા વ્યાપ્તિઃ) ન તાવદ્ અવ્યભિચરિત્ત્વમ્ । તદ્ હિ ન સાધ્ય-અભાવવદ્-અવૃત્તિત્વમ્ ।

માથુરી : ન તાવદિતિ । ‘તાવદ્’વાક્યાલઙ્કારે । અવ્યભિચરિત્ત્વં-અવ્યભિચરિત્ત્વપદ-પ્રતિપાદ્યમ્ । તત્ર હેતુમાહ તદ્વીત્યાદિ । હિ યસ્માત્, તત્-અવ્યભિચરિત્ત્વશબ્દપ્રતિપાદ્યમ્, નેતિ સર્વસ્મિન્નેવ લક્ષણે સમ્બધ્યતે, તથાચ વ્યાપ્તિર્યતઃ સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિત્વાદિરૂપાઽવ્યભિચરિ-ત્ત્વશબ્દપ્રતિપાદ્યસ્વરૂપા ન, *અતોઽવ્યભિચરિત્ત્વશબ્દપ્રતિપાદ્યસ્વરૂપા નેત્યર્થઃ પર્યવસિતઃ । વિશેષાભાવકૂટસ્ય સામાન્યાભાવહેતુતા પ્રસિદ્ધૈવેતિ ન નજ્ઞદ્વયોપાદાનં નિરર્થકમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તત્ત્વચિન્તામણીગ્રન્થે ન તાવત્.... ઇત્યાદૌ તાવત્શબ્દઃ કેવલં વાક્યસ્ય શોભાયાં વર્તતે। તાવત્શબ્દપ્રયોગેન તદ્ વાક્યં શ્રવણે મધુરં ભવતિ । અત્રેદં અવધેયમ્ । વ્યાપ્તિપંચકગ્રન્થઃ પૂર્વપક્ષભૂતો વર્તતે। અત્ર વ્યાપ્તેઃ પञ્ચ લક્ષણાનિ વિસ્તરતો વ્યાખ્યાતાનિ । તદન્તે તલ્લક્ષણાનાં દોષસહિતત્વમ્ નિરૂપિતમ્ । એવમ્ પૂર્વપક્ષે સમાપ્તે સતિ તસ્ય ઉત્તરદાયકો ગ્રન્થઃ સિદ્ધાન્તલક્ષણઃ । અતઃ અત્ર ગ્રન્થે તુ પૂર્વપક્ષઃ એવ મુખ્યઃ । તેન ચ પ્રશ્નઃ કૃતઃ “વ્યાપ્તિઃ કા” ઇતિ । તસ્ય ઉત્તરં કેનચિત્ મધ્યસ્થેન દત્તં “અવ્યભિચરિત્ત્વમ્ એવ વ્યાપ્તિઃ” ઇતિ । એવં પ્રોક્તે સતિ પૂર્વપક્ષઃ આહ — ન તાવત્ અવ્યભિચરિત્ત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ । યતઃ અવ્યભિચરિત્ત્વં ઇતિ કોઽર્થઃ । મધ્યસ્થઃ પ્રાહ “સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વં અવ્યભિચરિત્ત્વમ્” સાધ્યવદ્-ભિન્ન-સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વમ્ અવ્યભિચરિત્ત્વં ઇત્યાદીનિ પञ્ચ લક્ષણાનિ મધ્યસ્થેન નિરૂપિતાનિ । તત્ર પૂર્વપક્ષઃ પ્રાહ — તાનિ પञ્ચાપિ લક્ષણાનિ દોષયુક્તાનિ । અતઃ વ્યાપ્તિઃ અવ્યભિચરિત્ત્વપદપ્રતિપાદ્યા ન ભવતિ।

તથા ચ પૂર્વપક્ષકૃતમ્ અનુમાનમ્ ઇદમ્

વ્યાપ્તિઃ ન અવ્યભિચરિત્ત્વપદપ્રતિપાદ્યા સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વાદિપંચ-અવ્યભિચરિત્ત્વપદપ્રતિ-પાદ્યત્વાભાવાત્”

યથા ઉપાશ્રયે પञ્ચ સાધવઃ ચાતુર્માસાય સ્થિતાઃ । તત્ર ઉત્તરદિને યદિ પ્રથમો દ્વિતીયઃ તૃતીયઃ ચતુર્થઃ પञ્ચમોઽપિ ચ સાધુઃ તત્ર ન દૃશ્યતે । તર્હિ ઉપાશ્રયે સાધુસામાન્યાભાવો વ્યવહ્રિયતે । એવં યદિ વ્યાપ્તૌ પञ્ચાપિ અવ્યભિચરિત્ત્વરૂપાણિ લક્ષણાનિ ન ઘટન્તે । તર્હિ વ્યાપ્તૌ અવ્યભિચરિત્ત્વસામાન્યાભાવઃ સિદ્ધ્યતિ એવ, ન તત્ર કશ્ચિદ્ વિવાદઃ અસ્તિ ।

મધ્યસ્થ : અમે અવ્યભિચરિત્ત્વને વ્યાપ્તિ માનશું. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ એ “અવ્યભિચરિત્ત્વ” એ પદથી પ્રતિપાદ્ય છે, એમ માનશું.

પૂર્વપક્ષ : અવ્યભિચરિત્ત્વનો તમે શું અર્થ કરશો ? તમે પાંચ અર્થો બતાવવાના છો. પણ, એમાંથી એકપણ અર્થ સાચો નથી. અને એટલે જ વ્યાપ્તિ એ અવ્યભિચરિત્ત્વપદથી ન ઓળખી શકાય.

મધ્યસ્થ : અવ્યભિચરિત્ત્વપદના પાંચેય અર્થો ખોટા હોય, વ્યાપ્તિમાં ન ઘટતા હોય, એટલે વ્યાપ્તિ

અવ્યભિચરિત્વપદથી ન ઓળખાય. એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

પૂર્વપક્ષ : વિશેષાભાવનો કૂટ એ સામાન્યના અભાવને સાધી આપનારો બને છે એ બધાને માન્ય જ છે. જેમકે, ઉપાશ્રયમાં ચાર સાધુ ચાતુર્માસ માટે આવ્યા. હવે વહેલી સવારે નં. ૧ સાધુ (સાધુવિશેષ) ઉપાશ્રયમાં નથી, નં. ૨,૩,૪ પણ નથી. તો કહી શકાય કે સાધુસામાન્યનો અભાવ છે. તેમ અવ્યભિચરિત્વના પાંચ અર્થો કર્યા. એમાંથી એક પણ અર્થ વ્યાપ્તિમાં ન ઘટે. એટલે વ્યાપ્તિ એ અવ્યભિચરિત્વ રૂપ નથી. એમ માની શકાય છે. અનુમાનનો આકાર આ પ્રમાણે છે.

“વ્યાપ્તિ: ન અવ્યભિચરિત્વપદપ્રતિપાદ્યા સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વાદિપંચ-અવ્યભિચરિત્વપદપ્રતિ-પાદ્યત્વાભાવાત્.”

વ્યાપ્તિ એ સાધ્યાભાવવદ્ - અવૃત્તિત્વ રૂપ અવ્યભિચરિત્વપદથી પ્રતિપાદ્ય નથી.

વ્યાપ્તિ એ સાધ્યવદ્-ભિન્ન-સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વરૂપ અવ્યભિચરિત્વપદથી પ્રતિપાદ્ય નથી.

એ રીતે પાંચેય પ્રકારના અવ્યભિચરિત્વપદથી પ્રતિપાદ્ય નથી.

છઠ્ઠો પ્રકાર છે નહીં. માટે વ્યાપ્તિ એ અવ્યભિચરિત્વપદથી પ્રતિપાદ્ય નથી. અર્થાત્ અવ્યભિચરિત્વ રૂપ નથી. મૂળમાં જે ‘ન’ લખેલો છે. તે પાંચેય લક્ષણો સાથે જોડવાનો છે. ખ્યાલ રાખવો કે, આ આખોય ગ્રન્થ પૂર્વપક્ષરૂપે છે. જેમાં વ્યાપ્તિનાં પાંચેય પ્રકારના લક્ષણોને વિસ્તારથી બતાવી “તેઓ ખોટા છે.” એમ છેલ્લે કહેવાના છે. તેનો ઉત્તર=સાચી વ્યાપ્તિનું લક્ષણ દર્શાવનાર ગ્રન્થ એ સિદ્ધાન્તલક્ષણ છે.

માથુરી : અતઃ એવ નજ્ઞયોપાદાનં ન નિરર્થકમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તત્ત્વચિંતામણીગ્રન્થે “ન તાવદ્ અવ્યભિચરિત્વમ્ । તદ્ધિ ને....” इति यद् नज्ज्ञयोपादानं कृतम्, तद् निरर्थकम् । केवलं न तावत् साध्याभाववत्-अवृत्तित्वम् अव्यभिचरित्वम् व्याप्तिः” इत्येव वक्तव्यम्.” तेनैव यथार्थबोधसम्भवात् इति चेत् न, यतः पूर्वपक्षो विशेषाभावकूटेन सामान्याभावं साधयितुं इच्छति । तदर्थं अनुमानं कर्तुं इच्छति । अतः एव पूर्वपक्षो नज्ज्ञयोपादानेन तद् अनुमानं सूचितवान् तथा हि — ‘व्याप्तिः न अव्यभिचरित्वपदप्रतिपाद्या साध्याभाव वद्-अवृत्तित्वादिभिः प्रतिपाद्यत्वाभावात्’ इति अनुमानम् मूलस्थवाक्येन स पूर्वपक्षः सूचितवान् । तत्र प्रथमनज् पदेन सामान्याभावो द्वितीयनज् पदेन च विशेषाभावकूटो निरूप्यते । अतो नज्ज्ञयोपादानं न निरर्थकम् । तदुपादानं विना एतद् अनुमानं न प्रतिपादयितुं शक्यते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તત્ત્વચિંતામણીમાં ન તાવત્ સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વં અવ્યભિચરિત્વમ્ (વ્યાપ્તિઃ) એમ લખ્યું હોત. તો ય અર્થ સમજાઈ જાત કે “વ્યાપ્તિ એ સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વાદિ રૂપ = અવ્યભિચરિત્વ સ્વરૂપ નથી. તો એના બદલે ન તાવત્ અવ્યભિચરિત્વમ્, તદ્ધિ ન.... એમ બે વાક્યો કરીને ગૌરવ શા માટે કર્યું ?

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમે હમણા જ કહી ગયા કે “પૂર્વપક્ષ એ વિશેષાભાવ કૂટ દ્વારા સામાન્યાભાવને સિદ્ધ કરવા માંગે છે. અને એટલે જ એ અનુમાનનો આકાર દર્શાવવા જ બે ‘ન’નો ઉપયોગ કરેલો છે. “વ્યાપ્તિમાં તમામ વિશેષો નથી, માટે વ્યાપ્તિમાં અવ્યભિચરિત્વ સામાન્ય પણ નથી.” એવો અર્થ લેવો છે

અને એ માટે જ બે 'ન' લીધા છે.

વ્યાપ્તિ: ન અવ્યભિચરિત્વપદપ્રતિપાદ્યા સાધ્યાભાવવદ.... પ્રતિપાદ્યત્વ-અભાવાત્ ।

આમાં એક 'ન' એ સામાન્યાભાવ સાબિત કરવા માટે છે. બીજો 'ન' એ વિશેષાભાવકૂટ દેખાડવા માટે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : સમ્પ્રતિ માથુર્યા ક્રમશઃ પઞ્ચાનામપિ લક્ષણાનાં નિરૂપણં વિસ્તરતઃ ક્રિયતે । તત્ર તાવત્ પ્રથમલક્ષણમ્ “સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ” ઇતિ । અત્ર પ્રાચીનાઃ ઇમાં વ્યુત્પત્તિં પ્રતિપાદયન્તિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : હવે માથુરીટીકામાં ક્રમશઃ પાંચેય લક્ષણોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરશે. એમાં પ્રાચીનો આ પ્રમાણે કહે છે.

માથુરી : સાધ્યાભાવવદવૃત્તિત્વમિતિ । વૃત્તમ્ વૃત્તિઃ, ભાવે નિષ્ઠાપ્રત્યયાત્, વૃત્તસ્યાભાવો-
ઽવૃત્તં વૃત્ત્યભાવ ઇતિ યાવત્, સાધ્યાભાવવતોઽવૃત્તં સાધ્યાભાવવદવૃત્તમ્ સાધ્યાભાવવદ્વૃત્ત્યભાવ
ઇતિ યાવત્, તદ્યત્રાસ્તિ સ સાધ્યાભાવવદવૃત્તી મત્વર્થીયેન્પ્રત્યયાત્, તસ્ય ભાવઃ
સાધ્યાભાવવદવૃત્તિત્વમ્, તથા ચ સાધ્યાભાવવદ્વૃત્ત્યભાવવત્ત્વમિતિ ફલિતમિતિ પ્રાઞ્ચઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : વૃત્તધાતોઃ ભાવે “ત” પ્રત્યયઃ અત્ર અસ્તિ । વૃત્+ ત+ઇન્(મત્વર્થીયઃ)+ત્વ” ઇતિ વિભાગો બોધ્યઃ । વૃત્+વૃત્તિ+વૃત્તિતા+વર્તનમ્ ઇતિ એકાર્થા શબ્દાઃ । વૃત્ ધાતોઃ ભાવે “તિ” લગતિ, તથા વૃત્ ધાતોઃ “ત” યોજયિત્વા મત્વર્થીય-ઇન્ પ્રત્યયં યોજયિત્વા અપિ “વૃત્તિ” ઇતિ પદં ભવતિ । પશ્ચાત્ “તા” લગતિ, તદા “વૃત્તિતા” શબ્દો ભવતિ ।

વૃત્તસ્ય=વર્તનસ્ય અભાવઃ અવૃત્તમ્ ઇતિ અવ્યયીભાવસમાસઃ । સાધ્યાભાવવતઃ અવૃત્તમ્ ઇતિ ચ ષષ્ઠીતત્પુરુષઃ સમાસઃ । તત્ અવૃત્તમ્ યત્ર અસ્તિ સ સાધ્યા....અવૃત્તી ઇતિ મત્વર્થીય-ઇન્ પ્રત્યયઃ । તસ્ય ભાવઃ સાધ્યા....અવૃત્તિત્વમ્=સાધ્યાભાવવદ્નિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવઃ ઇતિ વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય અવયવાર્થઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એમાં “સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ” એ સૌથી પહેલું લક્ષણ છે. પ્રાચીનો એનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

છેલ્લે અવૃત્તિત્વમ્ શબ્દ છે. એમાં, અ+વૃત્ ધાતુ+ “ત” પ્રત્યય+ મત્વર્થીય ઇન્ પ્રત્યય+ ત્વ પ્રત્યય એટલું સમજી રાખવું.

વૃત્ ધાતુને ભાવ અર્થમાં “ત” લાગેલો છે. એટલે વૃત્=રહેવું એ વૃત્ ધાતુને “તિ” લગાડો, તો પણ વૃત્તિ=રહેવું એ જ અર્થ થાય. અને વૃત્ ધાતુને “ત” લગાડી મત્વર્થીય ઇન્ લગાડ્યા પછી પાછો “તા” લગાડો, તોય વૃત્તિતા=રહેવું અર્થ થાય. આમ, વૃત્+વૃત્તિ+વૃત્તિતા એ ત્રણેય સમાનાર્થી જાણવા.

વૃત્તસ્ય અભાવઃ=અવૃત્તમ્ એ અવ્યયીયભાવ સમાસ થાય. સાધ્યાભાવવતઃ અવૃત્તમ્=વૃત્તિ-અભાવઃ અર્થાત્ સાધ્યાભાવવત્થી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાનો અભાવ એમ અર્થ થયો.

સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તમ્ યત્ર અસ્તિ સ સાધ્યા...અવૃત્તી” સાધ્યાભાવવાળાથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાના

અભાવવાળો” એમ અર્થ થાય. એને વળી “ત્વ” લગાડીએ એટલે સાધ્યા.... અવૃત્તિત્વમ્” બની જાય. જેનો અર્થ “સાધ્યાભાવવાળાથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાના અભાવવાળા પણું.” એમ થાય. જ્યાં વાળાપણું એવો અર્થ જણાય. ત્યાં વાળાપણું કાઢી નાંખી જે અર્થ બચે એ અને તે ‘વાળાપણું’ એક જ ગણાય. જેમકે, ઘટ અને ઘટવત્ત્વ એ એક જ ગણાય. એટલે સાધ્યાભાવવાળાથી નિરૂપિત વૃત્તિતાનો અભાવ એ જ વ્યાપ્તિ બનશે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ સાધ્યાભાવવતિ અવૃત્તમ્ “इति सप्तमी-तत्पुरुषसमासं अनादृत्य, कथं षष्ठीतत्पुरुषः अङ्गीकृतः इति चेत् । षष्ठीविभक्तेः निरूपितता इति अर्थो भवति । स च अत्र उपयोगी । साध्याभाववत् निरूपितवृत्तिता-अभावः इति अर्थस्य आद्रियमाणत्वात् । तथा च तादृशार्थप्रतिपत्त्यर्थं षष्ठी विभक्तिः समादृता । तत्र दृष्टान्तो यथा-साध्यो वह्निः, तदभाववान् ह्रदः, तत्र मीनादयो वर्तन्ते, अतः तेषु वृत्तिता । सा वृत्तिता ह्रदनिरूपिता । तस्याः अभावो धूमे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । तदेतद् प्राचां मतम् । अधुना तत्खण्डनं करोति मथुरानाथः । तदसत् इत्यादिना ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : “સાધ્યાભાવવાળામાં વૃત્તિતાનો અભાવ” એમ કરવાને બદલે શા માટે “સાધ્યાભાવવતઃ” ષષ્ઠી વિભક્તિ કરીને સમાસ ખોલ્યો ?

ઉત્તર : સાધ્યાભાવવત્થી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતા એવો અર્થ લેવો છે માટે ષષ્ઠી વિભક્તિ કરી છે. ષષ્ઠી વિભક્તિનો “નિરૂપિતતા” અર્થ થઈ શકે. ધારો કે સાધ્ય=વહ્નિ છે. તો વહ્નિ-અભાવવાન=હ્રદ આવે. અને તે હ્રદમાં મીન વગેરે રહે છે. એટલે મીનાદિમાં વૃત્તિતા આવી. આ વૃત્તિતા એ હ્રદથી (સરોવરથી) નિરૂપિત છે અને આવી વૃત્તિતાનો અભાવ=વ્યાપ્તિ એ ધૂમમાં છે. એમ લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

આ પ્રાચીનોનો મત જોયો. માથુરીકાર આ વ્યુત્પત્તિને ખોટી સાબિત કરતા તેમાં ભુલો બતાવે છે. જેની શરૂઆત તદસત્...થી કરે છે.

માથુરી : તદસત્, ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेतदर्थप्रतिपत्तिकर’ इत्यनुशासनविरोधात् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનાનાં ઇયં વ્યુત્પત્તિઃ ન સમીચીના । યતઃ इदं अनुशासनं प्रसिद्धं यदुत “न कर्मधारयात् मत्वर्थीयप्रत्ययो, बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः” इति । अस्य अयमर्थः । कर्मधारयसमासानन्तरं मत्वर्थीयप्रत्ययकरणेन यः अर्थो लभ्यते । स एव अर्थो यदि केवलं बहुव्रीहिसमासेन प्रतीयते । तर्हि बहुव्रीहिः एव कर्तव्यः लाघवात् । न तु कर्मधारयकरणानन्तरं मत्वर्थीयः, गौरवात् । यथा महत् च तत् धनं च, इति महद्धनम्, तद् यत्रास्ति स महाधनी । महाधनवान् इत्यर्थः । स एव अर्थः “महत् धनं यस्य स महाधनः” इति बहुव्रीहिणा लभ्यते । अतः महाधनीप्रयोगः न सम्यग् “महाधनः” इत्येव प्रयोगः सम्यग् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનોની આ વ્યુત્પત્તિ બરાબર નથી કેમકે એવો નિયમ છે કે જો કર્મધારયસમાસ કરીને પછી ઇન્ પ્રત્યય લગાડવાથી જે અર્થ થાય એ જ અર્થ કર્મધારય વિના, ઇન્ લગાડ્યા વિના બહુવ્રીહિ સમાસથી મળી જતો હોય તો ત્યાં કર્મધારયસમાસથી મત્વર્થીય ઇન્ પ્રત્યેય કરી ન શકાય. જેમકે, શ્વેતં ચ તદ્ અમ્બરં ચ । શ્વેતામ્બરં, તદ્ અસ્તિ “શ્વેતામ્બરી”=શ્વેતવસ્ત્રવાળો. અહીં કર્મધારય પછી ઇન્ પ્રત્યય લગાડી આ અર્થ

લાવ્યા. હવે, શ્વેતં અમ્બરં यस્ય સ શ્વેતામ્બરઃ” શ્વેત વસ્ત્રવાળો. અહીં સીધો બહુવ્રીહિ સમાસ કરીને જ ઉપરનો અર્થ મેળવી લીધો. એટલે શ્વેતામ્બરી એ પ્રયોગ ખોટો ગણાય. એમ,

મહત્ ચ તદ્ધનં ચ, મહદ્ધનમ્, તત્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ મહાધની ।

મહત્ ધનમ્ यस્ય સ મહાધનઃ બેયનો અર્થ એક જ થાય છે. એટલે કર્મધારય કરીને પછી ઇન્ લગાડીને કરેલો પ્રયોગ ખોટો ગણાય.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર પ્રાચીનાઃ વદન્તિ । ભવતુ તથા નિયમઃ । કા અસ્માકં ક્ષતિઃ ? નહિ અસ્માભિઃ કર્મધારયાત્ મત્વર્થીયઃ કૃતઃ, અપિ તુ ષષ્ઠીતત્પુરુષાત્ મત્વર્થીયઃ કૃતઃ । તથા ચ ભવતાં અનુશાસનસ્ય અત્ર ન કોઽપિ અવકાશઃ પ્રતિભાતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનો : તમારો નિયમ સાચો. પણ એ અહીં લાગુ પડતો જ નથી. કેમકે અમે તો “સાધ્યાભાવવતઃ અવૃતમ્” એમ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ કર્યા પછી મત્વર્થીય લગાડેલો છે. પણ કર્મધારય પછી મત્વર્થીય લગાડેલો જ નથી. તો પછી આ નિયમ અહીં ક્યાં લાગુ પડે ?

માથુરી : તત્ર કર્મધારયપદસ્ય બહુવ્રીહીતરસમાસપરત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તત્ર ઇદમુત્તરમ્ । અત્ર નિયમે યત્ કર્મધારયપદં અસ્તિ । તત્ બહુવ્રીહિભિન્નાનાં સવેર્ષાં સમાસાનાં પ્રતિપાદકં દૃષ્ટવ્યમ્ । તથા ચ બહુવ્રીહિભિન્નેભ્યઃ સમાસેભ્યઃ ન મત્વર્થીયો,.... ઇતિ નિયમઃ અભવત્ । ભવતાં ચ સમાસઃ ષષ્ઠીતત્પુરુષઃ । તતઃ સોઽપિ બહુવ્રીહિભિન્નઃ એવ । તેન તસ્માત્ મત્વર્થીયકરણે અનુશાસનવિરોધઃ સ્ફુટઃ એવ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આ અનુશાસનમાં જે “કર્મધારય” શબ્દ છે. એનો અર્થ “બહુવ્રીહિ સિવાયનો કોઈપણ સમાસ.” એમ અર્થ કરવાનો છે. એટલે તમારો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ પણ બહુવ્રીહિ સિવાયનો હોવાથી તેનાથી મત્વર્થીય કરવામાં આ અનુશાસનને વિરોધ આવવાનો જ છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ભવદ્ભિઃ નૈયાયિકૈઃ અયં અન્યાયઃ કથં ક્રિયતે ? અસ્માકં વ્યુત્પત્તૌ સમ્યક્ત્વાભાવસિદ્ધયર્થં અનુશાસનસ્થસ્ય કર્મધારયપદસ્ય બહુવ્રીહિભિન્નસમાસે લક્ષણા ક્રિયતે તત્ કિં યચિતં ભવાદૃશામ્ યત ન ઇતિ ચિન્ત્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીન : તમે અમારી વ્યુત્પત્તિને ખોટી પાડવા માટે આ નિયમના કર્મધારય પદનો અર્થ બદલી નાંખો. એ કંઈ યોગ્ય ન ગણાય.

માથુરી : તત્ત્વાઽગુણવત્ત્વમિતિ સાધર્મ્યવ્યાખ્યાનાવસરે ગુણપ્રકાશરહસ્યે દીધિતિરહસ્યે ચ સ્ફુટમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર યચિતે । અસ્માકં ભવાદૃશેષુ મહાપુરુષેષુ લેશોઽપિ દ્વેષો નાસ્તિ । ભવન્નિરૂપણ-અસત્યત્વસિદ્ધયર્થં ન સ અર્થઃ ક્રિયતે । કિન્તુ સ અર્થઃ વર્ધમાનોપાધ્યાયકૃતપ્રકાશનામકટીકાગ્રન્થે, તત્ ટીકાયાઃ ઋણાથર્શિરોમણિકૃત-દીધિતિનામકટીકાગ્રન્થે ચ પૂર્વમેવ સિદ્ધઃ । તત્ર વિસ્તરતઃ ઇદં સાધિતમ્ યદુત અસ્ય નિયમસ્ય કર્મધારયપદસ્ય અર્થો બહુવ્રીહિભિન્નસમાસ” ઇત્યેવ કર્તવ્યઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ભાઈ ! તમને ખોટા પાડવા અમે આ અર્થ કરીએ છીએ એવો આરોપ ન મુકો, કેમકે આ અર્થ તો પહેલેથી જ મહાપુરુષોએ સિદ્ધ કરેલો છે. વર્ધમાન ઉપાધ્યાયે જે પ્રકાશટીકા રચી છે અને તેની ઉપર રઘુનાથશિરોમણીએ જે દીધિતિ ટીકા રચી છે. તેમાં તેઓએ જ આ સાબિત કરેલ છે કે આ નિયમના કર્મધારયપદનો “બહુવ્રીહિભિન્નસમાસ” એમ અર્થ કરવો.

ચાન્દ્રશેખરીયા : તયોઃ દ્વયોઃ ગ્રન્થયોઃ મધ્યે અયં ચર્ચઃ । દ્રવ્યભિન્નાનાં ષટ્પદાર્થાનાં સાધર્મ્યમ્ “અગુણવત્ત્વમ્” ઉક્તમ્ । અસ્ય કોઽર્થઃ કરણીયઃ ઇતિ પ્રશ્નઃ । યદિ ગુણસ્ય અભાવઃ, અગુણમ્, તત્ અસ્તિ યસ્ય સ અગુણવાન્, તસ્ય ભાવઃ, ઇત્યેવં વ્યુત્પત્તિઃ ક્રિયતે । તદા પ્રથમક્ષણીયો ઘટોઽપિ ગુણાભાવવાન્=અગુણવાન્ અસ્તિ એવ । એવં પ્રથમક્ષણીયઘટાદિદ્રવ્યેષુ એતત્સાધર્મ્યસ્ય અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તત્ત્વ ન યુક્તમ્ । અતઃ એષા વ્યુત્પત્તિઃ ન સ્વીકર્તવ્યા । કિન્તુ કેન પ્રતિબન્ધકેન તસ્યાઃ સ્વીકારઃ પ્રતિબદ્ધયતે ? ઇતિ ચિન્તાયાં સત્યાં “પૂર્વોક્તાનુશાસનનિષ્ઠસ્ય કર્મધારયપદસ્ય બહુવ્રીહિભિન્નસમાસઃ” ઇતિ અર્થઃ કર્તવ્યઃ, ઇતિ નિર્ણીતમ્ । તથા ચ “ગુણસ્ય અભાવઃ” ઇતિ સમાસોઽપિ બહુવ્રીહિભિન્નસમાસઃ એવ । અતઃ તસ્ય મત્ત્વર્થીય પ્રત્યયો ન કર્તું શક્યતે । અતઃ ઉપર્યુક્તા અસદ્વ્યુત્પત્તિઃ નિરસ્તા ભવતિ ।

કિન્તુ યદિ બહુવ્રીહિઃ તદર્થપ્રતીતિકરઃ ભવતિ, તદા એવ મત્ત્વર્થીયનિષેધઃ તસ્મિન્ નિયમે કૃતઃ, અતઃ અત્ર બહુવ્રીહિકરણપૂર્વકં અતિવ્યાપ્તિદોષનિરાસઃ કરણીયઃ । અતઃ સ્વમતેન અગુણવત્ત્વમ્ ઇતિ સાધર્મ્યસ્ય સમ્યક્વ્યુત્પત્તિં દર્શયન્તિ તસ્મિન્ ગ્રન્થે તે મહાપુરુષાઃ । તથા હિ । ગુણઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ગુણવાન્ । ન ગુણવાન્=અગુણવાન્, તસ્ય ભાવઃ અગુણવત્ત્વમ્ એવં પ્રથમં મત્ત્વર્થીયબહુવ્રીહિકરણાનન્તરં પશ્ચાત્ નન્તત્પુરુષસમાસાદરણેન દોષનિરાસોઽપિ ભવતિ=અસમ્યક્વ્યુત્પત્તિનિરાસોઽપિ ભવતિ । યતો બહુવ્રીહિ સમાસઃ એવ તદર્થપ્રતીતિકરઃ અત્ર અસ્તિ । અતો ગુણસ્યાભાવઃ..... ઇત્યાદિકા વ્યુત્પત્તિઃ ન ભવિતું શક્યા ।

ન ચ તથાપિ “પ્રથમક્ષણીયો ઘટઃ ગુણવાન્ ન” ઇતિ વક્તું શક્યત્વાત્ અગુણવત્પદેન ઘટાદયોઽપિ ગૃહ્યન્તે એવ, તથા ચ અતિવ્યાપ્તિઃ તદવસ્થા એવ ઇતિ વાચ્યમ્ । ઘટઃ યદિ પટઃ ન, તદા કદાપિ સ ઘટઃ પટો ન ભવતિ । પુસ્તકં યદિ પટઃ ન તદા કદાપિ તત્ પુસ્તકં પટો ન ભવતિ । તથા ચ યત્ર પદાર્થે યસ્ય પદાર્થસ્ય ભેદો વર્તતે । સ ભેદો તત્ર પદાર્થે સર્વદા એવ વર્તતે । અતઃ ભેદો વ્યાપ્યવૃત્તિઃ ગણ્યતે । પ્રકૃતે ચ “પ્રથમક્ષણીયો ઘટઃ ન ગુણવાન્” ઇતિ અસ્ય ગુણવદ્ભેદવાન્ ઇત્યેવ અર્થઃ । અત્ર નજ્ઞપ્રયોગસ્ય ભેદદર્શકત્વાત્ । સ એવ ઘટો દ્વિતીયક્ષણે “ગુણવાન્ ન=ગુણવદ્ભેદવાન્” ઇતિ વક્તું ન શક્યતે । અતઃ દ્વિતીયક્ષણે “સ ગુણવદ્ભેદઃ તસ્મિન્ ઘટે નાસ્તિ” ઇતિ મન્તવ્યમ્ એવં ચ સ ભેદઃ અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ ભૂતઃ । તથા ચ સિદ્ધાન્તવિરોધઃ । ન ચ સ વિરોધઃ ઇષ્ટઃ અતઃ તસ્મિન્ ઘટે પ્રથમક્ષણેઽપિ “ગુણવાન્ ન,” ઇત્યાદિકો વ્યવહારઃ ન કર્તવ્યઃ । એવં ચ તસ્મિન્ ઘટે પ્રથમક્ષણેઽપિ ગુણવદ્ભેદો નાસ્તિ એવ । તથા ચ અગુણવત્પદેન ઘટાદયો ન ગ્રહીતું શક્યાઃ । કિન્તુ ગુણાદિષ્ટપદાર્થાઃ એવ, તે પદાર્થાઃ સર્વદા એવ ગુણવદ્ભેદવન્તઃ । એવં ચ ઘટાદિદ્રવ્યેષુ અગુણવત્ત્વમ્ સાધર્મ્યમ્ ન અતિવ્યાપ્તમ્ એવં ચ સર્વં સૂપપન્નમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તેની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે. ત્યાં દ્રવ્યં સિવાયના છ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય “અગુણવત્ત્વમ્”

બતાવેલ છે. “આ શબ્દનો શું અર્થ કરવો ?” એની ત્યાં ચર્ચા છે. ત્યાં કહ્યું છે કે “જો ગુણસ્ય અભાવઃ, અગુણમ્ અને પછી અગુણમ્ અસ્તિ અસ્ય” એ પ્રમાણે મત્વર્થીય કરીએ તો ઘટાદિ દ્રવ્યો પણ ઉત્પત્તિની પ્રથમક્ષણે તો ગુણના અભાવવાળા જ છે. માટે અગુણવત્વં સાધર્મ્ય એ ઉત્પત્તિક્ષણે રહેલા ઘટાદિ દ્રવ્યોમાં અતિવ્યાપ્ત બનશે. માટે આવો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ન કરી શકાય. પણ “આવી વ્યુત્પત્તિ અટકાવવા શું કરવું ?” એની વિચારણામાં નક્કી કર્યું કે આ નિયમના “કર્મધારય” પદનો “બહુવ્રીહિભિન્નસમાસ” એમ અર્થ કરી દેવો. જેથી “ગુણસ્ય અભાવઃ” એ સમાસ તો અવ્યયીભાવ હોવાથી તે પણ બહુવ્રીહિભિન્ન જ ગણાય. અને તેથી તેનાથી મત્વર્થીય લગાડી ન શકાય. આમ આ ખોટી વ્યુત્પત્તિ અટકી જાય.

પણ, આ વ્યુત્પત્તિ સિવાય બીજી કોઈ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સાચો અર્થ પણ લાવવો પડે. અને એ અર્થ બહુવ્રીહિ સમાસથી જ લાવવો પડે. કેમકે નિયમમાં તો એમ જ લખેલ છે કે “જો બહુવ્રીહિથી તેનો અર્થ નીકળતો હોય તો જ મત્વર્થીય નથી કરવાનો.” એટલે સાચી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થશે કે “ગુણઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ગુણવાન્” આમ પહેલા મત્વર્થીય બહુવ્રીહિ કરીને પછી ન ગુણવાન્ અગુણવાન્..તસ્ય ભાવઃ, અગુણવત્વમ્ એમ સમાસ કરવો. ગુણ, કર્માદિ છ પદાર્થો “ગુણવાન્” નથી જ. માટે તેઓ અગુણવાન્ ગણાશે. અને તેથી તેમાં અગુણવત્વમ્ સાધર્મ્ય પણ મળી જશે અને આ અર્થ બહુવ્રીહિથી જ મળેલો હોવાથી પેલો નિયમ પણ લાગુ પડતા ખોટી વ્યુત્પત્તિ ઉડી જશે.

પ્રશ્ન : એમ તો ઉત્પત્તિક્ષણવાળો ઘટ પણ ગુણવાન્ નથી જ. તો અગુણવાન્ તરીકે એ પણ આવશે. અને તો પછી આ સાધર્મ્યમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ તો ઉભો જ રહે છે.

ઉત્તર : ના, જરાક ધ્યાનથી સાંભળજો. “ઉત્પત્તિક્ષણીયઃ ઘટઃ ગુણવાન્ ન” એનો અર્થ એ કે “ઉત્પત્તિક્ષણીયો ઘટઃ ગુણવદ્ભેદવાન્” અહીં “ન” એ ભેદને જ જણાવે છે. હવે એક વાત તો નક્કી છે કે જે ઘટ પટભેદવાળો છે એ કાયમ માટે પટભેદવાળો જ રહે છે. જે પુસ્તક પટભેદવાળું છે એ કાયમ માટે પટભેદવાળું જ રહે છે. એટલે જે વસ્તુમાં જેનો ભેદ રહે તે જ વસ્તુમાં પછી તે ભેદ નીકળી જાય તેવું ન જ બને. અર્થાત્ ભેદ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. પ્રસ્તુતમાં આ ઘટમાં પ્રથમક્ષણે ગુણવત્ત્વેદ છે. પણ એ બીજી ક્ષણે ગુણવત્ત્વેદ નથી જ રહેતો. આ રીતે તો એ ભેદ અવ્યાપ્યવૃત્તિ બની જાય છે. એ તો સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ છે. માટે એ ઘટમાં પ્રથમક્ષણે પણ ગુણવત્ત્વેદ નથી એમ જ માનવું પડે. અને એમ માનીએ એટલે પ્રથમક્ષણીય ઘટઃ “ન ગુણવાન્”=ગુણવત્ત્વેદવાન્ એમ ન જ બોલાય. એટલે તેમાં અગુણવત્ત્વમ્=ગુણવદ્ભેદવત્ત્વમ્ સાધર્મ્ય પણ ન મળે. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ यदि अयं नियमः सम्यक् स्यात् । तर्हि सर्वे ग्रन्थकाराः तदनुसारेणैव प्रयोगं कुर्युः । न च एतद् अस्ति । ग्रन्थेषु नीलोत्पलवत् सरः इत्यादि प्रयोगस्यापि दर्शनात् । अत्र “नीलं उत्पलं यस्मिन् तद् नीलोत्पलं सरः” इति बहुव्रीहिसमाससंभवेऽपि “नीलं च तद्-उत्पलं च, नीलोत्पलं तद् अस्ति अस्य इति नीलोत्पलवत् सरः” इति कर्मधारयानन्तरं मत्वर्थीयः कृतः । अर्थात् अस्य नियमस्य उल्लंघनं कृतम् । अतो ज्ञायते यदुत अयं नियमः न सर्वेषां अभिमतः । तथा च वयमपि यदि तं नियमं अवमत्यैव समासं कुर्मः, तदा को दोषोऽस्माकम्, न कोऽपि इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે આ નિયમ બનાવ્યો. પણ ગ્રન્થોમાં નીલોત્પલવત્ સરઃ એવો પ્રયોગ પણ મળે છે. ત્યાં “નીલં ઉત્પલં યસ્ય/યસ્મિન્ તત્ નીલોત્પલં સરઃ” એમ બહુવ્રીહિ દ્વારા પણ અર્થ મળી જતો હોવા

છતાં, “નીલં ચ તદ્ ઉત્પલં ચ, इति नीलोत्पलं तत् अस्ति अस्य....” એ રીતે કર્મધારય કર્યા પછી મત્વર્થીય કરેલ જ છે. એટલે આ તમારો નિયમ પ્રામાણિક માની ન શકાય.

માથુરી : અવ્યયીભાવસમાસોત્તરપદાર્થેન સમં તત્સમાસાનિવિષ્ટપદાર્થાન્તરાન્વયસ્યા-
ऽव्युत्पन्नत्वात्, यथा भूतलोपकुम्भं भूतलाऽघटमित्यादौ भूतलवृत्तिघटसमीपतदत्यन्ता-
भावयोरप्रतीतेः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, યદિ પૂર્વોક્તં અનુશાસનં ન સમ્યગ્ ઇતિ મન્યતે । તથાપિ અન્યો દોષઃ વિદ્યતે । તથાહિ અવ્યયીભાવસમાસે વિદ્યમાનં યત્ ઉત્તરપદં ભવતિ । તસ્ય અર્થેન સહ તત્સમાસબહિર્ભૂતપદાર્થસ્ય સાક્ષાત્ અન્વયો ન ભવિતું અર્હતિ । લોકે તથૈવ પ્રસિદ્ધત્વાત્ । યથા ભૂતલે અઘટમ્ ઇતિ અત્ર ભૂતલસ્ય ઘટપદાર્થેન સહ અન્વયો ન ભવતિ । અન્યથા ભૂતલવૃત્તિઃ યઃ ઘટઃ, તસ્ય અભાવઃ ઇતિ અર્થઃ સ્યાત્ । ન ચ સ ઇષ્ટઃ । કિન્તુ ભૂતલવૃત્તિઃ ઘટાભાવઃ ઇત્યેવ અર્થઃ ઇષ્ટઃ । એવં ભૂતલે ઉપકુમ્ભમ્ ઇતિ અત્રાપિ “ભૂતલવૃત્તિઃ યઃ ઘટઃ તસ્ય સમીપમ્” ઇતિ અર્થો ન પ્રસિદ્ધઃ । કિન્તુ “ભૂતલવૃત્તિ યદ્ ઘટસમીપમ્” ઇતિ અર્થઃ ઇષ્ટઃ । એવં ચ જ્ઞાયતે યત્ અવ્યયીસમાસનિષ્ઠ-ઉત્તરપદાર્થેન સહ તત્સમાસબાહ્યપદાર્થસ્ય સાક્ષાત્ અન્વયો ન પ્રતીતઃ=ન લોકસિદ્ધઃ । ભવતા ચ “સાધ્યાભાવવતો અવૃત્તિઃ” ઇતિ સમાસઃ આદૃતઃ । તત્ર સાધ્યાભાવવત્પદં “અવૃત્તિ” ઇતિ અવ્યયીભાવસમાસબાહ્યમ્ અસ્તિ । તસ્ય વૃત્તિપદેન અન્વયઃ ક્રિયતે । અર્થાત્ સાધ્યાભાવવદ્-નિરૂપિતા યા વૃત્તિઃ, તસ્યાઃ અભાવઃ” ઇતિ અર્થો નિર્ણયતે । સ એવ ઇષ્ટઃ, કિન્તુ એવં કરણેન અનન્તરોક્તસ્ય લોકપ્રસિદ્ધસ્ય નિયમસ્ય ભઙ્ગઃ આપદ્યતે । અતો ન ભવતાં વ્યુત્પત્તિઃ સમીચીના પ્રતિભાતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ વાત જવા દો. તો ય બીજી આપત્તિ આવે છે. એવો નિયમ છે કે અવ્યયીભાવસમાસમાં જે ઉત્તરપદ હોય તેની સાથે તે સમાસની બહારના પદાર્થનો સીધો અન્વય ન થઈ શકે. એવો અનુભવ છે. દા.ત. ભૂતલે અઘટમ્ આમાં ઘટસ્ય અભાવઃ=અઘટમ્ એ અવ્યયીભાવસમાસ છે. ભૂતલ એ આ સમાસની બહારનો પદાર્થ છે. સમાસમાં અ=અભાવ એ પૂર્વપદ છે. અને ઘટ એ ઉત્તરપદ છે. જો ભૂતલનો અન્વય સીધો ઘટ સાથે કરીએ તો ભૂતલ પછી સપ્તમી વિભક્તિ છે. એટલે ભૂતલમાં વૃત્તિ એવો ઘટ એમ અન્વય થાય. અને પછી “તેનો અભાવ” એવો અર્થ થાય. એટલે કે “ભૂતલમાં રહેલા ઘટનો અભાવ છે” આમ અર્થ થાય. એ ઈષ્ટ નથી કેમકે ખરેખર તો “ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે.” એમ અર્થ કરવાનો છે. એ જ રીતે ભૂતલે ઉપકુમ્ભમ્ માં પણ ભૂતલવૃત્તિ એવો જે કુમ્ભ અને તેની પાસે... એવો અર્થ નથી કરવાનો. પણ ભૂતલમાં વૃત્તિ એવી કુંભ પાસેની જગ્યા.” એમ ઉપ શબ્દાર્થની સાથે જ ભૂતલનો સીધો અન્વય કરવાનો છે. હવે પ્રસ્તુતમાં તમે “સાધ્યાભાવવતઃ અવૃત્તિઃ” એમ સમાસ કર્યો. એમાં તો, સાધ્યાભાવવત્નો વૃત્તિ=વૃત્તિતા સાથે જ અન્વય કરવો પડે છે. “સાધ્યાભાવવત્થી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતા અને તેનો અભાવ” આવો જ અર્થ કરવાનો છે. આમાં તો સમાસની બહાર રહેલા સાધ્યાભાવવત્ પદાર્થનો અવ્યયીભાવસમાસના ઉત્તર પદાર્થ=વૃત્તિતા સાથે જ સીધો અન્વય થાય છે. જે ઉપર જોયા પ્રમાણે અમાન્ય છે. માટે પણ તમારી વ્યુત્પત્તિ બરાબર નથી.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ પ્રથમપક્ષે વૃત્ ધાતૌ ત પ્રત્યયો યોજિતઃ, પશ્ચાત્ ષષ્ઠીતત્પુરુષં કૃત્વા મત્વર્થીય ઇન્

પ્રત્યયઃ કૃતઃ । એવંકરણે પ્રથમોક્તસ્ય અનુશાસનસ્ય ભંગઃ અભવત્ । પરંતુ ઇદાનીં વૃત્ ધાતોઃ તિ પ્રત્યયં યોજયિત્વા સાધ્યાભાવવતો અવૃત્તિઃ યત્ર ઇતિ બહુવ્રીહિઃ ક્રિયતે । એવં ચ અનુશાસનસ્ય ભંગો ન ભવતિ । ઇષ્ટશ્ચ અર્થો લભ્યતે ઇતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ચાલો. અમે કર્મધારય કરીને મત્વર્થીય કરવાનું પણ છોડી દઈએ. પણ, વૃત્તેઃ અભાવઃ = અવૃત્તિ એમ અવ્યયીભાવ કર્યા પછી સાધ્યાભાવવતો અવૃત્તિઃ યત્ર એમ બહુવ્રીહિ કરશું. પ્રથમપક્ષમાં વૃત્ ધાતુને “ત” લગાડીને મત્વર્થીય ઇન્ લાવેલો. અહીં તો વૃત્ ધાતુને સીધો “તિ” પ્રત્યય જ લગાડી દીધો છે. એટલે, મત્વર્થીય ઇન આવતો નથી. માટે પહેલા નિયમને પણ કોઈ વાંધો ન આવે.

માથુરી : એતેન વૃત્તેરભાવોઽવૃત્તીત્યવ્યયીભાવાનન્તરં સાધ્યાભાવવતો-ઽવૃત્તિર્યત્રેતિ બહુવ્રીહિરિત્યપિ પ્રત્યુક્તમ્, વૃત્તૌ સાધ્યાભાવવતોઽનન્વયાપત્તેઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર ઉચ્યતે । યદ્યપિ ભવદુક્તા દ્વિતીયા વ્યુત્પત્તિઃ પ્રથમાનુશાસનસ્ય વિરોધિની ન ભવતિ તથાપિ અસ્માભિઃ યઃ દ્વિતીયો નિયમઃ ઉક્તઃ, યથા “અવ્યયીભાવસમાસોત્તરપદાર્થેન સહ તત્સમાસબર્હિભૂતસ્ય પદાર્થસ્ય અન્વયો ન ભવતિ” ઇતિ । સ નિયમો દ્વિતીયવ્યુત્પત્તૌ બાધકઃ ભવતિ । યતઃ દ્વિતીયવ્યુત્પત્તૌ સાધ્યાભાવવત્પદસ્ય અવ્યયીભાવસમાસબર્હિભૂતસ્ય અવ્યયીભાવસમાસોત્તરપદ-વૃત્તિના સહૈવ અન્વયો ભવતિ । સ ય દ્વિતીયનિયમાનુસારે ન ભવિષ્યતિ । અતઃ એષા દ્વિતીયા વ્યુત્પત્તિઃ અપિ ન યુક્તા ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ પ્રથમ અનુશાસનમાં ભલે વાંધો ન આવે. પણ અમે હમણાં જ બીજો નિયમ પણ બતાવી ગયા કે “અવ્યયીભાવસમાસના ઉત્તરપદની સાથે તે સમાસની બહારના પદાર્થનો સીધો અન્વય ન થઈ શકે.” હવે તમે આ જે બીજો વ્યુત્પત્તિ કરી છે. એમાં “સાધ્યાભાવવત્ નિરૂપિત એવી વૃત્તિ=વૃત્તિતા અને તેનો અભાવ છે જેમાં” એવો જ અર્થ કરવાનો છે. અને એમાં સાધ્યાભાવવત્પદનો સમાસના ઉત્તરપદ(વૃત્તિ) સાથે જ સીધો અન્વય કરાય છે. એટલે આ બીજો નિયમનો ભંગ થવાની આપત્તિ આવે. માટે આ બીજો વ્યુત્પત્તિ પણ યોગ્ય નથી. આ નિયમાનુસારે તો વૃત્તિ સાથે સાધ્યાભાવવત્નો અન્વય કરી જ ન શકાય.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ભવદુદીરિતઃ દ્વિતીયો નિયમઃ એવ ન યુક્તઃ । યતઃ “ભૂતલે ઉપકુમ્ભમ્ ભૂતલે અઘટમ્” ઇતિ દ્વાભ્યાં દૃષ્ટાન્તાભ્યાં ભવતા અયં નિયમો નિર્ણીતઃ । ન ચ એતદ્ યુક્તમ્ । અન્યથા “યત્ર વહ્નિઃ તત્ર ધૂમઃ” ઇતિ મહાનસ-ચત્વર-પર્વતાદિષુ પ્રભૂતેષુ સ્થાનેષુ દર્શનાત્ યત્ર વહ્નિઃ તત્ર ધૂમઃ ઇત્યપિ નિયમઃ અઙ્ગીક્રિયતામ્ ભવતા । ન ચ ક્રિયતે । કિન્તુ યત્ર ધૂમઃ તત્ર વહ્નિઃ ઇત્યેવ મન્યતે । એવં અત્રાપિ યદિ અમુકેષુ સ્થાનેષુ ઉત્તરપદાર્થેન સહ અન્વયો ન ભવતિ । તર્હિ મા ભૂત્ । કિન્તુ એતાવતા સર્વત્ર સ ન ભવતિ ઇતિ નિયમસ્ય અઙ્ગીકારો મૂર્ખતાસૂચકઃ । તથા ચ તસ્ય નિયમસ્ય અસમ્યક્ત્વાત્ દ્વિતીયા વ્યુત્પત્તિઃ સમીચીના ભવિષ્યતિ ઇતિ ચેત્ ન ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારો બીજો નિયમ પણ બરાબર નથી. તમે ભૂતલે ઉપકુમ્ભમ્ અને ભૂતલે અઘટમ્ એ બે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા એ નિયમ બનાવી દીધો. પણ એ બે જગ્યાએ ભલે ઉત્તરપદ સાથે અન્વય ન થાય. એટલે

કંઈ બધે ન જ થાય એમ તો શી રીતે કહેવાય ? નહીં તો તો, “જ્યાં જ્યાં વહ્નિ ન ત્યાં ત્યાં ધૂમ” એવો નિયમ પણ બનાવવો પડશે. કેમકે અયોગોલકાદિ અમુક સ્થાનો સિવાય તો બધે જ આવું દેખાય છે. પણ જેમ બે-ત્રણ સ્થાને દેખાતી હકીકત બધી જગ્યાએ ન જોડાય તેમ તમારે પણ આ બીજો નિયમ બનાવી ન શકાય.

માથુરી : અવ્યયીભાવસમાસસ્યાવ્યયતયા તેન સમં સમાસાન્તરા-ડસમ્ભવાચ્ચ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ભવતુ નામ દ્વિતીયો નિયમોડપિ અસત્ । તથાપિ ન ભવદુક્તા દ્વિતીયા વ્યુત્પત્તિઃ સમીચીના । યતઃ અવ્યયીભાવસમાસઃ સ્વયમેવ “અવ્યયો” ગણ્યતે । યદિ ચ, અવ્યયીભાવસમાસસ્ય વ્યયો ભવતિ, તતઃ સ “અવ્યયઃ” ન કથયિતું શક્યતે । કિન્તુ સર્વેષાં અવ્યયીભાવસમાસઃ અવ્યયત્વેનૈવ પ્રસિધ્ધઃ, અતઃ અવ્યયીભાવસમાસેન સમં અન્યઃ સમાસો ન ભવિતુમર્હતિ ઇતિ નિયમઃ । તથા ચ, “સાધ્યાભાવવતો અવૃત્તિઃ યત્ર” ઇતિ, ભવતા અવૃત્તિપદેન અવ્યયીભાવસમાસાત્મકેન સહ સાધ્યાભાવવત્પદસ્ય પુનઃ સમાસઃ ક્રિયતે । સ ચ અનન્તરોક્તનિયમેન બાધ્યતે । અતો ભવતાં દ્વિતીયા વ્યુત્પત્તિઃ ન સમ્યક્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ બીજો નિયમ ખોટો માનીએ, તો પણ વાંધો આવે છે. અવ્યયીભાવ સમાસ પોતે પણ અવ્યય ગણાય છે. એટલે, તેમાં કોઈપણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી. હવે, જો એ સમાસની સાથે બીજો સમાસ કરો. તો, એ અવ્યય રૂપ અવ્યયીભાવસમાસ ફેરવાઈ ગયો. તેનો વ્યય થયો. એ તો ઈષ્ટ નથી. માટે, અવ્યયીભાવસમાસ સાથે બીજો કોઈપણ સમાસ થઈ ન શકે. તમે તો “વૃત્તેઃ અભાવઃ” એમ અવ્યયીભાવસમાસ કરી, પછી તેની સાથે સાધ્યાભાવવત્નો સમાસ કરેલો છે. આ નિયમાનુસારે તે ન થઈ શકે. માટે, બીજી વ્યુત્પત્તિ પણ ખોટી છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ અયં તૃતીયઃ નિયમોડપિ ન યુક્તિયુક્તઃ પ્રતિભાતિ । “અવ્યયેન સમં અન્યઃ સમાસો ન ભવતિ” ઇતિ અયં તૃતીયો નિયમઃ । સ ચ પ્રત્યક્ષબાધિતઃ । યતો નજ્, અધિ, ઉપ આદિ અવ્યયૈઃ સહ સમાસો ભવતિ એવા ન ચ અવ્યયેન સમં અવ્યયીભાવસમાસભિન્નસમાસો ન ભવતિ ઇત્યેવ નિયમઃ, નજાદિના સહ તુ અવ્યયીભાવસમાસ એવ જાયતે, તથા ચ ન નિયમે પ્રત્યક્ષબાધઃ ઇતિ વાચ્યમ્ । ભૂતલે ઉપકુમ્ભમ્=ભૂતલોપ-કુમ્ભમ્ ઇતિ અત્ર અવ્યયસ્વરૂપસ્ય “ઉપકુમ્ભમ્” ઇતિ અવ્યયીભાવસમાસસ્ય ભૂતલેન સહ સપ્તમીતત્પુરુષઃ=અવ્યયી-ભાવસમાસભિન્નઃ સમાસો જાયતે એવ ઇતિ ચેત્ ન ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ ત્રીજો નિયમ પણ ખોટો જ છે. કેમકે, જે અવ્યય હોય, તેની સાથે સમાસ ન થાય.” એ વાત જ ખોટી છે. નમ્, અધિ, ઉપ વિગેરે અવ્યયોની સાથે સમાસ થાય જ છે. જેમકે, અઘટમ્, અધ્યાત્મં, ઉપકુમ્ભમ્.

જો તમે એમ કહો કે “અવ્યયની સાથે અવ્યયીભાવસમાસ સિવાયનો સમાસ ન થાય” એવો નિયમ છે. નજ્ વિગેરે સાથે તો અવ્યયીભાવસમાસ જ થાય છે. એટલે અમારા નિયમને કોઈ વાંધો નથી આવતો.” તો એ વાત પણ બરાબર નથી. કેમકે, ભૂતલે ઉપકુમ્ભમ્ = ભૂતલોપકુમ્ભમ્ અહીં ઉપકુમ્ભ એ પોતે અવ્યય જ છે. અને એનો ભૂતલ સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ સિવાયનો જ સપ્તમીતત્પુરુષ સમાસ થાય જ છે. એટલે આ નિયમ પણ પ્રત્યક્ષ બાધિત જ છે.

માથુરી : નજુપાધ્યાદિરૂપાવ્યયવિશેષાણામેવ સમસ્યમાનત્વેન પરિગણિતત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અસ્માકં અયમેવ નિયમો યદુત “નવ્રુપાધિ-ઉપકુમ્ભાદિનાં કૈશ્વિદેવ અવ્યયૈઃ સહ અન્યઃ અવ્યયીભાવઃ તત્પુરુષાદિઃ વા સમાસો ભવિતુમર્હતિ । તદ્વિનૈઃ અવ્યયૈઃ સહ તત્પુરુષાદિસમાસાઃ ન ભવન્તિ” । તથા ચ “અવૃત્તિ”રૂપ-અવ્યયીભાવસમાસેન અવ્યયાત્મકેન સમં સાધ્યાભાવવત્-પદસ્ય ષષ્ઠીતત્પુરુષસમાસઃ ઉક્તનિયમાનુસારેણ બાધિતઃ । તસ્માત્ ભવદુક્તા દ્વિતીયા વ્યુત્પત્તિઃ ન સમીચીના ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમારો નિયમ એવો છે કે, નગ્, ઉપ, અધિ, ઉપકુમ્ભ વિગેરે અમુક ચોક્કસ પ્રકારના અવ્યયો સાથે જ બીજા અવ્યયીભાવ કે તત્પુરુષાદિ સમાસ થઈ શકે. પણ એ સિવાયના કોઈપણ અવ્યયો સાથે તત્પુરુષાદિ સમાસ થતા માનેલા નથી. એટલે અવૃત્તિઃ સાથે પણ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ એ નિયમવિરુદ્ધ હોવાથી તે ન થઈ શકે. માટે એ બીજી વ્યુત્પત્તિ ખોટી છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તર્હિ કયા રીત્યા મૂલોક્તસ્ય વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ ક્રિયતે, ઇતિ ભવાન્ એવ તાવત્ પ્રતિપાદયતુ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો કઈ રીતે આ વ્યાપ્તિલક્ષણની વ્યુત્પત્તિ કરવી એ તમે જ બતાવો.

માથુરી : વસ્તુતસ્તુ સાધ્યાભાવવતો ન વૃત્તિર્યત્રેતિ ત્રિપદવ્યધિકરણબહુવ્રીહ્યુત્તરં ત્વપ્રત્યયઃ । સાધ્યાભાવવત ઇત્યત્ર નિરૂપિતત્વં ષષ્ઠ્યર્થઃ । અન્વયશ્ચાસ્ય વૃત્તૌ । તથાચ સાધ્યાભાવા-ધિકરણનિરૂપિતવૃત્ત્યભાવવત્ત્વમ્ અવ્યભિચરિત્ત્વમિતિ ફલિતમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તર્હિ શ્રુયતામસ્માકં મતં સાવધાનમ્ । સાધ્યા-ભાવવતઃ ન વૃત્તિઃ યત્ર સ સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિઃ=સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાન્ ઇતિ યાવત્ । અત્ર સાધ્યાભાવવત્+ન+વૃત્તિઃ ઇતિ ત્રીણિ પદાનિ સન્તિ । સાધ્યાભાવવત્ પદં ષષ્ઠ્યન્તં, અવૃત્તિપદં પ્રથમાન્તં, તથા ચ અત્ર પદાનિ સમાનાધિકરણાનિ=સમાનવિભક્તિકાનિ ન સન્તિ, અપિ તુ વ્યધિકરણાનિ= ભિન્નવિભક્તિકાનિ સન્તિ । અતઃ, અયં બહુવ્રીહિસમાસઃ ત્રિપદ-વ્યધિકરણબહુવ્રીહિસમાસઃ પરિગ્ણયતે । અત્ર ષષ્ઠીવિભક્તેઃ નિરૂપિતત્વમ્ અર્થઃ, તસ્ય ચ વૃત્તિતાયામ્ અન્વયઃ કર્તવ્યઃ । સ ચ અનન્તરં એવ દર્શિતઃ । અત્ર બહુવ્રીહિકરણેનૈવ કર્મધારયસમાસાનન્તરં કૃતસ્ય મત્વર્થીયપ્રત્યયસ્ય પ્રાચીનોક્તસ્ય અર્થો લભ્યતે । અતઃ અત્ર પ્રાચીનોક્તા પ્રથમા વ્યુત્પત્તિઃ નિરસ્તા ભવતિ, ઇત્યપિ જ્ઞેયમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યાભાવવતઃ ન વૃત્તિઃ યત્ર એમ ત્રણપદવાળો વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કરવો. અને ષષ્ઠી ત્વ પ્રત્યય લગાડવો. અહીં સાધ્યાભાવવત્ + ન + વૃત્તિ એમ ત્રણ પદ છે. અને સાધ્યાભાવવત્ પદને ષષ્ઠી તથા વૃત્તિને પ્રથમા વિભક્તિ લાગી છે. માટે આ શબ્દો સમાનાધિકરણ=સરખી વિભક્તિવાળા નથી. પરંતુ વ્યધિકરણ=જુદી જુદી વિભક્તિવાળા છે. એટલે આ ત્રિપદ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. અહીં જે ષષ્ઠી વિભક્તિ કરી છે. તેનો અર્થ નિરૂપિતિત્વ થાય. અને એનો અન્યય વૃત્તિમાં કરવાનો. એટલે સાધ્યાભાવવત્થી નિરૂપિત છે એવી જે વૃત્તિતા, તેનો અભાવ છે જેમાં, તે સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિ બને. અને તેમાં રહેલ તાદૃશ-અવૃત્તિત્વ એ વ્યાપ્તિ બને. આમાં ઉપરના કોઈ જ દોષ આવતા નથી. એ જાતે જ વિચારી લેવું. અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ દ્વારા જ સૌથી પહેલા જે કર્મધારય+ઇન દ્વારા અર્થ કરેલો એ અર્થ મળી જાય છે. એટલે પ્રાચીનોની સૌપ્રથમ વ્યુત્પત્તિ પણ ખોટી પડે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ યત્ર અન્યેન કેનાપિ સમાસેન ઇષ્ટઃ અર્થો લભ્યતે, તત્ર વ્યધિકરણબહુવ્રીહિઃ ન કર્તવ્યઃ ઇતિ નિયમઃ । અત્ર તુ પ્રાચીનોક્ત-વ્યુત્પત્તિ-અનુસારેણ ઇષ્ટઃ અર્થઃ પ્રાપ્યતે એવ । તથા ચ અત્ર ભવતા કૃતો વ્યધિકરણબહુવ્રીહિસમાસો ન સંગતઃ ઇતિ ચેત્...

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એવો નિયમ છે કે, જ્યાં બીજા સમાસ વડે ઈષ્ટ અર્થ મળી જતો હોય ત્યાં જો વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કરવામાં આવે તો એ ખોટો ગણાય છે. હવે પ્રાચીનોએ કરેલી વ્યુત્પત્તિથી પણ આ અર્થ મળી શકે છે. માટે તમે કરેલો વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ ખોટો ગણાય.

માથુરી : ન ચ વ્યધિકરણબહુવ્રીહિઃ સર્વત્ર ન સાધુરિતિ વાચ્યમ્ । અયં હેતુઃ સાધ્યા-ભાવવદવૃત્તિરિત્યાદૌ વ્યધિકરણબહુવ્રીહિં વિના ગત્યન્તરાભાવતોઽત્રાપિ વ્યધિકરણબહુવ્રીહેઃ સાધુત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : સત્યમ્, કિન્તુ પ્રાચીનોક્તાયાઃ વ્યુત્પત્ત્યાઃ આદરે તુ પ્રભૂતા દોષાઃ ભવન્તિ ઇતિ પ્રાગેવ પરિભાવિતમ્ । તથા ચ અત્ર તેષાં વ્યુત્પત્તિઃ ન સ્વીકર્તુ શક્યા । અતઃ અત્ર અન્યેન સમાસેન ઇષ્ટઃ અર્થો ન લભ્યતે એવ । તેન અત્ર વ્યધિકરણબહુવ્રીહિસમાસસ્યૈવ યુક્તિ સ્થાનમ્ ન તત્ર કશ્ચિત્ વિરોધઃ । ન વા ભવદ્ભિઃ ઉક્તસ્ય નિયમસ્ય ખણ્ડનમ્ ઇતિ અલં વિસ્તરેણ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એકદમ સાચી વાત છે તમારી. પણ આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા કે પ્રાચીનોના મત પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરવામાં ઘણી આપત્તિ આવે છે. એટલે એ તો કરી જ ન શકાય. આમ અહીં બીજા સમાસો વડે ઈષ્ટ અર્થ મળતો જ નથી. માટે વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કરવામાં કોઈ વાંધો નથી.

ચાન્દ્રશેખરીયા : એવં તાવત્ “પ્રથમલક્ષણસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ કેન પ્રકારેણ કર્તવ્યા”, ઇતિ વિસ્તરતો નિરૂપ્ય, સામ્પ્રતં અસ્યૈવ લક્ષણસ્ય ન્યાયાનુસારેણ સવિસ્તરં ચર્ચં પ્રતિપાદયન્તિ માથુર્યા મથુરાનાથાઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ પ્રમાણે “પ્રથમલક્ષણની વ્યુત્પત્તિ શી રીતે કરવી ?” એની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી, હવે એ લક્ષણમાં જ વિસ્તૃત ચર્ચાઓ ન્યાયાનુસારે શરૂ કરે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ અભાવઃ એવ વ્યાપ્તિલક્ષણં ફલિતમ્ । તદ્ ચ “ધૂમવાન્ વહ્નેઃ” ઇત્યાદૌ અતિવ્યાપ્તમ્ । તથાહિ સાધ્યો ધૂમઃ, તસ્ય અભાવઃ ધૂમાભાવઃ, તદ્વત્ અયોગોલકં હૃદશ્ચ, તત્ર હૃદનિરૂપિતવૃત્તિતા મીને-જલે ચ વર્તતે, કિન્તુ વહ્નૌ ન વર્તતે । અતો, વૃત્તિતાયાઃ અભાવઃ વહ્નૌ મીલિતઃ । તથા ચ લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । યદિ ચ સાધ્યાભાવવત્પદેન અયોગોલકં ગૃહ્યતે । તદા યદ્યપિ, અયોગોલકનિરૂપિતા વૃત્તિતા વહ્નૌ વર્તતે, ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ અયોગોલકનિરૂપિતા વૃત્તિતા જલત્વં ચ એતદ્-ઉભયં વહ્નૌ ન વર્તતે । તથા ચ ઉભયાભાવો મીલિતઃ । તન્મધ્યે અયોગોલકનિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ અપિ અભાવો મીલિતઃ એવ । એવં ચ ભવતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારું લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું છે. પર્વતોધૂમવાન્ વહ્નેઃ સ્થળે, ધૂમાભાવવત્ =સરોવર લઈએ, તો તેનાથી નિરૂપિત વૃત્તિતાનો અભાવ વહ્નિમાં છે જ. અર્થાત્ ધૂમાભાવવત્ દ્રુદમાં વહ્નિ= હેતુ ન રહેલો હોવાથી અહીં લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે. ધૂમાભાવવત્ તરીકે અયોગોલક

લઈએ, તો તેનાથી નિરૂપિત વૃત્તિતા જો કે, વહ્નિમાં છે. પણ, એ વહ્નિમાં અયોગોલકનિરૂપિતવૃત્તિતા+ જલત્વ=ઉભય તો નથી જ. આમ, વહ્નિમાં એ રીતે ઉભયાભાવ મળે છે. અને, એટલે, વૃત્તિતાનો અભાવ પણ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

માથુરી : સાધ્યાભાવાધિકરણવૃત્યભાવશ્ચ તાદૃશવૃત્તિત્વસામાન્યાભાવો બોધ્યઃ, તેન ધૂમવાન વહેરિત્યાદૌ ધૂમાભાવવજ્જલહ્રદાદિવૃત્યભાવસ્ય ધૂમાભાવવદૃત્તિત્વજલત્વોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્ય ચ વહ્નૌ સત્ત્વેऽપિ ન ક્ષતિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતાયાઃ યત્કિञ્ચિત્વૃત્તિતાયાઃ અભાવો ન વ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતાઃ યાવન્ત્યઃ વૃત્તિતાઃ, તાસાં સર્વાસાં અભાવો હેતૌ વ્યાપ્તિઃ ઉચ્યતે । અત્ર અયમર્થઃ ભૂતલે રક્તો ઘટો અસ્તિ, કિન્તુ શ્યામો, નીલો, પીતશ્ચ ઘટો નાસ્તિ । તથા ચ અત્ર ભૂતલે ઘટસ્ય અભાવઃ વર્તતે । કિન્તુ ઘટસામાન્યસ્ય અભાવો ન વર્તતે । અપિ તુ શ્યામઘટાદીનામેવ અભાવો વર્તતે । અતઃ અત્ર અભાવનિરૂપિતા યા ઘટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા । તસ્ય અવચ્છેદકં ઘટત્વમ્ ન ભવતિ, કિન્તુ શ્યામઘટત્વાદિકમ્ । અતઃ અત્ર ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો અભાવો ન વર્તતે । નહિ રક્તઘટવતિ ભૂતલે કોઽપિ બુધઃ, “ઘટો નાસ્તિ” ઇતિ પ્રતીતિં કરોતિ, કિન્તુ “શ્યામઘટો નાસ્તિ,”ઇત્યાદિકામેવ પ્રતીતિં કરોતિ । એવમ્ સાધ્યાભાવવત્પદેન હ્રદ-અયોગોલક-ભૂતલાદીનિ ગૃહ્યન્તે । તૈઃ નિરૂપિતાઃ વૃત્તિતાઃ જલે, મીને, વહ્નૌ, ઘટાદૌ ચ વર્તન્તે । તત્ર વહ્નૌ હ્રદાદિનિરૂપિતા વૃત્તિતા ન ભવતિ, તથાપિ સાધ્યાભાવવત્-અયોગોલકનિરૂપિતા વૃત્તિતા અસ્તિ એવ, અતો વહ્નૌ વૃત્તિત્વત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો વૃત્તિતાસામાન્યાભાવો ન મીલતિ । તથા ચ ન ભવતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ હ્રદયમ્ ।

ઇદાનીં અક્ષરાર્થઃ । સાધ્યસ્ય ધૂમસ્ય અભાવઃ ઇતિ સાધ્યાભાવઃ, તસ્ય અધિકરણમ્ ઇતિ સાધ્યાભાવા-ધિકરણમ્ સાધ્યાભાવવત્ ઇતિ યાવત્ । તસ્ય વૃત્તિતાઃ=સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતાઃ વૃત્તિતાઃ । તાસાં અભાવઃ । સાધ્યાભાવવદ્નિરૂપિતાનાં સમસ્તાનાં વૃત્તિતાનામ્ અભાવો અત્ર ગ્રાહ્યઃ । અર્થાત્ સાધ્યાભાવવદ્નિરૂપિતાનાં વૃત્તિત્વત્વાવચ્છિન્નવૃત્તિતાનાં અભાવો ગ્રાહ્યઃ । તેન પૂર્વોક્તસ્થલે નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યાભાવવત્ થી નિરૂપિત એક-બે-પાંચ વૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં મળે, એ ન ચાલે. પણ, સાધ્યાભાવવત્થી નિરૂપિત તમામે તમામ વૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં મળે. તો જ એ લક્ષણસમન્વય ગણવો. એટલેકે, મીનવૃત્તિતાત્વથી અવચ્છિન્ન કે જલવૃત્તિતાત્વથી અવચ્છિન્ન વૃત્તિતાનો અભાવ ન ચાલે. પણ, સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતવૃત્તિતાત્વથી અવચ્છિન્ન વૃત્તિતાનો અભાવ જ ચાલે, એ જ વ્યાપ્તિ ગણવી. અહીં, સાધ્યાભાવવત્-અયોગોલકનિરૂપિતવૃત્તિતા વહ્નિમાં તો છે જ. માટે, વૃત્તિતાસામાન્યનો અભાવ ન મળવાથી, અતિવ્યાપ્તિ ન ગણાય.

પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે — સાધ્યાભાવના અધિકરણથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાનો અભાવ જે લેવાનો છે. એ, સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતવૃત્તિતાત્વાવચ્છિન્ન વૃત્તિતાનો અભાવ લેવાનો છે. એટલે, ધૂમાભાવવત્ હ્રદનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અભાવ અને ધૂમાભાવવદ્ નિરૂપિતવૃત્તિતાત્વ + જલત્વ ઉભયનો અભાવ વહ્નિમાં મળે,

તો પણ, ધૂમાભાવવદ્ - અયોગોલક નિરૂપિતવૃત્તિતા તો વહ્નિમાં છે જ. માટે, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ યદા ઘટઃ સંયોગેન ભૂતલે વર્તતે, તદા ઘટે સંયોગેન ભૂતલનિરૂપિતા વૃત્તિતા અસ્તિ, ઇતિ ઉચ્યતે । એવં અત્ર સાધ્યાભાવવતિ કેન સંબંધેન હેતોઃ વૃત્તિતા ગ્રાહ્યા ? ઇતિ ભવતા ન કથિતમ્ । તતો ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ । તથા હિ વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ ઇતિ અત્ર વહ્નિ-અભાવવાન્ ધૂમાવયવઃ, તત્ર સમવાયેન ધૂમો વર્તતે । તથા ચ ધૂમે સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતા વૃત્તિતા સમવાયેન મીલિતા । તસ્યાઃ અભાવો ન મીલિતઃ ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ઘટ એ ભૂતલમાં રહેનાર છે. તો, ઘટમાં વૃત્તિતા=વૃત્તિ આવી. ઘટ એ સંયોગ સંબંધથી રહે છે. માટે, આ વૃત્તિ=વૃત્તિતા એ સંયોગસંબંધથી આવેલી ગણાય. અહીં, સાધ્યાભાવવત્માં હેતુ રહે છે કે નહિ ? એ જોવાનું છે. જો ન રહે, તો તેમાં વૃત્તિતા ન આવે. અને તેથી તેમાં વૃત્તિતાનો અભાવ મળે. પણ, આ વૃત્તિતા કયા સંબંધથી લેવી ? એ તો તમે કહ્યું નથી. તો પછી, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ માં વહ્નિ-અભાવવત્ ધૂમાવયવ માં સમવાયસંબંધથી ધૂમ રહે છે. એટલે, ધૂમમાં સાધ્યાભાવવત્ એવા ધૂમાવયવથી નિરૂપિત વૃત્તિતા સમવાય સંબંધથી મળી જાય છે. પણ, વૃત્તિતાનો અભાવ નથી મળતો. માટે અવ્યાપ્તિ આવી.

માથુરી : વૃત્તિશ્ચ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન વિવક્ષણીયા, તેન વહ્ન્યભાવવતિ ધૂમાવયવે જલહ્રદાદૌ ચ સમવાયેન કાલિકવિશેષણતાદિના ચ ધૂમસ્ય વૃત્તાવપિ ન ક્ષતિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર ઉચ્યતે । હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેનૈવ સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતા વૃત્તિતા ગ્રાહ્યા । તસ્યાઃ હેતૌ અભાવો વ્યાપ્તિઃ । પક્ષે યેન સમ્બન્ધેન હેતુઃ વિવક્ષિતઃ । સ સંબંધો હેતુતાવચ્છેદકસંબંધઃ કથ્યતે । અત્ર પર્વતે પક્ષે સંયોગેન ધૂમો વિવક્ષિતઃ । અતઃ સંયોગઃ એવ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધઃ અત્ર અસ્તિ । તથા ચ વહ્નિ-અભાવવદ્ધૂમાવયવે યદ્યપિ સમવાયેન ધૂમઃ અસ્તિ । અતઃ ધૂમે સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતા સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા વર્તતે । કિન્તુ ધૂમાવયવે સંયોગેન ધૂમો નાસ્તિ, અતો ધૂમે ધૂમાવયવનિરૂપિતાયાઃ સંયોગા-સંબંધાવચ્છિન્નાયાઃ વૃત્તિતાયાઃ અભાવઃ એવ । તથા ચ લક્ષણસમન્વયાત્ ન અવ્યાપ્તિઃ । એવં સાધ્યાભાવવતિ હ્રદાદૌ ધૂમઃ કાલિકસંબંધેન વર્તતે । અતો ધૂમે સાધ્યાભાવવત્હ્રદનિરૂપિતા કાલિકસંબંધાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા અસ્તિ । કિન્તુ ધૂમે સાધ્યાભાવવત્હ્રદનિરૂપિતા સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા ન અસ્તિ । અતો ન અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : “સાધ્યાભાવવત્માં હેતુતાવચ્છેદક સંબંધથી હેતુનું ન હોવું” એ વ્યાપ્તિ ગણવાની. અર્થાત્ સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિત એવી હેતુતાવચ્છેદક સંબંધથી વૃત્તિતાનો હેતુમાં અભાવ એ જ વ્યાપ્તિ છે. વહ્નિ-અભાવવત્ ધૂમાવયવમાં ધૂમ સમવાયથી રહે છે. પણ, હેતુતાવચ્છેદક સંબંધ તો સંયોગ સંબંધ છે. અનુમાનમાં પક્ષમાં જે સંબંધથી હેતુ રાખીએ, એ સંબંધ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધ ગણાય. અહીં પર્વતમાં સંયોગ સંબંધથી ધૂમને રાખીએ છીએ. એટલે સંયોગ જ હેતુતાવચ્છેદક સંબંધ બને. હવે ધૂમાવયવમાં ધૂમ સંયોગથી તો રહેતો જ નથી. એટલે, ધૂમમાં સાધ્યાભાવવત્-ધૂમાવયવથી નિરૂપિત એવી હેતુતાવચ્છેદકસંયોગ સંબંધથી અવચ્છિન્ન વૃત્તિતાનો તો અભાવ જ છે. માટે, લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર ઇદં અવધેયમ્ । ભૂતલે ઘટસ્ય અભાવઃ અસ્તિ ઇતિ વાક્યસ્ય અયમર્થઃ । યથા

ભૂતલે સંયોગેન ઘટો નાસ્તિ । ભૂતલે સ્વરૂપેણ ઘટાભાવઃ અસ્તિ । અર્થાત્ ઘટાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા ઘટે વર્તતે, સા ચ સંયોગાવચ્છિન્ના । ઘટાભાવે ભૂતલનિરૂપિતા વૃત્તિતા વર્તતે । સ ચ સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્ના । તથા ચ સંયોગસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ઘટાભાવો સ્વરૂપેણ ભૂતલે વર્તતે ઇતિ ભાવઃ । અયં ચ પદાર્થઃ સમ્યગ્ મનસિ અવધાર્યઃ, અન્યથા બહુષુ સ્થાનેષુ શિષ્યાણાં સ્ખલના ભવિતું શક્યા ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એક વાતનું ધ્યાન રાખવું. “ભૂતલમાં ઘટનો અભાવ છે.” એમ બોલીએ, તેનો અર્થ એ છે કે, “ભૂતલમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટ નથી. અને ભૂતલમાં સ્વરૂપસંબંધથી ઘટાભાવ છે.” અર્થાત્ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા ઘટમાં છે. અને, તેનો અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે. અને, ઘટાભાવમાં જે ભૂતલનિરૂપિતવૃત્તિતા છે. તેનો અવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ છે. આને, ન્યાયની ભાષામાં એમ કહેવાય કે, “સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો ઘટાભાવ સ્વરૂપસંબંધથી ભૂતલમાં છે.” આ પદાર્થ બરાબર સમજી રાખવો. કેમકે, આનો વારંવાર ઉપયોગ આવે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ સાધ્યસ્ય કેન સંબંધેન અભાવઃ પ્રતિપાદ્યતે, ઇતિ ભવતા ન નિરૂપિતમ્ । તથા ચ, વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર સમવાયેન વહ્નિઃ વહ્નિ-અવયવેષુ એવ વર્તતે । મહાનસાદૌ સમવાયેન વહ્નેઃ અભાવો વર્તતે । તથા ચ, સાધ્યાભાવવન્તો મહાનસાદયઃ આપતિતાઃ । તેષુ ચ ધૂમસ્ય વૃત્તિતા અસ્તિ । અતઃ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : સાધ્યનો કયા સંબંધથી અભાવ લેવાનો છે ? એ તો તમે કહ્યું નથી. તો પછી, “પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્” માં વહ્નિનો સમવાય સંબંધથી મહાનસમાં, અયોગોલકમાં, પર્વતમાં અભાવ જ છે. એટલે, સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવા સાધ્યાભાવના અધિકરણ તરીકે તો મહાનસાદિ પણ બન્યા. અને, તેમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

માથુરી : સાધ્યાભાવશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવાચ્છિન્નસાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિ-યોગિતાકો બોધ્યઃ । તેન વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદૌ સમવાયાદિસમ્બન્ધેન વહ્નિસામાન્યાભાવવતિ સંયોગસમ્બન્ધેન તત્તદ્વહ્નિત્વવહ્નિજલત્વોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવવતિ ચ પર્વતાદૌ સંયોગેન ધૂમસ્ય વૃત્તાવપિ ન ક્ષતિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન । સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેનૈવ સાધ્યસ્ય અભાવો ગ્રાહ્યઃ । પક્ષે યેન સંબંધેન સાધ્યઃ સાધ્યતે, સ સંબંધઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધઃ પરિગણ્યતે । અત્ર તુ પર્વતે સંયોગેન વહ્નિઃ સાધ્યતે । અતઃ સંયોગઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ અત્ર । તથા ચ યદ્યપિ સમવાયેન વહ્નેઃ અભાવો મહાનસાદૌ અસ્તિ । કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન સંયોગેન વહ્નેઃ મહાનસાદૌ અભાવઃ ન વર્તતે । કિન્તુ સંયોગેન વહ્નિ-અભાવવન્તો દ્વદાદયઃ એવ, તેષુ ચ ધૂમસ્ય અભાવઃ, અતો ન અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી જ સાધ્યનો અભાવ લેવાનો છે. પક્ષમાં જે સંબંધથી સાધ્યને સિદ્ધ કરતા હોઈએ, એ સંબંધ સાધ્યતાવચ્છેદક ગણાય. અહીં, પર્વતમાં સંયોગથી વહ્નિને સિદ્ધ કરવાનો છે. તેથી, સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ જ ગણાશે. એટલે, સંયોગસંબંધથી વહ્નિનો અભાવ તો

મહાનસાદિમાં નથી. પણ, ભૂતલાદિમાં છે. અને, તેમાં ધૂમનો અભાવ જ છે. એટલે, અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અથ તથાપિ “મહાનસો ન પર્વતીયવહિનમાન્” इति न्यायेन पर्वतीयवहिन-अभाववान्=साध्याभाववान् महानसो भवति । यतः पर्वतीयवहिनः अपि साध्यः एव । तस्मिन् महानसे धूमस्य वृत्तित्वात् अव्यापतिः । एवं “महानसो न वहिनजल-उभयवान्” इत्यपि वक्तुं शक्यते । यथा “भूतले घटो अस्ति, पटो नास्ति, तत्र भूतलं न घटपटवत्” इति कथ्यते । तथा, महानसे वहनेः सत्त्वेऽपि महानसे वहिनजलोभयस्य अभावः एव । तथा च एवंरीत्याऽपि वहिन-अभाववान् महानसो मीलितः । तस्मिन् च धूमस्य वर्तमानत्वात् अव्यापतिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો ય આપત્તિ આવશે. વહિન એ સાધ્ય છે. મહાનસમાં સંયોગથી પર્વતીયવહિન નથી. એટલે, પર્વતીયવહિન=સાધ્યના અભાવવાળા એવા મહાનસમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. વળી, મહાનસમાં પણ વહિન-જલ-ઉભયનો તો અભાવ જ છે. જેમ ભૂતલમાં ઘટ હોય, અને પટ ન હોય, ત્યારે “ભૂતલમાં ઘટપટ છે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ભૂતલમાં ઘટપટ નથી” એમ જ કહેવાય. તેમ, મહાનસમાં વહિન હોવા છતાં જલ ન હોવાથી, વહિન-જલ ઉભયનો તો અભાવ જ છે. એટલે એ રીતે વહિનના અભાવવાળું મહાનસ બની જાય. અને તેમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : મહતી પ્રજ્ઞા ભવતામ્ । તથાપિ, ઉતરં દીયતે । યથા અનન્તરમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યાભાવઃ કથિતઃ । તથા, સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોઽપિ સાધ્યાભાવો ગ્રાહ્યઃ । અત્ર વહિનઃ સાધ્યઃ, તસ્મિન્ સાધ્યતા, તદવચ્છેદકો ધર્મો વહિનત્વમ્ । તથા ચ વહિનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો વહિન-અભાવઃ એવ અત્ર ગ્રાહ્યઃ । મહાનસે પર્વતીયવહિન-અભાવો અસ્તિ । કિન્તુ તસ્ય પ્રતિયોગિતા પર્વતીયવહિનત્વાવચ્છિન્ના અસ્તિ । શુદ્ધવહિનત્વાવચ્છિન્ના ન । અતઃ સ અભાવો ન ગૃહ્યતે । એવં મહાનસે વહિનજલોભયાભાવો અસ્તિ । કિન્તુ સોઽપિ ઉભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો અસ્તિ । શુદ્ધવહિનત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકો ન । અતઃ સોઽપિ ન સાધ્યાભાવપદેન ગ્રહીતું શક્યઃ । કિન્તુ હ્રદે વહિન-અભાવો અસ્તિ । સ ચ સાધ્યતાવચ્છેદકવહિનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો એવ, તથા ચ સ એવ સાધ્યાભાવપદેન ગ્રાહ્યઃ । તદ્વાન્ ચ હ્રદઃ, તસ્મિન્ સંયોગેન ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

इदानीं अक्षरार्थः । साध्याभावश्च=वह्न्यादि-अभावश्च ‘साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकवहिनत्वादिधर्मावच्छिन्ना या वह्न्यादिसाध्यनिष्ठप्रतियोगिता’ तादृशप्रतियोगिताको बोध्यः । तेन, समवायसंबंधेन वहिनसामान्याभाववति महानसादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि, संयोगसंबंधेन तत्-तत्त्वहिन-अभाववति वहिनजलोभयाभाववति वा महानसादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि न अव्याप्तिः । यथा च न भवति अव्यापतिः, तथा अनन्तरं एव प्रतिपादितम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જેમ, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો સાધ્યાભાવ કહ્યો. તેમ હવે, સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો જ અભાવ લેવાનો છે, એમ જાણવું. તમે, મહાનસમાં સંયોગથી પર્વતીયવહિનનો અભાવ લીધો. એટલે, પર્વતીયવહિનમાં પ્રતિયોગિતા આવી. આ પ્રતિયોગિતા સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન છે, અને પર્વતીયવહિનત્વથી અવચ્છિન્ન છે. પણ, અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મ તો વહિનત્વ

જ છે. એટલે, આ પર્વતીયવહ્નિન અભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મ થી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાવાળો નથી. માટે, એ ન લેવાય. એમ, મહાનસમાં વહ્નિ-જલોભયનો અભાવ લીધો. તો, એની પ્રતિયોગિતા વહ્નિ-જલ-ઉભયમાં આવી. અને, એ વહ્નિ-જલોભયત્વથી અવચ્છિન્ન છે. પણ, વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન તો નથી જ. એટલે, આ અભાવ પણ લેવાય નહીં. પણ, વહ્નિનો અભાવ લઈએ, તો એની વહ્નિમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન જ છે. એટલે, આ અભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ગણાય. પણ, આ અભાવ મહાનસમાં તો મળતો જ નથી. કેમકે, “મહાનસે પર્વતીયવહ્નિ: નાસ્તિ” એમ ભલે બોલાય. પણ, “મહાનસે વહ્નિ: નાસ્તિ.” એમ તો બોલી જ ન શકાય. એટલે, હવે વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિના અભાવવાળો તો હ્રદાદિ જ આવશે. અને, તેમાં તો ધૂમની વૃત્તિતા ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : एषः चर्चः तावत् मुक्तावल्यादौ पठितः एव शिष्यैः । मुख्यग्रन्थस्तु सम्प्रति प्रारभ्यते। तस्मात् सावधानीभूय श्रूयताम् न तु अन्तरा मनश्चञ्चलता कार्या । अतिगहनत्वात् कथयिष्यमाणपदार्थानाम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્યાર સુધીની વ્યાખ્યાનિયા તો, મુક્તાવલિમાં પણ આવી ગઈ હતી. ખરી ચર્ચા હવે શરૂ થશે.

માથુરી : ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वाद्, सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयित्वाव्याप्य-त्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वजात्यादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અહો, ભૂયાન્ પરિશ્રમઃ કૃતો ભવતા અવ્યાપ્ત્યાદિદોષનિવારણાય । તથાપિ, અવ્યાપ્તિદોષો વિદ્યમાન એવ । તથા હિ

‘જ્ઞાનમ્ ગુણત્વવાન્ જ્ઞાનત્વાત્’ इति अत्र समवायेन साध्यं समवायेन च हेतुः विवक्षितः । यत्र ज्ञानत्वम् तत्र समवायेन गुणत्वं अस्ति एव । अतो अयं सद्हेतुः । इदं तु ध्येयम् भवता साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन अभावो ग्राह्यः इति उक्तम् । किन्तु स अभावः केन संबन्धेन ग्राह्यः इति नोक्तम् । अतः एव अत्र स्थाने अव्याप्ति-अवकाशः । गुणत्वम् समवायेन साध्यम्, अतो समवायेन गुणत्वाभावो ग्राह्यः । अथ घटे समवायेन गुणत्वम् नास्ति । घटः समवायेन गुणत्वाभाववान् इति ज्ञानम् । अस्य ज्ञानस्य विषयाः घटः, समवायेन गुणत्वाभावः इत्यादयः । ज्ञानम् विषयी । अतः समवायेन गुणत्वाभावः विषयितासंबन्धेन ज्ञाने वर्तते । यथा हि पदार्थाः पुस्तके प्रतिपादकतासंबन्धेन वर्तन्ते । पुस्तकं पदार्थेषु प्रतिपाद्यतासंबन्धेन वर्तते । एवं समवायेन गुणत्वाभावरूपो विषयः विषयिणि ज्ञाने विषयितासंबन्धेन वर्तते । तथा च साध्यतावच्छेदकसमवायसंबन्धेन गुणत्वाभाववत् ज्ञानम् । तस्मिन् ज्ञानत्वहेतोः वृत्तित्वात् अव्याप्तिः ।

एवं, घटः सत्तावान् जातेः इति अत्रापि अव्याप्तिः । तथा हि-सत्ताजातिः साध्यम् । साध्यतावच्छेदक संबंधः समवायः । समवायेन सत्तायाः अभावः अव्याप्यत्वसंबन्धेन घटादौ वर्तते । अव्याप्यत्वं नाम स्वाभाववद्-वृत्तित्वम् । स्वं =सत्ता-अभावः, तस्य अभावः=सत्ता-अभावाभावः=सत्ता, तद्वान्=भूतलम्, तस्मिन् वृत्तिः घटः, तथा च स्वं=सत्ता-अभावः स्वाभाववद्-वृत्तित्वात्मकेन अव्याप्यत्वसंबन्धेन घटादौ वर्तते। अतः साध्याभाववान् घटो भूतः । तस्मिन् घटत्व-द्रव्यत्वादिजातीनाम् हेतुरूपाणाम् सत्त्वात् भवति अव्याप्तिः।

માથુર્યાં એતદેવોક્તમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારા આટલા ખુલાસા પછી પણ, આપત્તિ આવે છે. તે આ પ્રમાણે “જ્ઞાનમ્ ગુણત્વવાન્ જ્ઞાનત્વાત્” અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. તમે “સાધ્યનો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી અભાવ લેવો.” એમ તો કહ્યું. પણ, સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી સાધ્યનો લીધેલો અભાવ કયા સંબંધથી લેવો એ તો કહ્યું જ નથી. અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. હવે,

ઘટે સમવાયેન ગુણત્વં નાસ્તિ આ પ્રમાણે જ્ઞાન થયું. આનો અર્થ એ કે, ઘટ: સમવાયેન ગુણત્વાભાવવાન્ આ જ્ઞાન એ વિષયી છે. અને, આ જ્ઞાનનો વિષય ઘટ, સમવાયેન ગુણત્વાભાવ બને છે. આ, સમવાયેન ગુણત્વાભાવ એ વિષયિતાસંબંધથી જ્ઞાનમાં રહી જાય. કેમકે, એવો નિયમ છે કે, “રહેનાર માટે રાખનાર કોણ ? એ પ્રશ્નનો જે જવાબ આવે, તેને ત્વ લગાડીએ, એટલે રહેનારો એ સંબંધથી રાખનારમાં રહે.” જેમકે, પદાર્થો માટે પુસ્તક એ પ્રતિપાદક છે. તો, પદાર્થો એ પ્રતિપાદકતા સંબંધથી પુસ્તકમાં રહે. પુસ્તક માટે પદાર્થો પ્રતિપાદક છે. તો, પુસ્તક એ પ્રતિપાદકતા સંબંધથી પદાર્થમાં રહે. એમ, સમવાયેન ગુણત્વાભાવ માટે આ જ્ઞાન એ વિષયી છે. એટલે, આ સમવાયેન ગુણત્વાભાવ એ વિષયિતા સંબંધથી જ્ઞાનમાં રહી જાય. અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાય સંબંધ છે. અને, તે સમવાયસંબંધથી જ સાધ્યનો=ગુણત્વનો અભાવ વિષયિતા સંબંધથી જ્ઞાનમાં રહ્યો છે. અને, એ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

એ જ પ્રમાણે, સત્તાવાન્ જાતે: એ સ્થળે પણ અવ્યાપ્તિ આવશે. સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધ છે. હવે, સમવાયસંબંધથી સત્તાનો અભાવ એ અવ્યાપ્ત્યત્વસંબંધથી ઘટાદિમાં રહી જાય છે. તે આ પ્રમાણે –

અવ્યાપ્ત્યત્વ = સ્વ-અભાવવદ્-વૃત્તિત્વમ્

જેને રાખવાનો છે, એને સ્વ પદથી લેવાનો. આપણે, સત્તા-અભાવને રાખવો છે. તો, સ્વ=સત્તા-અભાવ, તેનો અભાવ=સત્તા, તે વાળું ભૂતલ. અને, તેમાં વૃત્તિ=ઘટ. આમ, સત્તા-અભાવ એ સ્વ-અભાવવદ્-વૃત્તિત્વ સંબંધથી ઘટમાં રહી જશે. અને, એ ઘટમાં તો ઘટત્વાદિજાતિઓ રહે જ છે. એટલે, સત્તાઅભાવવત્-ઘટાદિમાં જાતિ=હેતુ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિદોષ આવે.

માથુરી : ન ચ સાધ્યાભાવાધિકરણત્વમભાવીયવિશેષણતાવિશેષ-સમ્બન્ધેન વિવક્ષિતમિતિ વાચ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ સાધ્યાભાવસ્ય અધિકરણતા અભાવીય-વિશેષણતાસંબંધેન=સ્વરૂપસંબંધેન ગ્રાહ્યા । અર્થાત્ સાધ્યાભાવ: સ્વરૂપસંબંધેન યત્ર વર્તતે, સ એવ સાધ્યાભાવવાન્ ગ્રાહ્યા: , ન અન્ય: । તથા ચ, પ્રથમાનુમાને ગુણત્વસ્ય અભાવ: સ્વરૂપેણ દ્રવ્યાદૌ એવ । ન તુ જ્ઞાને । જ્ઞાને ગુણત્વસ્ય સમવાયેન વૃત્તિત્વાત્ । અતો, ગુણત્વાભાવવત્ દ્રવ્યમ્, તસ્મિન્ જ્ઞાનત્વસ્ય હેતો: અવૃત્તિત્વાત્ ન અવ્યાપ્તિ: । એવં, સમવાયેન સત્તાયા: અભાવ: સ્વરૂપસંબંધેન સામાન્યાદૌ એવ । ન તુ ઘટાદૌ, ઘટાદૌ સમવાયેન સત્તાયા: સત્ત્વાત્ । તથા ચ સત્તા-અભાવવાન્ સામાન્યાદિ । તેષુ ચ જાતે: સમવાયેન અવૃત્તિત્વાત્ ન તત્રાપિ અવ્યાપ્તિ: ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમે કહેશું કે, સાધ્યાભાવની અધિકરણતા અભાવીય-વિશેષણતાવિશેષ=સ્વરૂપસંબંધથી જ લેવાની છે. અર્થાત્ સાધ્યાભાવ સ્વરૂપસંબંધથી જ્યાં રહે, તે જ સાધ્યાભાવવત્ તરીકે લેવો.

સમવાયેન ગુણત્વાભાવ કે સમવાયેન સત્તા-અભાવ એ સ્વરૂપ સંબંધથી જ્ઞાનમાં કે ઘટાદિમાં મળવાનો જ નથી. કેમકે, જ્ઞાનમાં સમવાયથી ગુણત્વ છે. ઘટાદિમાં સમવાયથી સત્તા છે. એટલે, પહેલા અનુમાનમાં, ગુણત્વાભાવનું સ્વરૂપથી અધિકરણ દ્રવ્યાદિ બનશે. અને, તેમાં જ્ઞાનત્વ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જશે. બીજામાં, સત્તાના અભાવનું સ્વરૂપ સંબંધથી અધિકરણ સામાન્યાદિ બનશે. અને, તેમાં જાતિ વૃત્તિ ન હોવાથી, ત્યાં પણ લક્ષણ ઘટી જશે.

માથુરી : તથાસતિ ઘટત્વાત્યન્તાભાવવાન્ ઘટાન્યોન્યાભાવવાન્ વા પટત્વાદિત્યાદૌ સાધ્યા-ભાવસ્ય ઘટત્વાદેર્વિશેષણતાવિશેષસમ્બન્ધેનાધિકરણસ્યાઽપ્રસિદ્ધ્યાઽવ્યાપ્તિરિતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન । યદિ સાધ્યાભાવઃ સ્વરૂપસંબંધેન યત્ર વર્તતે, સ એવ સાધ્યાભાવવત્પદેન ગ્રાહ્યઃ ઇતિ આગ્રહઃ, તદા તુ અન્યસ્થાને અવ્યાપ્તિઃ ।

તથા હિ “પટઃ ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્વાત્” “પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્” અત્ર પ્રથમાનુમાને, ઘટત્વાભાવઃ સાધ્યમ્, તસ્ય અભાવઃ=ઘટત્વાભાવાભાવઃ=ઘટત્વમ્ । ભાવપદાર્થસ્યઃ યઃ અભાવઃ, તસ્ય અભાવો ભાવરૂપો ગણ્યતે ।

તથા ચ સાધ્યાભાવઃ=ઘટત્વમ્, તત્ તુ સ્વરૂપસંબંધેન કુત્રાપિ ન વર્તતે। અતઃ, સાધ્યાભાવવતઃ અપ્રસિદ્ધિઃ। અતો અવ્યાપ્તિઃ ।

દ્વિતીયાનુમાને તુ ઘટભેદઃ=સાધ્યઃ, તસ્યાભાવઃ ઘટભેદાભાવઃ= ઘટત્વરૂપો મન્યતે । તથા ચ, અત્રાપિ, ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટત્વરૂપસ્ય સ્વરૂપસંબંધેન કુત્રાપિ વૃત્તિતા નાસ્તિ । અતો અત્રાપિ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : જો સ્વરૂપસંબંધનો નિવેશ કરશો, તો બીજા સ્થાને અવ્યાપ્તિ આવશે. “પટઃ ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્વાત્” “પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્” આ બે ય સ્થાને અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, પહેલા અનુમાનમાં ઘટત્વાભાવ સાધ્ય છે. તેનો અભાવ=ઘટત્વાભાવાભાવ. અને, ઘટત્વાભાવાભાવ તો ઘટત્વ સ્વરૂપ જ છે. કેમકે, ભાવના અભાવનો અભાવ એ ભાવ જ કહેવાય. એટલે, સાધ્યાભાવ = ઘટત્વ. અને, આ ઘટત્વ તો, સ્વરૂપસંબંધથી ક્યાંય રહેતું જ નથી. માટે, સાધ્યાભાવવત્ જ ન મળવાથી લક્ષણ ન ઘટતા, અવ્યાપ્તિ આવે.

બીજા અનુમાનમાં ઘટભેદ સાધ્ય છે. ઘટભેદનો અભાવ એ ઘટત્વ સ્વરૂપ માનેલો છે. એટલે સાધ્યાભાવ=ઘટત્વ જ બન્યું. અને, તેથી તે ઘટત્વ સ્વરૂપથી ક્યાંય રહેતું ન હોવાથી, અહીં પણ, સાધ્યાભાવવત્ ન મળતા અવ્યાપ્તિ દોષ આવે.

માથુરી : ન અત્યન્તભાવાન્યોન્યાભાવયોરત્યન્તાભાવસ્ય સપ્તમ-પદાર્થસ્વરૂપત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્રોચ્યતે । અત્યન્તાભાવસ્ય યો અભાવઃ, સ ન ઘટત્વાદિ-પ્રતિયોગિસ્વરૂપઃ । અપિ તુ તદ્ભિન્નઃ સપ્તમ-અભાવપદાર્થરૂપઃ એવ । તથા ચ અભાવસ્ય સ્વરૂપસંબંધેન વૃત્તિત્વાત્, ઘટત્વાભાવાભાવસ્ય સ્વરૂપસંબંધેન અધિકરણં ઘટઃ, તસ્મિન્ પટત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ઁવં ઘટભેદસ્ય યો અભાવઃ, સોઽપિ ન ઘટત્વસ્વરુપઃ, અપિ તુ ઘટભેદાભાવરુપઃ ઁવ । તસ્ય ચ સ્વરુપસંબંધેન અધિકરણં ઘટઃ । તસ્મિન્ પટત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ । ઘટે ઘટત્વાભાવો નાસ્તિ, ઇતિ પ્રતીત્યા ઘટે ઘટત્વાભાવાભાવઃ સ્વરુપેણ સંભવતિ । ઁવં “ઘટે ઘટભેદો નાસ્તિ” ઇતિ પ્રતીત્યા ઘટે ઘટભેદાભાવઃ સ્વરુપેણ સંભવતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અત્યન્ત-અભાવનો અભાવ અને ભેદનો અભાવ અમે પ્રતિયોગિ સ્વરૂપ નથી માનતા. પણ, જુદો સાતમો પદાર્થ જ માનીએ છીએ. એટલે, ઘટત્વાભાવનો અભાવ એ ઘટત્વ રૂપ નથી. પણ, સાતમો અભાવપદાર્થ જ છે. અને, તેથી તેનું સ્વરૂપસંબંધથી અધિકરણ ઘટ બનશે. અને, તેમાં પટત્વ નથી, માટે લક્ષણસમન્વય થઈ જાય.

એ રીતે, ઘટભેદનો અભાવ પણ ઘટત્વસ્વરૂપ નથી પણ, ઘટભેદાભાવ સ્વરૂપ જ છે. અને, તેનું સ્વરૂપ સંબંધથી અધિકરણ ઘટ બને. તેમાં પટત્વનો અભાવ હોવાથી, લક્ષણસમન્વય થઈ જાય.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ભવાન્ તાવત્ અભાવાભાવં અભાવાત્મકં નિરુપિતવાન્ । કિન્તુ મણિકારાઃ કેવલાન્વયિગ્રન્થેષુ “ઘટાદિ-અત્યન્તાભાવસ્ય અભાવો ઘટાદિસ્વરુપઃ, ઘટાદિભેદસ્ય અભાવો ઘટત્વાદિસ્વરુપઃ” ઇતિ નિરુપિતવાન્ । દીધિતિકારોઽપિ સિદ્ધાન્તલક્ષણે અભાવત્વં ઘટ-ઘટાભાવાદિષુ નિરુપિતવાન્ । તથા ચ ન અભાવાભાવઃ સપ્તમપદાર્થરુપો મન્તવ્યો ઁચિતઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે અભાવના અભાવને જુદો માન્યો. પણ, મણિકાર તો કેવલાન્વયિગ્રન્થમાં અત્યન્તાભાવના અભાવને પ્રતિયોગિ સ્વરૂપ અને ભેદના અભાવને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સ્વરૂપ માને છે. સિદ્ધાન્તલક્ષણમાં પણ દીધિતિકારે, અભાવત્વને ભાવ+અભાવ બેયમાં રહેનારું માન્યું છે. એટલે, અભાવાભાવને જુદો માનવાનો મત યોગ્ય નથી.

માથુરી : અત્યન્તાભાવાન્યોન્યાભાવયોરત્યન્તાભાવસ્ય પ્રતિયોગ્યાદિસ્વરૂપત્વનયે તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નસાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવ-વૃત્તિસાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સાધ્યાભાવાધિકરણત્વં વક્તવ્યમ્ । વૃત્યન્તં પ્રતિયોગિતાવિશેષણમ્ । તાદૃશસમ્બન્ધશ્ચ વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદિભાવસાધ્યકસ્થલે વિશેષણતા-વિશેષ ઁવ । ઘટત્વાત્યન્તાભાવવાન્ પટત્વાદિત્યાદ્યભાવસાધ્યકસ્થલે તુ સમવાયાદિરેવા

ચાન્દ્રશેખરીયા : યદિ ભાવાભાવાભાવઃ ભાવરુપો મન્યતે, અર્થાત્ ઘટત્વાભાવાભાવઃ યદિ ઘટત્વરુપઃ ઇષ્ટઃ । તદા અવ્યાપ્તિવારણાય ઇત્થં પરિષ્કારઃ કર્તવ્યઃ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવવૃત્તિ-સાધ્ય-સામાન્યીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન

સાધ્યતાવચ્છેદક-સંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવસ્ય યદ અધિકરણમ્ તન્નિરુપિતવૃત્તિતાયાઃ હેતૌ અભાવઃ ઁવ વ્યાપ્તિઃ ।

અસ્યાયમર્થઃ । સાધ્યાતવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતા-વચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન (સાધ્યનિષ્ઠ)

प्रतियोगिताको यः साध्याभावः, तस्मिन् वृत्तिः या साध्याभावाभावनिरूपिता अर्थात् साध्यसामान्यनिरूपिता प्रतियोगिता, तस्याः अवच्छेदकः यः संबंधः, तेन संबंधेन

साध्यतावच्छेदक-संबंधावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः अभावः यत्र वर्तते, तस्मिन् हेतोः अवृत्तित्वम् व्याप्तिः ।

न च अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सकृत् एव ग्रहणमुचितम् किं पुनरुक्त्या इति शङ्क्यम् अग्रे तस्याः प्रयोजनं वक्ष्यते ।

अत्र दृष्टान्तद्वारा लक्षणसमन्वयः क्रियताम् ।

यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् ।

अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः संयोगः, धर्मः च वह्नित्वम् । तथा च संयोगावच्छिन्नवह्नित्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताको यः वह्नि-अभावः, तस्य स्वरूपेण अभावः, वह्नि-अभावाभावः, वह्निरूपः । तस्य प्रतियोगिता वह्नि-अभावे वर्तते । सा प्रतियोगिता वह्नि-अभावाभावात्मकेन वह्निरूपेण साध्येन निरूपिता । तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकः संबंधः अत्र स्वरूपः तेन वह्नि-अभावो भूतलादौ वर्तते । तत्र च धूमस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः ।

पटः घटत्वाभाववान् पटत्वात् इति अत्र,

समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वाभावः स्वरूपेण साध्यः, तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधः स्वरूपः, धर्मो घटत्वाभावत्वम् । तथा च स्वरूपसंबंधावच्छिन्नघटत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः घटत्वाभावाभावः घटत्वरूपो साध्याभावः । तस्य अभावो घटत्वाभावात्मको घटत्वाभावाभावाभावः भवति । तस्य प्रतियोगिता घटत्वे वर्तते । सा प्रतियोगिता घटत्वाभावेन साध्येन निरूपिताः । एवं च मीलिता यथोक्तप्रतियोगिता । अस्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः संबंधः समवायः एव । यतो घटत्वस्य समवायेनैव अभावः अत्र साध्यरूपो वर्तते । अतः साध्याभावस्य घटत्वरूपस्य समवायेनैव अभावो गृह्यते । येन घटत्वनिष्ठा प्रतियोगिता साध्येन निरूपिता भवति ।

तथा च, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकः समवायः भवति । तेन संबंधेन स्वरूपसंबंधावच्छिन्न-घटत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वाभावाभावस्य घटत्वरूपस्य अधिकरणं घटः, तस्मिन् पटत्वस्य अवृत्तित्वात् भवति लक्षणसमन्वयः ।

यदि च, साध्याभावस्य घटत्वस्य कालिकादिना अभावो गृह्यते, तदा स साध्यात्मको न भवति । तथा च तत्र घटत्वनिष्ठा प्रतियोगिता साध्यनिरूपिता न मीलति । अतः समवायेनैव घटत्वस्य अभावो गृहीतः इति ध्येयम् ।

अत्र इदं स्वमनसि स्थिरीकर्तव्यम् ।

घटत्वाभावः=साध्यम्

ઘટત્વાભાવાભાવઃ=સાધ્યાભાવઃ=ઘટત્વં

ઘટત્વાભાવાભાવાભાવઃ=ઘટત્વાભાવઃ=સાધ્યાભાવાભાવઃ=સાધ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જો ઘટાત્વાભાવાભાવને ઘટત્વરૂપ જ માનવો હોય, અને ઘટભેદાભાવને ઘટત્વરૂપ જ માનવો હોય તો, પછી તમે આપેલા બે અનુમાનમાં અવ્યાપ્તિ આવતી અટકાવવા અમે પરિષ્કાર કરશું.

સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન અને સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્ન એવી જે સાધ્યમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા, તેનો નિરૂપક એવો જે સાધ્યાભાવ. તે સાધ્યાભાવમાં આવતી અને સાધ્યસામાન્યથી નિરૂપિત એવી જે સાધ્યાભાવાભાવની પ્રતિયોગિતા, તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકસંબંધ જે મળે, તે સંબંધથી સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ+ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો સાધ્યાભાવ જ્યાં રહે, તે જ સાધ્યાભાવવત્ તરીકે લેવું.

પર્વતો વહ્નિમાનૂ ધૂમાત્ માં લક્ષણસમન્વય કરીએ.

અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ છે, અને સા.અ.ધર્મ વહ્નિત્વ છે. તો, સંયોગાવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો વહ્નિ-અભાવ એ સાધ્યાભાવ તરીકે આવશે.

આ વહ્નિ-અભાવનો સ્વરૂપસંબંધથી અભાવ લઈએ. તો, વહ્નિ-અભાવમાં પ્રતિયોગિતા આવી. આ પ્રતિયોગિતા વહ્નિ-અભાવાભાવ=વહ્નિ=સાધ્યથી નિરૂપિત છે જ. એટલે, આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ મળે. એટલે, વહ્નિ-અભાવનું સ્વરૂપથી અધિકરણ દ્વંદ્વ બને. અને, તેમાં ધૂમની વૃત્તિતા ન હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

પટઃ ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્વાત્

અહીં, સમવાયસંબંધથી ઘટત્વનો અભાવ એ સ્વરૂપસંબંધથી પટમાં સિદ્ધ કરવાનો છે. એટલે, સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ છે. અને, ધર્મ ઘટત્વાભાવત્વ છે. સ્વરૂપાવચ્છિન્ન-ઘટત્વાભાવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક, ઘટત્વાભાવાભાવ=સાધ્યાભાવ=ઘટત્વ મળે. હવે, તેનો સમવાય સંબંધથી અભાવ=ઘટત્વાભાવ થાય. અને, તેની પ્રતિયોગિતા ઘટત્વમાં=સાધ્યાભાવમાં આવી. અને, એ પ્રતિયોગિતા સાધ્યથી=ઘટત્વાભાવથી જ નિરૂપિત છે. આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમવાયસંબંધ મળ્યો છે. કેમકે, અહીં ઘટત્વનો સમવાયથી જ અભાવ લીધો છે. આ સમવાયથી સાધ્યાભાવ=ઘટત્વાભાવાભાવ= ઘટત્વનું અધિકરણ ઘટ બને. અને, તેમાં પટત્વહેતુ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. લક્ષણ ઘટી જાય છે.

ઘટત્વાભાવ = સાધ્ય.

ઘટત્વાભાવાભાવ = ઘટત્વ = સાધ્યાભાવ.

ઘટત્વાભાવાભાવાભાવ = ઘટત્વાભાવ = સાધ્યાભાવાભાવ = સાધ્ય. આ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ અત્ર પરિષ્કારે સાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિતા= યાવત્સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા કિમર્થ ગૃહ્યતે । કેવલં “સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા” इत्येव वक्तव्यम् । किं प्रयोजनं सामान्यपदोपादाने इति तु न सम्यग् अवबुध्यामो वयम् इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : શંકા : તમે પ્રતિયોગિતા સાધ્યસામાન્યથી નિરૂપિત લીધી છે. એટલે કે, જેટલા સાધ્ય હોય, તે તમામથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતા જ લેવાની. એમ, તમે કહ્યું છે. પણ, એમ લખવાનું શું પ્રયોજન છે ? સાધ્ય સામાન્યનિરૂપિત ન કહેતા, માત્ર “સાધ્યનિરૂપિત” એટલું જ લખીએ, તો શું વાંધો ?

माथुरी : समवायविषयित्वादिसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ साध्यता-
वच्छेदकसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन योऽभावः सोऽपि
प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्तदीयप्रतियोगितावच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे
ज्ञाने ज्ञानत्वादेर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम् ।

चान्द्रशेखरीया : अत्रोच्यते । यदि च साध्यसामान्यनिरूपितप्रतियोगितां विहाय केवलं साध्यनिरूपित-
प्रतियोगिता एव लक्षणघटकत्वेन गृह्यते । तर्हि भवति अव्याप्तिः । तथा हि — “ज्ञानम् (समवायेन विषयितया
वा) प्रमेयवान् ज्ञानत्वात्” अत्र ज्ञाने गुणत्वं सत्ता इत्यादयः पदार्थाः समवायेन सर्वदैव वर्तन्ते । एवं सर्वस्मिन्
ज्ञाने विषयः विषयितासंबन्धेन वर्तते । तथा च यत्र ज्ञानत्वम् तत्र समवायेन विषयितया वा प्रमेयम् इति व्याप्तिः
समीचीना अस्ति । अतो अत्र लक्षणसमन्वयः कर्तव्यः । किन्तु सामान्यपदानुपादाने न भवति समन्वयः ।

तथा हि — अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः समवायः, धर्मः च प्रमेयत्वम् । तथा च समवायावच्छिन्न-
प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः प्रमेयाभावः एव साध्याभावः । स च विशेषादिषु वर्तते । यतो विशेषादिषु
कश्चिदपि पदार्थः समवायेन नास्ति । अतः तत्र समवायेन प्रमेयसामान्याभावः अस्ति । तस्य कालिकेन
अभावः, न प्रमेयात्मकप्रतियोगिरूपः । यतो अभावस्य स्वरूपेण अभावः एव प्रतियोगिरूपो मन्यते । अभावस्य
कालिकेन अभावः स्वतन्त्रो मन्यते । तथा च प्रमेयाभावस्य कालिकेन अभावः प्रमेयसामान्यात्मकप्रतियोगिरूपो
न भवति । किन्तु तथापि सर्वे पदार्थाः प्रमेयाः एव । अतः प्रमेयाभावाभावोऽपि स्वतंत्रः प्रमेयः एव । तस्य
प्रतियोगी प्रमेयाभावः=साध्याभावः, तस्मिन् प्रतियोगिता । सा च प्रमेयाभावाभावात्मकेन प्रमेयविशेषेण निरूपिता
एव । अर्थात् यत्किञ्चित्साध्यनिरूपिता भवति । प्रमेयाभावाभावोऽपि प्रमेयत्वेन साध्यभूतः एव । अस्याः
प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः संबंधः कालिकः, तेन कालिकेन संबंधेन विशेषादिवृत्ति-प्रमेयाभावस्य ज्ञानादौ
वृत्तित्वात्, ज्ञानम् तादृशप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबन्धेन प्रमेयाभाववत् भवति । तस्मिन् ज्ञानत्वस्य
वृत्तित्वात् अव्याप्तिः भवति ।

सामान्यपदोपादाने न भवति अव्याप्तिः । यतः प्रमेयाभावाविशेषप्रतियोगिता प्रमेयाभावाभावात्मकेन
यत्किञ्चित्प्रमेयरूपेण निरूपिता अनन्तरं गृहीता । तथा च सा प्रतियोगिता साध्यसामान्यनिरूपिता न भवति ।
अतः सा न गृह्यते । यदि च प्रमेयाभावस्य स्वरूपेण अभावो गृह्यते । तदा स अभावः प्रमेयसामान्यात्मक-
प्रतियोगिरूपो भवति । अतः तन्निरूपिता प्रतियोगिता प्रमेयसामान्यनिरूपिता मीलति । तत्प्रतियोगिता-
अवच्छेदकसंबन्धश्च अत्र स्वरूपः, तेन स्वरूपेण संबंधेन प्रमेयाभावस्य अधिकरणं सामान्यविशेषादयः एव ।
तस्मिन् च ज्ञानत्वस्य अवृत्तित्वात् न अव्याप्तिः ।

एवं साध्यतावच्छेदकविषयितासंबन्धं गृहीत्वाऽपि निरुक्तरित्या स्वयं चिन्तनीयम् । केवलं एतावत् चेतसि
ध्यातव्यम् यदुत अभावस्य कालिकेन अभावः प्रतियोगिरूपो न, किन्तु अभावस्य स्वरूपेणैव अभावो
प्रतियोगिरूपः इति सूक्ष्मधिया अवधार्यताम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જો, સાધ્ય સામાન્ય નિરૂપિતપ્રતિયોગિતા... એમ ન લઈએ, તો અવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે — જ્ઞાનમ્ પ્રમેયવત્ જ્ઞાનત્વાત્ અહીં, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ, ગુણત્વ, સત્તા વિગેરે ઘણા બધા પ્રમેયો, સમવાયથી રહેલા જ છે. એટલે, આ સ્થળ સાચું છે. એમ જ્ઞાનમાં વિષયિતા સંબંધથી ઘટાદિપ્રમેયો પણ રહેલા જ છે. એટલે, યત્ર જ્ઞાનત્વમ્ તત્ર સમવાયેન / વિષયિતાસંબંધેન પ્રમેયમ્ આ વ્યાપ્તિ તો સાચી જ છે. પણ, લક્ષણ ઘટતું નથી. તે આ પ્રમાણે.

સાધ્યાતાવચ્છેદક સમવાયાવચ્છિન્ન — પ્રમેયતાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો પ્રમેયાભાવ એ સાધ્યાભાવ બને. ખ્યાલ રાખવો કે, આમ તો દરેક વસ્તુમાં કોઈને કોઈ પ્રમેય તો રહે જ છે. માત્ર, સામાન્ય-વિશેષાદિમાં સમવાયથી કોઈ પ્રમેય રહેતું નથી. એટલે, સામાન્યાદિમાં આ સાધ્યાભાવ=પ્રમેયાભાવ મળે. હવે, પ્રમેયાભાવનો કાલિકસંબંધથી અભાવ લઈએ, તો આ અભાવ એ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ નથી બનતો. કેમકે, અભાવનો સ્વરૂપથી જ અભાવ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ બને. પ્રમેયાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ એ પ્રમેયસામાન્યરૂપ=પ્રતિયોગિરૂપ બને એમ માનેલ છે. પણ, અભાવનો કાલિકથી અભાવ એ જુદો જ માનેલ છે. જેમકે, ઘટાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ ઘટસ્વરૂપ છે. પણ, ઘટાભાવનો કાલિકથી અભાવ તો સ્વતંત્ર જુદો, અભાવરૂપ જ છે. ઘટરૂપ નથી. અહીં, પણ પ્રમેયાભાવનો કાલિકથી અભાવ એ પ્રમેયસામાન્યરૂપ તો નહીં બને. પણ, તો ય આ અભાવ પોતે પણ એક પ્રમેય તો છે જ. જગત્ની તમામ વસ્તુઓ પ્રમેય છે. એટલે, પ્રમેયાભાવમાં પ્રમેયાભાવાભાવરૂપ સ્વતંત્ર પ્રમેયનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા આવી ગઈ. અર્થાત્ પ્રમેયાભાવાભાવ નામનું જે એક સાધ્ય છે. તેનાથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતા મળી. અને, તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો અહીં કાલિક સંબંધ જ બનવાનો છે. એટલે, હવે સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રમેયતાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો સામાન્યમાં રહેલો જે પ્રમેયાભાવ છે. તે આ કાલિકસંબંધથી જ્ઞાનમાં રહી જાય. અને, તે જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, સાધ્યસામાન્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા લઈએ, તો વાંધો ન આવે. કેમકે, સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રમેયાભાવનો કાલિકસંબંધથી અભાવ એ સ્વતંત્ર પ્રમેય છે. એટલે પ્રમેય સામાન્ય તરીકે તે ન લેવાય. પરંતુ, પ્રમેયાભાવનો સ્વરૂપસંબંધથી અભાવ લઈએ, તો, એ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ=પ્રમેયસામાન્યરૂપ બની જાય છે. એટલે, પ્રમેયાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ લઈએ, તો જ પ્રમેયાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ પ્રમેયસામાન્ય=સાધ્યસામાન્યથી નિરૂપિત મળે. અને, આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો સ્વરૂપ જ છે. અને, સ્વરૂપસંબંધથી તો સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક પ્રમેયાભાવ માત્ર વિશેષાદિમાં જ રહે. જ્ઞાનમાં ન રહે અને, એ વિશેષમાં તો, જ્ઞાનત્વ ન રહેતું હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

એ રીતે, સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે વિષયિતાસંબંધ લઈને પણ ઉપર મુજબ સમજી લેવું.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અથ માથુર્યાં યદ્ સાધ્યસામાન્યીયપદમ્ લક્ષણઘટકત્વેન ઉક્તમ્ । તસ્ય કોઽર્થઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આમાં “સાધ્યસામાન્યીય” પદનો શું અર્થ કરવો ?

માથુરી : સાધ્યસામાન્યીયત્વં ચ યાવત્સાધ્યનિરૂપિતત્વં સ્વાનિરૂપકસાધ્યકભિન્નત્વમિતિ યાવત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : શ્રુણુ । સાધ્યસામાન્યીયપદમ્ પ્રતિયોગિતાવિશેષણમ્ । તથા ચ “યાવત્સાધ્યનિરૂપિતા”

છતિ સાધ્યસામાન્યીયપદસ્ય અર્થો જ્ઞેયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : યાવત્સાધ્યનિરૂપિતત્વમ્ એ સાધ્યસામાન્યીયપદનો અર્થ છે. અર્થાત્ યાવત્સાધ્યનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા... એ પ્રમાણે અર્થ કરવો.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ યાવત્ત્વમ્ અપેક્ષાબુદ્ધિવિષયત્વરૂપમ્, અપેક્ષાબુદ્ધિનાં ચ આનન્ત્યાત્ યાવત્પદઘટિતં લક્ષણં ગૌરવાસ્પદં ભવતિ । તથા ચ ન યાવત્સાધ્યનિરૂપિતા... ઇતિ અર્થઃ સમ્યગ્ । ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : યાવત્ત્વં એ અપેક્ષાબુદ્ધિવિષયતા સ્વરૂપ છે. અને અપેક્ષાબુદ્ધિ અનન્તી હોવાથી યાવત્શબ્દ ઘટિત લક્ષણમાં તો ઘણું ગૌરવ આવે છે.

માથુરી : સ્વ-અનિરૂપકસાધ્યકભિન્નત્વમ્ ઇતિ યાવત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તર્હિ સ્વ-અનિરૂપકસાધ્યકભિન્નત્વમ્ ઇત્યેવ સાધ્યસામાન્યીયપદસ્ય અર્થઃ અસ્તુ । તથા ચ સાધ્યાભાવવૃત્તિઃ યા સ્વ-અનિરૂપક-સાધ્યકભિન્ના પ્રતિયોગિતા, તસ્યાઃ અવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યાભાવાધિકરણમ્ ગ્રાહ્યમ્ । યસ્યાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ નિરૂપકઃ સાધ્યો ભવતિ, સા સ્વનિરૂપકસાધ્યકા કથ્યતે । સ્વં પ્રતિયોગિતા, તસ્યાઃ નિરૂપકઃ સાધ્યઃ યસ્યાઃ, સા સ્વપદગ્રાહ્યા પ્રતિયોગિતા । સા પ્રતિયોગિતા સ્વ-અનિરૂપકસાધ્યકા નાસ્તિ । અતઃ તાદૃશી પ્રતિયોગિતા સ્વાનિરૂપકસાધ્યકભિન્ના ભવતિ । યસ્યાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ નિરૂપકઃ સાધ્યો ન ભવતિ, સા એવ સ્વ-અનિરૂપકસાધ્યકા કથ્યતે । યથા વહિનમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર વહિન-અભાવનિષ્ઠા યા વહિન-અભાવાભાવેન વહિનરૂપેણ સાધ્યેન નિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા, સા સ્વનિરૂપકસાધ્યકા અસ્તિ, અર્થાત્ સ્વ-અનિરૂપકસાધ્યકભિન્ના અસ્તિ । ઘટનિષ્ઠા યા પ્રતિયોગિતા ઘટાભાવનિરૂપિતા । સા તુ વહિનરૂપસાધ્યેન અનિરૂપિતા । અતઃ સા પ્રતિયોગિતા એવ અત્ર સ્વાનિરૂપકસાધ્યકા મીલતિ । તદ્ભિન્ના તુ વહિન-અભાવનિષ્ઠા ઉપરિ ગૃહીતા પ્રતિયોગિતા । તસ્યાઃ અવચ્છેદકેન સ્વરૂપેણ વહિન-અભાવાધિકરણમ્ હ્રદાદિ । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તો પછી સાધ્યસામાન્યીય=સ્વાનિરૂપક-સાધ્યકભિન્ના એવો અર્થ કરવો. સ્વ શબ્દથી પ્રતિયોગિતા લેવાની છે. જે પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક સાધ્ય બનશે, તે પ્રતિયોગિતાઓ સ્વનિરૂપકસાધ્યક કહેવાશે. જે પ્રતિયોગિતાઓનો નિરૂપક સાધ્ય નહીં બને. તે પ્રતિયોગિતાઓ સ્વ-અનિરૂપકસાધ્યક કહેવાશે. અને તેથી જે પ્રતિયોગિતાઓનો નિરૂપક સાધ્ય બનશે, એ પ્રતિયોગિતાઓ તો સ્વ-અનિરૂપકસાધ્યકથી ભિન્ન જ ગણાશે. સાધ્યાભાવમાં આવી જ પ્રતિયોગિતા લેવાની છે. જેમકે વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થળે, વહ્નિ-અભાવમાં જે વહ્નિ-અભાવાભાવની પ્રતિયોગિતા છે. તેનો નિરૂપક તો વહ્નિ જ છે. એટલે આ પ્રતિયોગિતા સ્વનિરૂપકસાધ્યક છે. અર્થાત્ સ્વ-અનિરૂપક સાધ્યક નથી. એટલે સ્વ-અનિરૂપક-સાધ્યકભિન્ન છે. અને તેથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તર્હિ સ્વ-અનિરૂપક-સાધ્યકભિન્નત્વમ્" ઇતિ અત્ર નજ્ઞયોપાદાનં વ્યર્થમ્ એવ, યતઃ સ્વનિરૂપક-સાધ્યકત્વમ્ ઇત્યેવ અર્થઃ સમ્યગ્ । તાવતા એવ ઇષ્ટાર્થસ્ય સિદ્ધત્વાત્ । યતો યા પ્રતિયોગિતા સ્વાનિરૂપકસાધ્યકભિન્ના સા એવ સ્વનિરૂપક-સાધ્યકા, ન ચ તત્ર કશ્ચિત્ ભેદો દૃશ્યતે ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે માત્ર "સ્વનિરૂપક સાધ્યક" એટલો જ અર્થ કરોને ! "સ્વ-અનિરૂપક-

સાધ્યકભિન્ના” એમ બે અભાવથી ઘટિત મોટું લક્ષણ બનાવવામાં તો ગૌરવ છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, જ્ઞાનમ્ સમવાયેન પ્રમેયવાન્ જ્ઞાનત્વાત્ इति અત્ર પ્રમેયાભાવસ્ય કાલિકેન યઃ અભાવઃ, સોઽપિ પ્રમેયવિશેષરુપતયા સાધ્યાન્તર્ગતઃ એવ । તથા ચ અત્ર પ્રમેયાભાવનિષ્ઠાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ નિરુપકઃ પ્રમેયાભાવાભાવાત્મકઃ પ્રમેયો ભવતિ । તેન ઇયં પ્રતિયોગિતા સ્વનિરુપકસાધ્યકા ભવતિ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ કાલિકસંબંધઃ । એવં ભવતિ પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તો પછી, “જ્ઞાનમ્ સમવાયેન પ્રમેયવાન્ જ્ઞાનત્વાત્” આમાં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે પ્રમેયાભાવનો કાલિકથી અભાવ એ પણ પ્રમેયવિશેષ હોવાથી સાધ્યનો અંશ જ ગણાય. એટલે પ્રમેયાભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત છે. અર્થાત્ આ પ્રતિયોગિતા એ સ્વનિરુપકસાધ્યક છે. માટે આ પ્રતિયોગિતા લેવાશે. તેનો અવચ્છેદક કાલિક છે. અને તેથી પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવશે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ યદિ સ્વનિરુપકતાવ્યાપ્યસાધ્યતાવચ્છેદકત્વમ્ પ્રતિયોગિતાવિશેષણં ક્રિયતે, તદા ન ભવતિ ભવદુક્તો દોષઃ । યતઃ, પ્રમેયાભાવસ્ય કાલિકેન યઃ અભાવઃ, સ સ્વતન્ત્રઃ એકઃ પ્રમેયવિશેષઃ, તસ્મિન્ એવ પ્રમેયાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ નિરુપકતા અસ્તિ । સાધ્યતા-વચ્છેદકપ્રમેયત્વમ્ ચ સર્વપદાર્થેષુ વર્તતે । તથા ચ યત્ર પ્રમેયત્વમ્ તત્ર તાદૃશનિરુપકતા ન મીલતિ । અતઃ અત્ર પ્રતિયોગિતા(સ્વ)નિરુપકતાવ્યાપ્ય-સાધ્યતાવચ્છેદકો ન મીલતિ । તથા ચ ન તત્પ્રતિયોગિતામાદાય અવ્યાપ્તિકથનાવકાશઃ ભવતામ્ ।

કિન્તુ પ્રમેયાભાવસ્ય સ્વરુપેણ અભાવઃ પ્રમેયસામાન્યાત્મકઃ, તસ્મિન્ પ્રમેયાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ નિરુપકતા અસ્તિ, તથા ચ ઇયં નિરુપકતા સર્વસ્મિન્ પ્રમેયે અસ્તિ, પ્રમેયત્વં અપિ સર્વસ્મિન્ પ્રમેયે । એવં પ્રતિયોગિતાનિરુપકતાવ્યાપ્યસાધ્યતાવચ્છેદકો મીલતિ । તેન ઇયમેવ પ્રતિયોગિતા ગ્રહીતુમ્ શક્યા । તસ્યાઃ ન સ્વાનિરુપકસાધ્યકભિન્નત્વમ્ પ્રતિયોગિતાવિશેષણમુચિતમ્ इति ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : “સ્વનિરુપકતાવ્યાપ્યસાધ્યતાવચ્છેદકક” એવો અર્થ કરીએ તો તમે આપેલી આપત્તિ દૂર થઈ જાય છે. કેમકે પ્રમેયાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો નિરુપક તો પ્રમેયાભાવાભાવ સ્વતંત્ર એક જ પ્રમેય છે. તેમાં નિરુપકતા છે. અને સાધ્યતાવચ્છેદક પ્રમેયત્વ છે. તો “યત્ર પ્રમેયત્વમ્ તત્ર પ્રતિયોગિતાનિરૂપકતા” એ વાત તો ખોટી જ છે. આ નિરુપકતા માત્ર પ્રમેયાભાવાભાવ નામના એક જ પદાર્થમાં છે. અને પ્રમેયત્વ તો ઘટાદિ તમામમાં છે. એટલે અહીં નિરુપકતાને વ્યાપ્ય સાધ્યતાવચ્છેદક ન મળવાથી અહીં આ પ્રતિયોગિતા ન લેવાય. પણ પ્રમેયાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ એ પ્રમેય સામાન્ય રૂપ છે. અને એટલે તેની જે પ્રતિયોગિતા પ્રમેયાભાવમાં છે. તેનો નિરૂપક પ્રમેય સામાન્ય બને. એટલે નિરૂપકતા તમામ પ્રમેયોમાં આવે. એટલે હવે પ્રમેયત્વ એ નિરુપકતાને વ્યાપ્ય મળે. એટલે આ પ્રતિયોગિતા એ “સ્વનિરુપકતાવ્યાપ્યસાધ્યતાવચ્છેદકક” મળી જાય છે. અને તેનો અવચ્છેદક સ્વરૂપ હોવાથી પૂર્વવત્ લક્ષણ સમન્વય થઈ શકે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, એવં સતિ ભવતાં લક્ષણમેવ ગૌરવદોષદુષિતમ્ વ્યાપ્યાદિશબ્દઘટિતત્વાત્ । તથા ચ અસ્મદુક્તવિશેષણં એવ સમીચીનં પ્રતિભાતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તમારો અર્થ માનીએ, તો એ તો વ્યાપ્યાદિ શબ્દોથી ઘટિત હોવાથી ગૌરવ દોષ

આવે. માટે એ ઉચિત નથી.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ ભવદ્ભિઃ કથિતે અર્થે દોષઃ । તથા હિ સ્વાનિરુપકસાધ્યકભિન્નત્વં ભવતા પ્રતિયોગિતાવિશેષણં કથિતમ્ । તથા ચ પ્રમેયાભાવસ્ય યઃ કાલિકેન અભાવઃ, સોઽપિ સાધ્યાન્તર્ગતઃ એવ । તથા ચ પ્રમેયાભાવનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા પ્રમેયાભાવાભાવાત્મકેન સાધ્યેન નિરુપિતા । તેન સા પ્રતિયોગિતા અપિ સ્વનિરુપકસાધ્યકા એવ, સ્વ-અનિરુપકસાધ્યકભિન્ના એવ । તસ્યાઃ અવચ્છેદકઃ કાલિકઃ ઇતિ ભવતિ પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિઃ । ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારા લક્ષણમાં પણ વાંધો તો છે જ. “સ્વ-અનિરુપક સાધ્યકભિન્ન” વિશેષણ તમે લો છો. હવે પ્રમેયાભાવનો કાલિકથી અભાવ લઈએ તો પણ પ્રમેયાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ પ્રમેયાભાવાભાવરૂપ પ્રમેયથી=સાધ્યથી નિરૂપિત જ છે. એટલે સ્વ-અનિરૂપક સાધ્યથી ભિન્ન તરીકે આ પ્રતિયોગિતા પણ લેવાય. એનો અવચ્છેદક કાલિક મળે. એટલે પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, સ્વાનિરુપકયાવત્સાધ્યકભિન્નત્વમ્ એવ વિશેષણમ્ । નિરુક્તપ્રતિયોગિતા ન યાવત્સાધ્યનિરુપિતા ઇતિ સા સ્વાનિરુપકયાવત્ સાધ્યભિન્ના ન ભવતિ । તથા ચ ન ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અમે સ્વ-અનિરૂપક-યાવત્-સાધ્યકભિન્ન” વિશેષણ આપશું.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ અસંગતમિદમ્ । પૂર્વમેવ યાવત્પદનિવેશસ્ય ગૌરવં દૃષ્ટ્વા ભવતા યાવત્સાધ્યનિરુપિતત્વમ્ વિશેષણમ્ પરિહતમ્ । સામ્પ્રતં તદેવ યાવત્પદં ગૃહ્યતે । તર્હિ તત્ પ્રથમવિશેષણમેવ શ્રેયઃ । નઙ્ઘ્ય-અઘટિતતયા લઘુભૂતત્વાત્ । ન ચ તસ્મિન્ વિશેષણે પરિગૃહ્યમાણે કશ્ચિદપિ દોષઃ પ્રાદુર્ભવતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ તો તમે પાછો યાવત્ પદનો નિવેશ કર્યો. તો તો પછી “યાવત્ સાધ્યનિરૂપિતત્વ” લક્ષણ જ શું ખોટું ? આ તો મોટું ગૌરવ તમને જ આવે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : સત્યમ્, વસ્તુતસ્તુ ન યાવત્સાધ્યનિરુપિતત્વવિશેષણે ગૌરવં દૃષ્ટ્વા અન્યઃ પ્રકારઃ સમાદૃતઃ । કિન્તુ કિદૃશી પ્રતિયોગિતા ગ્રાહ્યા ઇતિ અત્ર અન્વયમુખેન ઉત્તરદાનાય યાવત્સાધ્યનિરુપિતત્વમ્ ઉક્તમ્ । યથા યાવત્સાધ્યનિરુપિતા એવ પ્રતિયોગિતા ગ્રાહ્યા । વ્યતિરેકમુખેન પ્રત્યુત્તરદાનાય સ્વાનિરુપકયા-વત્સાધ્યકભિન્નત્વમ્ વિશેષણમ્ ઉક્તમ્ । યથા યા પ્રતિયોગિતા યાવત્સાધ્યનિરુપિતા ન ભવતિ સા નૈવ ગ્રાહ્યા ઇતિ ઉચિતં મે પ્રતિભાતિ । અત્રત્યં તત્ત્વં તુ નૈયાયિકશ્રેષ્ઠૈરેવ પરિભાવનીયમ્ ઇતિ અલં વિસ્તરેણ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તમારી વાત સાચી છે. ખરી વાત એમ લાગે છે કે યાવત્સાધ્યનિરૂપિતત્વનો વ્યતિરેક દ્વારા અર્થ બતાવવા માટે જ “સ્વાનિરૂપક-યાવત્-સાધ્યક-ભિન્નત્વ” અર્થ કરેલો છે. અર્થાત્ જે પ્રતિયોગિતાનો યાવત્સાધ્ય નિરૂપક હોય તે જ લેવાની. એમ અન્વય-વ્યતિરેકથી નિરૂપણ કરવા માટે જ આ બે અર્થ કરવા ઉચિત લાગે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ અત્ર પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકાઃ સંબંધાઃ સ્વરૂપ-સમવાય-કાલિકાદયઃ અનેકે મીલન્તિ । તે ચ અનનુગતાઃ । અતઃ ઇદં લક્ષણં અનન્તસ્વરૂપાદિસંબંધઘટિતં ભવતિ । તથા ચ વ્યાપ્તિનિષ્ઠા યા અનુમિતિકારણતા તસ્યાઃ અવચ્છેદકઃ યઃ વ્યાપ્તિત્વધર્મઃ । સ અનંતસંબંધઘટિતતયા ગુરુભૂતઃ, ગુરુધર્મશ્ચ અવચ્છેદકો ન ભવિતુમર્હતિ । તથા ચ કારણતાવચ્છેદકધર્મે ગૌરવજ્ઞાનસ્ય કારણતાજ્ઞાન-પ્રતિબંધકત્વાત્,

વ્યાપ્તિત્વધર્મે ગૌરવજ્ઞાનં વ્યાપ્તૌ અનુમિતિકારણતાજ્ઞાનં પ્રતિ પ્રતિબંધકં ભવિષ્યતિ । તેન વ્યાપ્તિઃ અનુમિતિં પ્રતિ કારણં એવ ન સિધ્યતિ ઇતિ ચેત્ ? ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તો કોઈક ઠેકાણે સ્વરૂપ, ક્યાંક સમવાય, ક્યાંક કાલિક એમ જુદા જુદા બનશે. એ બધા અનુગત તો છે જ નહીં. તો આવા અનંતા સંબંધોનો વ્યાપ્તિલક્ષણમાં પ્રવેશ કરશો તો વ્યાપ્તિમાં જે અનુમિતિકારણતા છે. એનો અવચ્છેદકધર્મ આ બધા સંબંધોથી ઘટિત બનવાથી ગુરુભુત બની જશે. અને ગુરુધર્મ અવચ્છેદક ન બનવાથી વ્યાપ્તિમાં કારણતાનો બોધ પણ થઈ નહીં શકે. કારણતાવચ્છેદક ધર્મમાં ગૌરવનું જ્ઞાન એ કારણતાના જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રતિબંધક માનેલું છે.

માથુરી : અસ્યૈકોક્તિમાત્રપરતયા ગૌરવસ્યાઽદોષત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, તાદૃશાનાં સમસ્તાનાં સંબંધાનામ્ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વેન અનુગમઃ સંભવતિ, અતઃ ન તે અનુગતાઃ । અવચ્છેદકેષુ અનુગમકધર્મવિરહસ્ય એવ દોષરૂપત્વાત્ તથા ચ ન વ્યાપ્તૌ અનુમિતિકારણતાગ્રહઃ પ્રતિબદ્ધેત ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અહીં તમામ સંબંધોમાં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વ નામનો એક અનુગત ધર્મ તો છે જ. અને એ ધર્મથી એ બધા સંબંધો અનુગત બની જતા હોવાથી આ વ્યાપ્તિત્વધર્મ એ ગૌરવવાળો બનતો નથી.

માથુરી : અનુમિતિકારણતાવચ્છેદકે ચ ભાવસાધ્યકસ્થલે અભાવીયવિશેષતાવિશેષેણ સાધ્યાભાવાધિકરણત્વમ્, અભાવસાધ્યકસ્થલે ચ યથાયથં સમવાયાદિસમ્બન્ધેન સાધ્યાભાવાધિકરણત્વમુપાદેયમ્, સાધ્યસાધનભેદેન કાર્યકારણભાવભેદાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તથા ચ યત્ર વહિન્યાદિરૂપં ભાવસાધ્યમ્, તત્ર તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સંબંધઃ સ્વરૂપઃ યત્ર ચ ઘટત્વાભાવાદિરૂપં અભાવાત્મકં સાધ્યમ્, તત્ર ચ સાધ્યાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધઃ સમવાયાદિઃ, તેન તેન સંબંધેન તત્ર તત્ર સાધ્યાભાવાધિકરણત્વમ્ લક્ષણઘટકં ભવતિ । અર્થાત્ અનુમિતિકારણતાવચ્છેદકં યદ્ વ્યાપ્તિત્વમ્, તસ્મિન્ ભાવસાધ્યકે સ્વરૂપાદિના સાધ્યાભાવાધિકરણત્વમ્, અભાવસાધ્યકે ચ સમવાયાદિના સાધ્યાભાવાધિકરણત્વમ્ ઘટકં ભવતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આમ જ્યાં અનુમાનમાં વહિન વિગેરે ભાવપદાર્થો સાધ્ય હશે. ત્યાં તો સાધ્યાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સ્વરૂપ સંબંધ મળશે. અને તે સંબંધથી સાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવાનું રહેશે. જ્યાં ઘટત્વાભાવાદિરૂપ અભાવાત્મક સાધ્ય હશે. ત્યાં સાધ્યાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમવાયાદિ બનશે. અને તે સંબંધથી સાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવાનું રહેશે. વ્યાપ્તિત્વ એ અનુમિતિકારણતાવચ્છેદક છે. એટલે માથુરીમાં કહ્યું કે “એ અવચ્છેદકમાં ભાવસાધ્યકસ્થલે સ્વરૂપથી સાધ્યાભાવાધિકરણત્વ અને અભાવસાધ્યકસ્થલે સમવાયાદિથી સાધ્યાભાવાધિકરણત્વ ઘટક તરીકે આવશે.” બાકી ઉપર મુજબનો જ અર્થ છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ એવં ભિન્નભિન્નસંબંધાનાં વ્યાપ્તિઘટકતયા, વ્યાપ્તિઃ અપિ અનન્તરૂપા ભવિષ્યતિ,

તથા ચ વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન-અનુમિત્યોઃ કાર્યકારણભાવોઽપિ ન ઇકો ભવિતુમ્ અર્હતિ, અપિ તુ સોઽપિ અનન્તરુપો ભવિષ્યતિ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ રીતે સંબંધો બદલાતા તો લક્ષણ પણ બદલાઈ જશે. અને તો પછી કાર્યકારણભાવ પણ બદલાશે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઇષ્ટપત્તેઃ, સાધ્યભેદેન કાર્યકારણભાવભેદસ્ય અસ્માભિઃ સ્વીકારાત્ ન કાચિત્ ક્ષતિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યના ભેદથી કા.કા. ભાવનો ભેદ માનેલો જ હોવાથી તમારી વાત અમને માન્ય જ છે.

માથુરી : ન ચ તથાચિ ઘટાન્યોન્યાભાવવાન્ પટત્વાદિત્યત્રાન્યોન્યાભાવસાધ્યકસ્થલે ઘટત્વાદિરૂપસાધ્યાભાવે ન સાધ્યપ્રતિયોગિત્વં ન વા સમવાયાદિસમ્બન્ધસ્તદવચ્છેદક-સ્તાદાત્મ્યસ્યૈવ તદવચ્છેદકત્વાદિત્યવ્યાપ્તિ-સ્તદવસ્થૈવેતિ વાચ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્ ઇતિ અત્રાવ્યાપ્તિઃ । ભેદસ્ય પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નૈવ ભવતિ । તથા ચ અત્ર તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ઘટભેદઃ સ્વરુપેણ સાધ્યઃ । તસ્યાભાવો ઘટભેદાભાવો ઘટત્વરૂપઃ, તસ્મિન્= સાધ્યાભાવે=ઘટત્વે ઘટત્વાભાવનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા અસ્તિ । કિન્તુ સા પ્રતિયોગિતા ઘટભેદાત્મકસાધ્યનિરૂપિતા નાસ્તિ । તથા ચ અત્ર સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાયાઃ અપ્રસિદ્ધેઃ, લક્ષણસમન્વયસ્ય અસંભવાત્ ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ, “પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્” અહીં તો અવ્યાપ્તિ આવશે જ. ભેદની પ્રતિયોગિતા હંમેશા તાદાત્મ્યથી જ અવચ્છિન્ન હોય. એટલે અહીં તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટભેદ એ સ્વરૂપથી સાધ્ય છે. તેનો અભાવ=ઘટભેદાભાવ ઘટત્વ રૂપ માનેલો છે. અને તેનો અભાવ તો ઘટત્વાભાવ રૂપ જ બનશે. આમ સાધ્યાભાવમાં=ઘટત્વમાં તો ઘટત્વાભાવનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા આવી. ઘટત્વાભાવ એ સાધ્ય નથી. માટે આ પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત ન બનતા તે લઈ જ ન શકાય.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, ઘટભેદો ઘટં મુક્ત્વા સર્વસ્મિન્ સ્થાને વર્તતે । ઘટત્વાભાવોઽપિ ઘટં મુક્ત્વા સર્વસ્મિન્ સ્થાને વર્તતે । તથા ચ દ્વયોઃ અધિકરણાનિ સમસદ્ઝ્યાકાનિ । તેન તૌ દ્વૌ અપિ ઇકીભૂતૌ એવ । તથા ચ ઘટત્વે સાધ્યાભાવાત્મકે યા ઘટત્વાભાવનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા, સા ઘટત્વાભાવાત્મકેન ઘટભેદેન સાધ્યેન નિરૂપિતા એવ । તથા ચ સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા ન અપ્રસિદ્ધા, કિન્તુ પ્રસિદ્ધૈવ ઇતિ ન અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જ્યાં ઘટભેદ હોય ત્યાં અવશ્ય ઘટત્વાભાવ હોય જ છે. ઘટભેદ ઘટ સિવાય તમામમાં છે. અને ઘટત્વાભાવ પણ ઘટ સિવાય તમામમાં છે. આમ બેયના અધિકરણો સમાન હોવાથી બે ય એક જ છે. એટલે ઘટત્વાભાવ એ ઘટભેદ રૂપ જ છે. અને એટલે ઘટત્વમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ ઘટભેદથી નિરૂપિત જ ગણાય. અર્થાત્ સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા મળી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ અનુચિતમ્ તયોઃ એકત્વપ્રતિપાદનમ્, યતો ઘટભેદસ્ય પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યેન અવચ્છિન્ના । પટે ઘટસ્ય તાદાત્મ્યેન અભાવઃ એવ ઘટભેદો કથ્યતે । ઘટત્વાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા તુ

સમવાયાવચ્છિન્ના । પટે ઘટત્વસ્ય સમવાયેન અભાવઃ એવ ઘટત્વાભાવો ગણ્યતે । એવં ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધભેદેન તૌ દ્વૌ અપિ ભિન્નૌ એવ । તેન ઘટત્વે=સાધ્યાભાવે નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ન સાધ્યનિરુપિતા અતો અવ્યાપ્તિઃ તદવસ્થૈવ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ના, ઘટભેદ અને ઘટત્વાભાવને એક ન મનાય. કેમકે ઘટભેદની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યથી અવચ્છિન્ન છે. ઘટત્વાભાવની પ્રતિયોગિતા સમવાયથી અવચ્છિન્ન છે. એટલે, બેયની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક જુદા હોવાથી, તે બેને એક ન મનાય. માટે અવ્યાપ્તિ આવે.

માથુરી : અત્યન્તાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગિરૂપત્વેન ઘટભેદસ્ય ઘટભેદાત્યન્તાભાવત્વાવ-
ચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવરૂપતયા ઘટભેદાત્યન્તાભાવરૂપસ્ય ઘટભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકી-
ભૂતઘટત્વસ્યાપિ સમવાયસમ્બન્ધેન ઘટભેદપ્રતિયોગિત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, કસ્યચિદપિ પદાર્થસ્ય યો અત્યન્તાભાવઃ, તસ્ય યઃ અત્યન્તાભાવઃ, સ પદાર્થરૂપઃ
એવ ઇતિ ભવતામપિ અભિમતમ્ । તથા ચ ઘટાભાવાભાવો યથા ઘટરૂપઃ, એવં ઘટભેદ-અભાવ-અભાવોઽપિ
ઘટભેદરૂપઃ અસ્તિ । તસ્ય ચ પ્રતિયોગી ઘટભેદાભાવો ભવતિ । સ ચ ઘટત્વરૂપઃ અભિપ્રેતઃ । એવં ચ
ઘટભેદાભાવે=સાધ્યાભાવે=ઘટત્વાત્મકે ઘટભેદાભાવાભાવરૂપેણ ઘટભેદેન નિરુપિતા પ્રતિયોગિતા મીલિતા । અર્થાત્
સાધ્યનિરુપિતા પ્રતિયોગિતા મીલિતા ઇતિ ન ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ । ઘટભેદસ્ય દ્વૌ પ્રતિયોગિનૌ । તાદાત્મ્યેન ઘટઃ
સમવાયેન ચ ઘટત્વમ્ ।

(ઘટભેદ=સાધ્ય

ઘટભેદાભાવ=સાધ્યાભાવ

ઘટભેદાભાવાભાવ=ઘટભેદ=સાધ્ય)

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : કોઈપણ વસ્તુના અત્યન્તાભાવનો અત્યન્તાભાવ એ તે વસ્તુ સ્વરૂપ જ છે. એ
તો માન્ય જ છે. માટે, ઘટભેદના અભાવનો અભાવ એ પણ ઘટભેદસ્વરૂપ જ માનવો પડે. એટલે,
ઘટભેદાભાવાભાવ=ઘટભેદ. અને, તેનો પ્રતિયોગી=ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વ બને. આમ, ઘટત્વ જેમ ઘટાભાવનો
પ્રતિયોગી છે, તેમ ઘટભેદનો પ્રતિયોગી પણ બની જશે. આમ, ઘટભેદના બે પ્રતિયોગી છે. તાદાત્મ્યેન ઘટ,
અને સમવાયેન ઘટત્વ. આ રીતે, ઘટત્વમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન
આવે.

માથુરી : ન ચાઽન્યત્રાત્યન્તાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગિરૂપત્વેઽપિ ઘટભેદાત્યન્તાભાવત્વા-
વચ્છિન્નાભાવો ન ઘટાદિભેદસ્વરૂપઃ કિન્તુ તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકીભૂતઘટત્વાત્યન્તાભાવસ્વરૂપ
એવેતિ સિદ્ધાન્ત ઇતિ વાચ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ અન્યેષાં સર્વેષામ્ પદાર્થાનામ્ અત્યન્તાભાવસ્ય અત્યન્તાભાવો ભવતુ તત્પદાર્થસ્વરૂપઃ।
યથા ઘટાભાવાભાવો ઘટરૂપઃ । કિન્તુ ભેદાભાવાભાવો ન ભેદસ્વરૂપો અસ્માકં અભિમતઃ । તથા ચ

ઘટભેદાભાવાભાવો ન ઘટભેદરૂપઃ, અપિ તુ ઘટભેદનિરૂપિતા યા ઘટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા, તસ્યાઃ અવચ્છેદકો યો ઘટત્વાત્મકો ધર્મઃ, તદભાવરૂપઃ એવ । અર્થાત્ ઘટભેદાભાવાભાવો ઘટત્વાભાવઃ એવ, ન ઘટભેદઃ ઇતિ અસ્માકં અભિમતં । એવં ચ ઘટત્વે સાધ્યાભાવે ન ઘટભેદેન સાધ્યેન નિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા । એવં ચ તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાઃ અપ્રસિદ્ધેઃ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : શંકા : બીજા તમામ પદાર્થોના અભાવોનો અભાવ એ પદાર્થ સ્વરૂપ ભલે બને. પણ, ભેદના અભાવનો અભાવ એ તો ભેદ સ્વરૂપ ન જ બને. એ તો ભેદનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક-ઘટત્વાદિના અભાવ સ્વરૂપ જ બને. ઘટભેદનો પ્રતિયોગિ, ઘટ, તેમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઘટત્વ બને. એટલે ઘટભેદાભાવાભાવ એ ઘટભેદ સ્વરૂપ નથી પણ ઘટત્વાભાવ સ્વરૂપ જ છે. અને, માટે ઘટત્વમાં સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા ન મળવાથી પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવે.

માથુરી : યથાહિ ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટવત્તાગ્રહે ઘટાત્યન્તાભાવસ્યાગ્રહાદ્ ઘટાત્યન્તાભાવા-ભાવવ્યવહારાચ્ચ ઘટાત્યન્તાભાવાભાવો ઘટસ્વરૂપસ્તથા ઘટભેદવત્તાગ્રહે ઘટભેદાત્યન્તાભાવા-ઽગ્રહાદ્ ઘટભેદાત્યન્તાભાવાભાવવ્યવહારાચ્ચ ઘટભેદ એવ તદત્યન્તાભાવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-કાભાવ ઇતિ તત્સિદ્ધાન્તો ન યુક્તિસહ ઇતિ ।

વિનિગમકાભાવેઽપિ ઘટત્વત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવવદ્ ઘટભેદસ્યાપિ ઘટભેદા-ત્યન્તાભાવાભાવત્વસિદ્ધેરપ્રત્યૂહત્વાચ્ચ । અત એવ તાદૃશસિદ્ધાન્તો નોપાધ્યાયસમ્મતઃ । અત એવ ચ ‘અભાવવિરહાત્મત્વં વસ્તુનઃ પ્રતિયોગિતા’ ઇત્યાચાર્યાઃ । અન્યથા ઘટભેદાત્યન્તાભાવ-પ્રતિયોગિનિ ઘટભેદે તલ્લક્ષણાવ્યાપ્તેઃ અન્યોન્યાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વાત્યન્તાભાવે તલ્લક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્ત્યાપત્તેશ્ચ । ન ચૈવં ઘટત્વત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઘટત્વાત્યન્તાભાવસ્યાપિ ઘટભેદસ્વરૂપત્વાપત્તિરિતિ વાચ્યમ્ । તદત્યન્તાભાવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવસ્યૈવ તત્સ્વ-રૂપત્વાભ્યુપગમાત્તદ્વત્તાગ્રહે તાદૃશતદત્યન્તાભાવાભાવસ્યૈવ વ્યવહારાત્ । ઉપાધ્યાયૈર્ઘટત્વત્વા-વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઘટત્વાત્યન્તાભાવસ્યાપિ ઘટભેદસ્વરૂપત્વાભ્યુપગમાચ્ચ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, ઘટાભાવાભાવસ્ય જ્ઞાનં ઘટાભાવજ્ઞાનસ્ય પ્રતિબંધં કરોતિ, ઇતિ નિયમઃ । અર્થાત્ ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનં કારણં, ઘટાભાવજ્ઞાનપ્રતિબંધઃ કાર્યમ્ । યત્ર ભૂતલે ઘટજ્ઞાનં જાયતે, તત્રાપિ ઘટાભાવજ્ઞાન-પ્રતિબંધઃ ભવતિ । યદિ ઘટો ઘટાભાવાભાવાત્ ભિન્નો મન્યતે, તર્હિ અત્ર ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનં કારણં નાસ્તિ, તથાઽપિ ઘટાભાવજ્ઞાનપ્રતિબંધઃ કાર્યં અસ્તિ ઇતિ વ્યતિરેકવ્યભિચારઃ । તસ્ય નિવારણાર્થં ઘટાભાવાભાવો ઘટાત્મકો મન્યતે । એવં ચ ઘટજ્ઞાનં ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનરૂપં એવ । અર્થાત્ અત્ર કારણં અસ્તિ, તેન ઘટાભાવજ્ઞાનપ્રતિબંધરૂપં કાર્યં ભવતિ । અતો અત્ર ન વ્યતિરેકવ્યભિચારઃ ।

તથા ઘટભેદાભાવાભાવજ્ઞાનં કારણં, ઘટભેદાભાવજ્ઞાનપ્રતિબંધઃ કાર્યમ્ । યત્ર પટે ઘટભેદજ્ઞાનં જાતમ્ તત્ર

ઘટભેદાભાવજ્ઞાનપ્રતિબંધઃ ભવતિ। યદિ ઘટભેદાભાવાભાવાત્ ઘટભેદો ભિન્નો મન્યતે, તર્હિ અત્ર ઘટભેદાભાવાભાવજ્ઞાનં કારણં નાસ્તિ, કિન્તુ ઘટભેદાભાવજ્ઞાનપ્રતિબંધઃ કાર્યમ્ ભવતિ । એવં ચ વ્યતિરેકવ્યભિચારઃ । તસ્ય નિવારણાર્થં ઘટભેદો ઘટભેદાભાવાભાવાત્મકો મન્તવ્યઃ એવ । તથા ચ અત્ર ઘટભેદજ્ઞાનં ઘટભેદાભાવાભાવજ્ઞાનરૂપં કારણં અસ્તિ એવ, અતો ન કારણાસત્ત્વે કાર્યસત્ત્વાત્મકો વ્યભિચારઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ઘટાભાવાભાવનું જ્ઞાન એ ઘટાભાવના જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રતિબંધક બને છે. અર્થાત્ ઘટાભાવાભાવનું જ્ઞાન પ્રતિબંધક છે, અને ઘટાભાવનું જ્ઞાન પ્રતિબંધ છે. હવે, જ્યારે, ભૂતલ ઉપર ઘટનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે, ઘટાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થાય છે. જો, ઘટને ઘટાભાવાભાવ રૂપ ન માનીએ, તો અહીં ઘટાભાવાભાવના જ્ઞાનરૂપ પ્રતિબંધક હાજર ન હોવા છતાં, ઘટાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ રૂપ કાર્ય થાય છે. માટે, વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવે. એ માટે, જ ઘટને ઘટાભાવાભાવરૂપ માનેલ છે. એટલે, અહીં ઘટજ્ઞાન એ ઘટાભાવાભાવના જ્ઞાન રૂપ છે. અર્થાત્ પ્રતિબંધક હાજર હોવાથી ઘટાભાવજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થાય. એટલે, વ્યભિચાર ન આવે.

તો એ જ રીતે, ઘટભેદાભાવાભાવનું જ્ઞાન એ ઘટભેદાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરનાર છે. હવે, જ્યાં પટાદિમાં ઘટભેદનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં પણ, ઘટભેદાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ તો થાય જ છે. હવે, અહીં જો ઘટભેદને ઘટભેદાભાવાભાવ રૂપ ન માનીએ, તો, ઘટભેદાભાવાભાવનું જ્ઞાન રૂપ પ્રતિબંધક હાજર ન હોવા છતાં, ઘટભેદાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થવા રૂપ કાર્ય થાય છે. માટે, વ્યભિચાર આવે. એ નિવારવા માટે, ઘટભેદને ઘટભેદાભાવાભાવ રૂપ માનવો જ જોઈએ. એટલે, અહીં ઘટભેદજ્ઞાન તો છે જ. માટે, ઘટભેદાભાવાભાવનું જ્ઞાન પણ હાજર જ ગણાવાથી, ઘટભેદાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થાય, તેમાં વ્યભિચાર દોષ ન આવે. આ રીતે, ઘટભેદાભાવાભાવ અને ઘટભેદ એક જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ન યુક્તમ્ ભવતાં કથનં યતો ઘટત્વજ્ઞાનમપિ ઘટાભાવજ્ઞાનપ્રતિબંધં કરોતિ । તથા ચ, અત્ર ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનાભાવે ઘટાભાવજ્ઞાનપ્રતિબંધાત્મકં કાર્યં ભૂતમ્ । એવં ચ વ્યતિરેકવ્યભિચારઃ । તદ્વારણાય ઘટત્વમ્ ઘટાભાવાભાવરૂપં અંગીકરણીયમ્ । ન ચ ભવતાં તદિષ્ટં । અતો ન તાદૃશઃ કાર્યકારણભાવો ઘટભેદસ્ય ઘટભેદાભાવાભાવાત્મકત્વં સાધયિતું સમર્થઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : શંકા : આ વાત બરાબર નથી. કેમકે આમ તો ઘટત્વજ્ઞાન એ પણ ઘટાભાવજ્ઞાનને થવા દેતું નથી. તો તમારા મતે તો અહીં ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનને હાજર કરવા માટે, ઘટત્વને ઘટાભાવાભાવ રૂપ જ માનવું પડશે. એ તો તમને ય ઈષ્ટ નથી. માટે ઉપરની દલીલ બરાબર નથી.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, યદા ઘટત્વાદિજ્ઞાનં ભવતિ, તદા પ્રથમતઃ એવ ન ઘટાભાવાભાવસ્ય વ્યવહારો ભવતિ। કિન્તુ ઘટજ્ઞાનં ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનં ચ ભવતિ । તદૈવ તત્ર ઘટાભાવાભાવસ્ય વ્યવહારો ભવતિ । એવં એકવ્યવહારપ્રયોજકત્વેન ઘટો ઘટાભાવાભાવઃ એકરૂપઃ સિદ્ધ્યતિ । ન તુ ઘટત્વં ઘટાભાવાભાવરૂપં ભવતા આપાદયિતું શક્યમ્ । યતો ઘટત્વજ્ઞાનં ન તાદૃશવ્યવહારપ્રયોજકં । કિન્તુ ઘટજ્ઞાનપ્રયોજકં એવ । પશ્ચાત્ તદ ઘટજ્ઞાનં એવ ઘટાભાવાભાવવ્યવહારપ્રયોજકં ભવતિ ।

એવં યત્ર ઘટભેદજ્ઞાનં ઘટભેદાભાવાભાવજ્ઞાનં ચ યદા ભવતિ, તદા તત્ર ઘટભેદાભાવાભાવસ્ય વ્યવહારો ભવતિ।

एवं एकव्यवहारप्रयोजकत्वात् घटभेदो घटभेदाभावाभावोऽपि च एक एव मन्तव्यः ।

यान्द्रशेખरीया : उत्तर : घटत्वज्ञान ज्यारे थाय त्यारे त्यां घटाभावाभावानो व्यवहार नथी थतो. પણ घटज्ञान કે घटाभावाभावજ્ઞાન થયા પછી જ ઘટાભાવાભાવનો વ્યવહાર થાય છે. એટલે આ બે જ્ઞાન એક સરખા વ્યવહારને લાવી આપનાર હોવાથી, તેમના વિષયભૂત ઘટ+ઘટાભાવાભાવ એક બની શકે. પણ, તેવો વ્યવહાર ન લાવી આપનાર ઘટવજ્ઞાનનો વિષય ઘટત્વ એ ઘટાદિ રૂપ બનવાની આપત્તિ ન આપી શકાય.

એમ ઘટભેદજ્ઞાન અને ઘટભેદાભાવાભાવજ્ઞાન એ ઘટભેદાભાવાભાવનો વ્યવહાર લાવી આપે છે. માટે એ બેય જ્ઞાનના વિષયો ઘટભેદ+ઘટભેદાભાવાભાવ એ એક જ સિદ્ધ થાય છે.

આમ, ઘટભેદના અભાવનો અભાવ ઘટભેદરૂપ સિદ્ધ થાય જ છે. માટે “ઘટભેદ સિવાયના પદાર્થોના જ અભાવનો અભાવ તત્પદાર્થ સ્વરૂપ માનવો.” એ તમારો સિદ્ધાન્ત બરાબર નથી.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્રાયમાશયઃ । ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનં ઘટાભાવાભાવવ્યવહારસ્ય કારણમ્ । યદા ઘટજ્ઞાનં ભવતિ, તદાપિ સ વ્યવહારો ભવતિ । તેન યદિ ઘટઃ ઘટાભાવાભાવરૂપો ન મન્યતે, તર્હિ અત્ર ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનાત્મકકારણાભાવેઽપિ ઘટાભાવાભાવવ્યવહારાત્મકસ્ય કાર્યસ્ય સત્ત્વાત્ વ્યતિરેકવ્યભિચારો ભવતિ । તન્નિવારણાર્થં ઘટો ઘટાભાવાભાવરૂપો મન્તવ્યઃ ।

ઘટવજ્ઞાનં તુ ન સાક્ષાત્ ઘટાભાવાભાવવ્યવહારકારણમ્ । અપિ તુ ઘટવજ્ઞાનસ્ય પશ્ચાત્ ઘટજ્ઞાનં ભવતિ, તદેવ ચ વ્યવહારકારણમ્ । અતો ઘટવજ્ઞાનસ્ય ઘટાભાવાભાવરૂપાત્મકત્વમ્ ન આપાદયિતુ શક્યમ્ ભવતા ।

યાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આશય એ છે કે, ઘટાભાવાભાવનું જ્ઞાન એ ઘટાભાવાભાવના વ્યવહારનું કારણ છે. હવે, જ્યાં ઘટજ્ઞાન થાય છે, ત્યાં પણ તે વ્યવહાર તો થાય છે. ઘટત્વાદિના જ્ઞાન વખતે તે વ્યવહાર નથી થતો. ઘટવજ્ઞાન બાદ ઘટજ્ઞાન થયા બાદ જ તે વ્યવહાર થાય છે. એટલે અહીં જો ઘટાભાવાભાવને ઘટરૂપ ન માનીએ, તો ઘટાભાવાભાવજ્ઞાન= કારણ નથી, અને કાર્ય થાય છે. માટે, વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવે. એ નિવારવા ઘટ+ઘટાભાવાભાવને એક માની લઈએ. તો પૂર્વવત્ વ્યભિચાર નીકળી જાય. ઘટવજ્ઞાન પોતે સ્વતંત્રપણે તે વ્યવહારનું કારણ નથી બનતું. એટલે, ઘટત્વને ઘટાભાવાભાવ રૂપ માનવાની આપત્તિ ન આવે.

આ જ રીતે, ઘટભેદને ઘટભેદાભાવાભાવ રૂપ માનવો જ પડે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ન વયં “ઘટભેદજ્ઞાનં ઘટભેદાભાવાભાવવ્યવહારકારણં” ઇતિ સ્વીકુર્મઃ । અપિ તુ ઘટભેદાભાવાભાવજ્ઞાનં એવ તાદૃશવ્યવહારકારણં અભિમન્યામહે । તથા ચ ઘટભેદજ્ઞાનકાલે તાદૃશો વ્યવહારઃ એવ ન ભવતિ યેન વ્યતિરેકવ્યભિચારાદિ-અવકાશો ભવેત્ । એવં ચ ન ઘટભેદો ઘટભેદાભાવાભાવાત્મકઃ સિધ્ધતિ ઇતિ ચેત્ ।

યાન્દ્રશેખરીયા : શંકા : અમે ઘટભેદજ્ઞાનને ઘટભેદાભાવાભાવના વ્યવહારનું કારણ માનતા જ નથી. જ્યારે, ઘટભેદાભાવાભાવનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે જ ઘટભેદાભાવાભાવનો વ્યવહાર થાય. એટલે ઘટભેદને ઘટભેદાભાવાભાવ રૂપ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી.

ચાન્દ્રશેખરીયા : તથાપિ, ઘટાભાવાભાવાભાવો ઘટાભાવરૂપો અસ્તિ, ઇતિ ભવતાઽપિ અઙ્ગીકૃતમ્ । કિન્તુ ઘટભેદાભાવાભાવો ઘટભેદરૂપો નાસ્તિ, ઇતિ ન કોઽપિ વિનિગમકઃ અસ્તિ । અતો વિનિગમકાભાવેન

ઘટભેદાભાવાભાવોઽપિ ઘટભેદરૂપઃ સિધ્ધ્યતિ એવ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ વાત જવા દો. તમે, ઘટાભાવાભાવાભાવને ઘટાભાવ સ્વરૂપ માનો છો. પણ, ઘટભેદાભાવાભાવને ઘટભેદ સ્વરૂપ નહિ માનવામાં તમારી પાસે કોઈ યુક્તિ તો છે જ નહિ. એટલે “ઘટાભાવાભાવાભાવ એ ઘટાભાવ સ્વરૂપ બને. પણ, ઘટભેદાભાવાભાવ એ ઘટભેદ સ્વરૂપ ન બને.” એમાં કોઈ વિનિગમક તો છે જ નહિ. અને, માટે તુલ્યયુક્તિથી ઘટાભેદાભાવાભાવ પણ ઘટભેદ સ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અતઃ એવ ભેદાભાવાભાવો ન ભેદસ્વરૂપઃ ઇતિ ભવતાં સિધ્ધાન્તો ન ઉપાધ્યાયાનાં સંમતઃ। યજ્ઞપતિ-ઉપાધ્યાયાઃ હિ ભેદાભાવાભાવં ભેદરૂપં એવ પ્રતિપન્નાઃ । તથા ચ ન યુક્તો ભવતામ્ સિધ્ધાન્તઃ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આ જ કારણસર, ભેદના અભાવનો અભાવ ભેદ સ્વરૂપ ન માનવો. એવો, તમારો સિદ્ધાન્ત, યજ્ઞપતિ ઉપાધ્યાયને પણ સંમત નથી. એટલે, એ સિદ્ધાન્ત ખોટો છે, એ સાબિત થાય છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : એવં ઘટભેદો ઘટભેદાભાવાભાવાત્મકઃ સિદ્ધઃ । તેન “ઘટભેદવાન્ પટત્ત્વાત્” ઇતિ અત્ર ન અવ્યાપ્તિઃ । યતો, ઘટભેદાભાવે સાધ્યાભાવાત્મકે ઘટત્વે ઘટભેદાભાવાભાવેન ઘટભેદાત્મકેન સાધ્યેન નિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા અસ્તિ । તત્પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકઃ સમવાયઃ । યતો ઘટત્વં સમવાયેન વર્તતે । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટત્વરૂપસ્ય સમવાયેન અધિકરણં ઘટઃ, તસ્મિન્ પટત્વસ્ય અવૃત્તિત્ત્વાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આમ, ઘટભેદ અને ઘટભેદાભાવાભાવ એ એક જ સિદ્ધ થતા, ઘટભેદવાન્ પટત્ત્વાત્ એ સ્થલે, ઘટભેદાભાવાભાવની= ઘટભેદની=સાધ્યની પ્રતિયોગિતા ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વમાં આવશે. અને, એ સાધ્યનિરૂપિત મળી જશે. એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમવાય છે. એટલે, ઘટભેદાભાવ= સાધ્યાભાવ=ઘટત્વનું સમવાયથી અધિકરણ ઘટ બનશે. અને, ત્યાં પટત્વ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ભેદાભાવાભાવો ભેદરૂપઃ ઇત્યેવ સમ્યક્ । અત એવ ઉદયનાચાર્યોઽપિ પ્રતિયોગિલક્ષણમ્ “સ્વાભાવાભાવાત્મકત્વમ્” ઇતિ કૃતવાન્ । યઃ પ્રતિયોગિત્વેન વિવક્ષિતઃ સ સ્વપદેન ગ્રાહ્યઃ । યથા ઘટાભાવસ્ય પ્રતિયોગી ઘટઃ, તસ્મિન્ ઘટાભાવાભાવાત્મકત્વં પ્રતિયોગિલક્ષણં ઘટતે ।

યદિ ભવતાં મતં સ્વીક્રિયતે, તદા ઘટભેદે પ્રતિયોગિલક્ષણસ્ય અવ્યાપ્તિઃ સ્યાત્ । યતો ઘટભેદાભાવસ્ય પ્રતિયોગી ઘટભેદઃ । તસ્મિન્ સ્વાભાવા-ભાવાત્મકત્વં લક્ષણં ગ્રાહ્યમ્ । સ ચ ભવન્મતે ન મીલતિ । ઘટભેદાભાવાભાવો ભવન્મતે ન ઘટભેદરૂપઃ । કિન્તુ ઘટત્વાભાવરૂપઃ । તથા ચ ઘટભેદાભાવાભાવાત્મકત્વં લક્ષણં ઘટભેદે અવ્યાપ્તમ્ ।

એવં ચ અતિવ્યાપ્તિરપિ । સ્યાત્ ઘટભેદાત્મકપ્રતિયોગિનઃ યત્ લક્ષણમ્, તત્ તુ ઘટત્વાભાવે વર્તતે । ભવતા ઘટભેદાભાવાભાવાત્મકત્વં=ઘટત્વાભાવે સ્વીક્રિયતે । અતઃ તત્ લક્ષણમ્ અતિવ્યાપ્તમ્ ભવતિ । અત એવ ન યુષ્માકં મતં ન્યાય્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : “ભેદાભાવાભાવ એ ભેદરૂપ છે.” એ વાત સાચી છે. અને, માટે જ ઉદયનાચાર્યો

પ્રતિયોગીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બનાવેલ છે કે, “સ્વાત્યન્તાભાવાભાવાત્મકત્વમ્ પ્રતિયોગિત્વમ્” ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ બને છે. તો, તેમાં ઘટાભાવાભાવત્મકત્વ” રહેલું છે. માટે, તેમાં પ્રતિયોગીનું લક્ષણ જાય છે.

જો, ભેદાભાવાભાવને ભેદ સ્વરૂપ ન માનો, તો ઘટભેદાભાવના પ્રતિયોગી ઘટભેદમાં ઉપરનું પ્રતિયોગિલક્ષણ અવ્યાપ્ત બનશે. કેમકે, તમે તો ઘટભેદાભાવાભાવને ઘટભેદરૂપ માનતા નથી. એટલે, ઘટભેદમાં એ “સ્વાભાવાભાવાત્મકત્વ” ન મળતા, પ્રતિયોગિલક્ષણ અવ્યાપ્ત બનશે.

અને, ઘટભેદાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટભેદ છે. ઘટત્વાભાવ નથી. અને, તમે ઘટભેદાભાવાભાવને ઘટત્વાભાવ રૂપ માનો છો. એટલે, સ્વાભાવાભાવાત્મકત્વ રૂપ ઘટભેદાત્મકપ્રતિયોગીનું લક્ષણ તો ઘટત્વાભાવમાં અતિવ્યાપ્ત બનશે. આમ, તમારા પ્રમાણે તો આચાર્યના લક્ષણમાં બે ય દોષો આવશે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ યદિ ઘટભેદાભાવાભાવો ઘટભેદરૂપો મન્યતે, તદા મહત્ કષ્ટં । યતો, ઘટભેદાભાવો ઘટત્વરૂપઃ સર્વેષાં અભિમતઃ । તથા ચ ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટત્વરૂપસ્ય યો અભાવઃ, સ ઘટત્વાભાવો ભવતિ । સ એવં ઇદાનીં ઘટભેદરૂપો ભવતિ । એવં ચ ઘટત્વાભાવો ઘટભેદશ્ચ એકીભૂતૌ મન્તવ્યૌ । ન ચ તદિષ્ટમ્ । ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : જો ઘટભેદાભાવાભાવ ઘટભેદરૂપ માનીએ, તો વાંધો આવે. કેમકે, ઘટભેદાભાવ એ ઘટત્વરૂપ છે. એ તો, બધાને માન્ય છે. એટલે, ઘટભેદાભાવનો=ઘટત્વનો અભાવ એ ઘટત્વાભાવ તો ગણાશે જ. અને, હવે તે ઘટભેદ પણ ગણાશે. આમ, ઘટત્વાભાવ અને ઘટભેદ એક માનવાની આપત્તિ આવશે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, ઉપાધ્યાયમતાનુસારેણ અસ્માભિઃ પૂર્વમેવ ઉક્તમ્ । યદ્ ઘટત્વાભાવસ્ય ઘટભેદસ્ય ચ અધિકરણાનાં સમાનત્વાત્ તૌ દ્વૌ ન પરસ્પરં ભિન્નૌ, કિન્તુ એકીભૂતૌ એવં । તથા ચ યુષ્મદુદીરિતા આપત્તિઃ અસ્માકં ઇષ્ટાપતીભૂતા ।

અત્ર આચાર્યમતાનુસારેણ ઇદમુત્તરં । તસ્ય તસ્ય વસ્તુનઃ અત્યન્તાભાવસ્ય અત્યન્તાભાવઃ તદ્-તદ્ વસ્તુરૂપઃ એવં । ન તુ તદ્વસ્તુભિન્નાત્મકઃ । યથા ઘટાભાવાભાવો ઘટરૂપઃ । એવં ચ ઘટભેદાભાવાભાવો ઘટભેદ-રૂપઃ એવં, ન ઘટત્વાભાવરૂપઃ । યતો અત્ર ઘટભેદસ્યૈવ અત્યન્તાભાવસ્ય અત્યન્તાભાવો ગૃહ્યતે, ન ઘટત્વાભાવસ્ય । અસ્ય નિયમસ્ય ઉત્પાદકં બીજં તુ ઇદં — યદા ઘટભેદજ્ઞાનં ભવતિ । તદા ઘટભેદાભાવાભાવસ્યૈવ વ્યવહારો ભવતિ, ન ઘટત્વાભાવસ્ય । યદિ તુ ઘટભેદઃ ઘટત્વાભાવઃ ચ અભિન્નૌ ભવેતાં, તદા ઘટભેદજ્ઞાને ઘટભેદાભાવાભાવવ્યવહારવત્ ઘટત્વાભાવવ્યવહારોઽપિ સ્યાત્ । ન ચ ભવતિ । તસ્માત્ ન ઘટભેદો ઘટત્વાભાવરૂપઃ । એવં ચ યદ્યપિ ઘટભેદાભાવો ઘટત્વરૂપો અભિમતઃ, તથાપિ ઘટભેદાભાવસ્ય અભાવો ઘટત્વાભાવરૂપો ન મન્તવ્યઃ । અન્યથા ઘટભેદેન સહ ઘટત્વાભાવસ્ય એક્યં સ્યાત્ । ન ચ તદ્ ઇષ્ટમ્ । તયોઃ એક્યસ્ય નિવારણાર્થં એવં નિરુક્તનિયમઃ કૃતઃ ।

ઉપાધ્યાય

ઘટભેદાભાવ-અભાવ

ઘટત્વ-અભાવ આ ત્રણે

ઘટભેદ એક જ છે.

આચાર્યા:

ઘટભેદાભાવ-અભાવ

ઘટત્વ

ઘટભેદ

અને ઘટભેદ એક છે.

(અહીં સુધી ઉપાધ્યાયૈઃ.....ઘટભેદસ્વરૂપત્વસ્ય અભ્યુપગમાત્ ચ.... વર્ણન પુરું થયું.)

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમે આગળ જ કહી ગયા છીએ કે, ઘટત્વાભાવ અને ઘટભેદના અધિકરણો સમાન હોવાથી તે બે એક જ છે.” એ અમને માન્ય છે. જો કે, એ વાત ઉપાધ્યાયના મતે હતી. અમે એ બેને જુદા પાડવા માટે એમ કહેશું કે તે તે વસ્તુના અત્યન્તાભાવનો અત્યન્તાભાવ તે તે વસ્તુ સ્વરૂપ જ બને. કેમકે તે તે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે તે વસ્તુના અત્યન્તાભાવના અત્યન્તાભાવનો જ વ્યવહાર થાય છે. ઘટનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે ઘટાભાવાભાવનો જ વ્યવહાર થાય. એટલે ઘટભેદાત્મક વસ્તુના અભાવનો અભાવ એ ઘટભેદ રૂપ જ બનશે, કેમકે ઘટભેદનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે ઘટભેદાભાવાભાવનો જ વ્યવહાર થાય છે. ત્યાં ઘટત્વાભાવનો વ્યવહાર થતો નથી. અને માટે જ ઘટભેદાભાવાભાવ એ ઘટત્વાભાવ રૂપ નહીં બને. ભલે ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વ ગણાય. પણ ઘટભેદાભાવાભાવ=ઘટત્વાભાવ તો ન જ ગણાય. એમાં ઉપરનો નિયમ પ્રતિબંધક બને છે.

માથુરી : ન ચૈવં સાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનૈવ સાધ્યાભાવાધિકરણત્વં વિવક્ષ્યતામ્ । किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નસાધ્યાતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-કસાધ્યાભાવવૃત્તિયાવત્સાધ્ય-નિરુપિતપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવસ્ય અધિકરણમ્ ગ્રાહ્યમ્” इति तावत् भवता उक्तम् । तत्र केवलं “साध्याभाववृत्तियावत्साध्यनिरुपित-प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंध-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभावस्य अधिकरणं ग्राह्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधघटके साध्यतावच्छेदक-संबंधादि-अवच्छिन्नत्वनिरूपणं व्यर्थम् । प्रतियोगिता-अवच्छेदकसंबंधेन तादृशसाध्याभावाधिकरणं” इत्येव वक्तव्यम् किं पुनः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य द्वितीयवारं ग्रहणं क्रियते, इति न सम्यग् अवबुध्यामः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : બધા ખુલાસા થઈ ગયા. પણ, તમે જે લક્ષણ બનાવ્યું. એમાં બે વાર સાધ્યતા-વચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવનો નિવેશ કરેલો છે. તે આ પ્રમાણે-સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ+ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવવૃત્તિયાવત્સાધ્યનિરુપિતપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-ધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવસ્ય અધિકરણમ્ ગ્રાહ્યમ્ એમ તમે કહ્યું છે. આમાં, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ શોધવા માટેના વાક્યમાં પણ, સા.અ.સંબંધ+ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક લખેલ છે અને તે પછી “સાધ્યાભાવાધિકરણ” લેવામાં પણ, એનો નિવેશ કરેલ છે. એના કરતા તો, માત્ર સાધ્યાભાવનિષ્ઠયાવત્સાધ્ય-નિરુપિતપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-સંબંધથી તાદૃશસાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવું. એમ જ કહી દઈએ, તો શું વાંધો ? ગૌરવ શા માટે કરો છો ?

માથુરી : कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमा-विशेष्यत्वाभावस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-भावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया कालिकसम्बन्ध-

વદ્વિશેષણતાવિશેષોઽપિ સાધ્યીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસ્તેન સમ્બન્ધેનાત્મત્વપ્રકાર-
કપ્રમાવિશેષ્યત્વરૂપસાધ્યાભાવવતિ આત્મનિ હેતોરાત્મત્વસ્ય વૃત્તેઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, ભવતામયમાશયઃ યદ્ સાધ્યાભાવવૃત્તિ-યાવત્સાધ્યનિરૂપિત-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવસ્ય અધિકરણે હેતોઃ અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ
ઇતિ વક્તવ્યમ્ । પરંતુ એવંકરણે “આત્મા આત્મત્વપ્રકારક-પ્રમાવિશેષ્યતા-અભાવવાન્ આત્મત્વાત્” ઇતિ
હેતૌ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । “આત્મા સુખવાન્” ઇતિ જ્ઞાનમ્ આત્મત્વપ્રકારકપ્રમા કથ્યતે । તસ્ય વિશેષ્યઃ આત્મા,
તસ્મિન્ વિશેષ્યતા વર્તતે, વિશેષ્યતા ચ ન જાતિઃ, અતઃ સા આત્મનિ સ્વરૂપસંબંધેન વર્તતે । કિન્તુ સા વિશેષ્યતા
આત્મનિ કાલિકેન ન વર્તતે । યૈતો નિત્યે પદાર્થે કાલિકેન ન કોઽપિ પદાર્થઃ વસતિ । તથા ચ આત્મનિ
તાદૃશવિશેષ્યતાયાઃ કાલિકેન અભાવઃ વર્તતે । સ ચ અભાવો આત્મનિ સ્વરૂપેણ વર્તતે । અતઃ
સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધઃ સ્વરૂપઃ । અયં હેતુઃ સદ્ધેતુઃ । તથાપિ ભવદુક્તન્યાયેન અત્ર વ્યાપ્તિલક્ષણં અવ્યાપ્તમ્
તથાહિ તાદૃશવિશેષ્યતાઽભાવસ્ય કાલિકેન અભાવઃ સાધ્યાભાવરૂપઃ । સ ચ ન તાદૃશવિશેષ્યતારૂપઃ, કિન્તુ
ભિન્નઃ વિશેષ્યતા-અભાવાભાવરૂપઃ એવ । તસ્ય સ્વરૂપેણ અભાવો, વિશેષ્યતા-અભાવાભાવાભાવરૂપો વિશેષ્યતા-
અભાવરૂપો સાધ્યરૂપો ભવિષ્યતિ । યતો અભાવસ્ય સ્વરૂપેણ અભાવઃ પ્રતિયોગિરૂપો ભવતિ, ન કાલિકેન ।
એવં ચ વિશેષ્યતા-અભાવાભાવનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સાધ્યનિરૂપિતા ભવતિ । તત્પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકઃ સ્વરૂપઃ,
સ્વરૂપસંબંધેન ચ વિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવઃ સાધ્યાભાવરૂપો વિશેષ્યતાત્મકો આત્મનિ વર્તતે એવ । તત્ર ચ
આત્મનિ હેતોઃ વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ।

કિન્તુ યદિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવવૃત્તિયાવત્સાધ્યનિરૂપિત-
પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન..... અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ ઉચ્યતે, તદા ન ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ । તથાહિ ।

અત્ર વિશેષ્યતા-અભાવઃ સાધ્યઃ । તસ્મિન્ સાધ્યતા । તદવચ્છેદકઃ સ્વરૂપસંબંધઃ । તથા ચ વિશેષ્યતા-
અભાવસ્ય કાલિકેન અભાવો ન ગ્રહીતું શક્યઃ । કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વરૂપેણૈવ વિશેષ્યતા-અભાવસ્ય
અભાવઃ ગૃહ્યતે । સ ચ વિશેષ્યતારૂપો ભવતિ । તથા ચ અત્ર સાધ્યાભાવો વિશેષ્યતારૂપો મીલતિ । ન પૂર્વવત્
વિશેષ્યતા-અભાવાભાવરૂપઃ । અથ વિશેષ્યતાયાઃ યદિ સ્વરૂપેણ અભાવો ગૃહ્યતે । તદા સ સાધ્યરૂપો ન
ભવતિ । યતો વિશેષ્યતાયાઃ કાલિકેન અભાવઃ સાધ્યઃ । એવં ચ વિશેષ્યતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યનિરૂપિતા ન
ભવતિ, યદિ વિશેષ્યતાયાઃ સ્વરૂપેણ અભાવો ગૃહ્યતે । યદા ચ વિશેષ્યતાયાઃ કાલિકેન અભાવો ગૃહ્યતે, તદૈવ
સ સાધ્યરૂપો ભવતિ । તથા ચ વિશેષ્યતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વિશેષ્યતાભાવેન-સાધ્યરૂપેણ નિરૂપિતા મીલતિ ।
તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસ્તુ કાલિકઃ, તેન કાલિકેન વિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવઃ સાધ્યાભાવો વિશેષ્યતારૂપો ન
આત્મનિ વર્તતે, અપિ તુ અનિત્યે ઘટાદૌ વર્તતે । તસ્મિન્ આત્મત્વહેતોઃ અવૃત્તિત્વાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : “આત્મા “અહં સુખવાન્ આત્મા” ઇત્યાદિ આત્મત્વપ્રકારક-પ્રમાવિશેષ્યતાયાઃ
કાલિકસંબંધેન અભાવવાન્ આત્મત્વાત્” આ અનુમાનમાં અવ્યાપ્તિ આવે. આ જ્ઞાન આત્મત્વપ્રકારક પ્રમા છે.

તેનો વિશેષ્ય આત્મા બને છે. એટલે, આત્મામાં વિશેષ્યતા રહે છે. વિશેષ્યતા એ જાતિ ન હોવાથી, સ્વરૂપસંબંધથી આત્મામાં રહે. પણ, એવો નિયમ છે કે, નિત્યવસ્તુઓમાં કાલિકસંબંધથી કંઈપણ વસ્તુ રહેતી નથી. એટલે, આ વિશેષ્યતા પણ કાલિકસંબંધથી તો આત્મામાં નથી જ રહેતી. એટલે, કાલિકાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક એવો તાદશવિશેષ્યતા અભાવ એ સ્વરૂપસંબંધથી આત્મામાં સાધ્ય છે. આ સ્થાન સાચું છે. પણ, તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીએ, તો એમાં અવ્યાપ્તિ આવે.

તમે “સાધ્યાભાવવૃત્તિ-યાવત્ સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવાધિકરણ” એ રીતે અર્થ કરવા માંગો છો.

અહીં, આત્મત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતાનો કાલિકસંબંધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક અભાવ એ સ્વરૂપસંબંધથી આત્મામાં સિદ્ધ કરવાનો છે. એટલે, સાધ્યતા-અવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ બનશે. અને ધર્મ તાદશવિશેષ્યતા-અભાવત્વ બનશે.

હવે, તમે કોઈપણ સંબંધથી સાધ્યાભાવ લેવાનો કહ્યો છે. તો આત્મત્વપ્રકારકવિશેષ્યતા-અભાવનો કાલિકથી અભાવ લઈએ. એ સાધ્યાભાવ બને. અને તેમાં પ્રતિયોગિતા લાવવા માટે તાદશવિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ લઈએ. સ્વરૂપથી અભાવ એ પ્રતિયોગિરૂપ બની શકતો હોવાથી, વિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવ-અભાવ એ વિશેષ્યતા-અભાવ=સાધ્યરૂપ બનશે. અને તેથી વિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત બનશે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો સ્વરૂપ બનશે. હવે, કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવા તાદશવિશેષ્યતા-અભાવનો સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક અભાવ એ સાધ્યાભાવ બનશે. અને એ તાદશવિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવ એ તાદશવિશેષ્યતારૂપ જ બનશે. અને તેનું સ્વરૂપસંબંધથી અધિકરણ આત્મા બની જતા અવ્યાપ્તિ આવશે.

પણ જો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવવૃત્તિ યાવત્ સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ... લેવો. એમ, કહીએ તો આ આપત્તિ ન આવે, કેમકે અહીં સા.અવ. તો સ્વરૂપસંબંધ જ છે. એટલે, સ્વરૂપથી વિશેષ્યતા-અભાવનો અભાવ એ તો વિશેષ્યતા રૂપ જ બનશે. એટલે, અહીં સાધ્યાભાવ=વિશેષ્યતા આવી. હવે એનો જો સ્વરૂપથી અભાવ લઈએ, તો એ વિશેષ્યતા-અભાવ સાધ્ય ન બને, કેમકે સાધ્ય તો વિશેષ્યતાનો કાલિકથી અભાવ છે. એટલે, વિશેષ્યતાનો સ્વરૂપથી અભાવ ન લેવાય. એમ લઈએ તો વિશેષ્યતામાં=સાધ્યાભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા સાધ્યનિરૂપિત ન બને. એટલે, વિશેષ્યતાનો=સાધ્યાભાવનો કાલિકથી જ અભાવ લેવો. એ સાધ્ય બની જતાં વિશેષ્યતામાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત બની જશે. અને આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો કાલિક જ છે. એટલે હવે કાલિકથી સાધ્યાભાવાધિકરણ લેવાનું રહેશે.

એટલે આત્મત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતાનો કાલિકથી અભાવરૂપ જે સાધ્ય છે. તેનો સ્વરૂપથી અભાવ=તાદશવિશેષ્યતા=સાધ્યાભાવ એ કાલિકથી તો આત્મામાં રહેવાનો નથી. પણ, ઘટાદિમાં જ રહેશે. અને તેમાં તો આત્મત્વહેતુ નથી જ રહેતો. માટે, અવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ બેય બાજુએ અવચ્છેદકસંબંધનો નિવેશ આવશ્યક છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ઘટઃ તાદાત્મ્યેન ઘટવાન્ ઘટત્વાત્ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ । યતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યસંબંધેન ઘટાભાવો ઘટભેદઃ એવ । તસ્ય અભાવો ઘટભેદાભાવો ઘટત્વરૂપઃ । તથા ચ

ઘટભેદનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ઘટત્વનિરૂપિતા ભવતિ, ન ઘટેન સાધ્યેન નિરૂપિતા ઇતિ અત્ર સાધ્યનિરૂપિત-પ્રતિયોગિતાયાઃ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ‘ઘટઃ તાદાત્મ્યેન ઘટવાન્ ઘટત્વાત્’ આ સ્થળે અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ તાદાત્મ્ય છે. અને, તે સંબંધથી ઘટનો અભાવ એ ઘટભેદ જ ગણાય. અને તે ઘટભેદનો અભાવ લઈએ, ત્યારે ઘટભેદમાં પ્રતિયોગિતા આવે. પણ ઘટભેદાભાવ તો ઘટત્વરૂપ છે. ઘટરૂપ નથી. એટલે આ પ્રતિયોગિતા એ સાધ્ય=ઘટથી નિરૂપિત ન બનતા અહીં સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાની અપ્રસિદ્ધિ થવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

માથુરી : પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવત્પ્રતિયોગ્યપિ અન્યોન્યાભાવાભાવઃ, તેન તાદાત્મ્યેન સાધ્યતાયાં સાધ્યાભાવવૃત્તિસાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિત્વસ્ય નાપ્રસિદ્ધિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, યથા ઘટભેદસ્ય પ્રતિયોગિનિ વર્તમાનાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં ઘટત્વં ઘટભેદાભાવરૂપમ્ । તથૈવ પ્રતિયોગી ઘટોઽપિ ઘટભેદાભાવરૂપઃ એવ । એવં ચ ઘટભેદનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ઘટભેદાભાવેન-ઘટેન-સાધ્યેન નિરૂપિતા એવ । એવં ન સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાયાઃ અપ્રસિદ્ધિઃ । તથા ચ ન ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ઘટભેદનો પ્રતિયોગી ઘટ છે. અને તેમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઘટત્વ છે. આ જ ઘટત્વ એ ઘટભેદાભાવ રૂપ માનેલો છે. તો એ રીતે ઘટ પણ ઘટભેદાભાવ રૂપ જ છે. માટે ઘટભેદમાં=સાધ્યાભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ ઘટભેદાભાવથી= ઘટથી= સાધ્યથી નિરૂપિત હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

માથુરી : ઇત્થં ચાત્યન્તાભાવત્વનિરૂપિતત્વેનાઽપિ સાધ્યસામાન્યીય-પ્રતિયોગિતા વિશેષણીયા, અન્યથા ઘટાન્યોન્યાભાવવાન્ ઘટત્વત્વાદિ-ત્યાદાવવ્યાપ્તેઃ, તાદાત્મ્યસમ્બન્ધસ્યાપિ સાધ્યાભાવવૃત્તિસાધ્યીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ “ઘટત્વં ઘટભેદવાન્ ઘટત્વત્વાત્” ઇતિ અત્ર સદ્ધેતૌ અવ્યાપ્તિઃ । તથાહિ-ઘટભેદાભાવઃ સાધ્યાભાવરૂપો ઘટાત્મકોઽપિ ભવતાં અભિમતઃ । તસ્ય ભેદો, ઘટભેદરૂપઃ સાધ્યઃ એવ । તથા ચ ઘટે સાધ્યાભાવરૂપે નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સાધ્યનિરૂપિતા મીલિતા । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદા-ત્યસંબંધેન સાધ્યાભાવસ્ય ઘટભેદાભાવરૂપસ્ય ઘટત્વાત્મકસ્ય ઘટત્વે સત્ત્વાત્, તત્ર ચ ઘટત્વત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ । ભેદસ્ય પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના એવ ભવતિ ઇતિ તુ પ્રસિદ્ધમેવ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : “ઘટત્વં ઘટભેદવાન્ ઘટત્વત્વાત્” અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, ઘટત્વત્વ ઘટત્વજાતિમાં રહે, અને તેમાં ઘટભેદ રહેવાનો જ છે. માટે, આ સ્થળ સાચું છે. પરંતુ, ઘટભેદાભાવ=સાધ્યાભાવ એ તમે ઘટરૂપ પણ માન્યો છે. એટલે, તેનો ભેદ એ ઘટભેદ બનશે. અને, તેથી ઘટમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ ઘટભેદથી = સાધ્યથી નિરૂપિત બનશે. અને, આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો, તાદાત્મ્ય જ છે. અને, ઘટભેદાભાવ=સાધ્યાભાવ=ઘટત્વ એ તાદાત્મ્યથી તો ઘટત્વમાં રહે જ છે. અને, તેમાં ઘટત્વત્વ હેતુ

પણ રહેતો હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, સાધ્યાભાવવૃત્તિપ્રતિયોગિતા સાધ્યનિરૂપિતા અત્યન્તાભાવનિરૂપિતા ચૈવ ગ્રાહ્યા । ન અન્યા । ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટરૂપસ્ય ભેદો યદ્યપિ સાધ્યરૂપો અસ્તિ, તથાપિ સ અત્યન્તાભાવરૂપો નાસ્તિ । તથા ચ ઘટભેદાભાવે ઘટાત્મકે નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા યદ્યપિ સાધ્યનિરૂપિતા ભવતિ, કિન્તુ અત્યન્તાભાવનિરૂપિતા ન ભવતિ । અતઃ સા ન ગ્રહીતું શક્યા । કિન્તુ ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટાત્મકસ્ય ઘટત્વાત્મકસ્ય વા સમવાયેન અત્યન્તાભાવો ગ્રાહ્યઃ । ઘટભેદાભાવાભાવો ઘટભેદરૂપો અભિમતઃ એવ । તથા ચ અસૌ અભાવઃ સાધ્યરૂપોઽપિ ભવતિ, અત્યન્તાભાવરૂપોઽપિ ચ ભવતિ । તથા ચ ઘટભેદાભાવે ઘટરૂપે ઘટત્વરૂપે વા નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ઘટભેદાભાવાભાવેન ઘટભેદાત્મકેન સાધ્યેન નિરૂપિતાઽપિ ચ ભવતિ, ઘટભેદાભાવાભાવાત્મકેન અત્યન્તાભાવેન નિરૂપિતાઽપિ ભવતિ । તસ્યાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકઃ સમવાયઃ । યતો ઘટત્વં ઘટે વા સમવાયેન ઘટે કપાલાદૌ વા ભવતિ, તથા ચ ઘટભેદાભાવે ઘટરૂપે ઘટત્વરૂપે વા નિષ્ઠાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકઃ સમવાયઃ, તેન સંબંધેન ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટરૂપસ્ય ઘટત્વરૂપસ્ય વા કપાલે ઘટે વા વૃત્તિત્વાત્, તત્ર ચ ઘટત્વત્વહેતોઃ અવૃત્તિત્વાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

યદ્યપિ ઘટસ્ય સંયોગેનાઽપિ અભાવો મીલતિ । તથાપિ, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધો યદિ સંયોગઃ ગૃહ્યતે, તદા સંયોગેન ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટાત્મકસ્ય ભૂતલે વૃત્તિત્વાત્, તત્ર ચ ઘટત્વત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ભવતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા એ અત્યન્તાભાવાત્મક સાધ્યથી નિરૂપિત જ હોવી જોઈએ. ભેદથી નિરૂપિત ન હોવી જોઈએ. એવું અમે આ લક્ષણમાં ઉમેરશું. એટલે ઘટભેદાભાવનો ભેદ એ ઘટભેદ સ્વરૂપ છે. અને તેથી ઘટભેદાભાવમાં=ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા ઘટભેદથી નિરૂપિત છે. માટે તે ન લેવાય. પણ ઘટભેદાભાવનો અત્યન્તાભાવ જ લેવાનો. અને એ પણ ઘટભેદ સ્વરૂપ તો છે જ. આમ ઘટભેદાભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ અત્યન્તાભાવથી નિરૂપિત પણ બનશે. અને ઘટભેદાત્મક સાધ્યથી નિરૂપિત પણ બનશે. એટલે આ પ્રતિયોગિતા લઈ શકાશે. અને ઘટભેદાભાવનો સમવાયથી જ અત્યન્તાભાવ લીધો હોવાથી અહીં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ સમવાય બનશે. કેમકે ઘટભેદાભાવ એ ઘટત્વરૂપ જ છે. અને, એ તો સમવાયથી જ રહે. એટલે અહીં સમવાયથી ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વ=સાધ્યાભાવનું અધિકરણ ઘટ બનશે. અને તેમાં ઘટત્વત્વ ન રહેતું હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ “ઘટભેદો ઘટભેદાભાવાભાવરૂપઃ” ઇતિ અત્ર વિવાદો અસ્તિ । તથા ચ ‘ઘટભેદવાન પટત્વાત્’ ઇતિ સ્થલે વ્યાપ્તિઃ અપિ વિવાદગ્રસ્તા । યતો ઘટભેદાભાવે ઘટભેદાભાવાભાવનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા, સાધ્યનિરૂપિતા વિવાદગ્રસ્તા । અતઃ સર્વેષાં અભિમતં એવ લક્ષણં ઉચ્યતામ્ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એક વાત તો નક્કી કે, “ઘટભેદ એ ઘટભેદાભાવાભાવ સ્વરૂપ છે.” એમાં વિવાદ તો છે જ. અને જો ઘટભેદ એ ઘટભેદાભાવાભાવ ન હોય. તો તો “પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્”માં અવ્યાપ્તિ આવે જ. કેમકે ત્યાં ઘટભેદાભાવમાં ઘટભેદાભાવાભાવનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા મળે. ઘટભેદ=સાધ્યથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતા તો ન જ મળે. એટલે અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે, જેમાં વિવાદ ન હોય, એવું વ્યાપ્તિલક્ષણ આપવું

એ જ યોગ્ય છે.

માથુરી : યદ્વા સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નસાધ્યાભાવવૃત્તિ-સાધ્યસામાન્યીયનિરુક્ત-પ્રતિયોગિત્વતદવચ્છેદકત્વાન્યતરાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનૈવ સાધ્યાભાવાધિકરણત્વં વિવક્ષણીયમ્ । વૃત્ત્યન્તમન્યતરવિશેષણમ્ ।

एवं च घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः साध्यीयप्रतियोगित्व-विरहेऽपि न क्षतिः, तादृशान्यतरस्य साध्यीय-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् ।

ચાન્દ્રશખેરીયા : સાધ્યતાવચ્છેદક-સંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવવૃત્તિ-સાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિતા-તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાન્યતર-અવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નસાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવાધિકરણે હેતોઃ અવૃત્તિત્વમ્ ઇતિ અત્ર સર્વાભિમતં પરિષ્કૃતં લક્ષણમ્ ।

अस्यायमर्थः, साध्याभाववृत्तिः या यावत्साध्यनिरूपिता प्रतियोगिता या वा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकता, तदन्यतरस्याः अवच्छेदको यः संबंधः, तेन संबंधेन यत् साध्याभावाधिकरणं, तस्मिन् हेतोः अवृत्तित्वम् व्याप्तिः।

“वह्निमान् धूमात्” इति अत्र वह्नि-अभावनिष्ठा वह्निनिरूपिता प्रतियोगिता मीलति । तस्याः अवच्छेदकः स्वरूपः । तेन संबंधेन वह्नि-अभावाधिकरणे भूतलादौ धूमस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः ।

“पटः घटभेदवान् पटत्त्वात्” इति अत्र घटभेदाभावे घटत्वरूपे या घटभेदाभावाभावनिरूपिता प्रतियोगिता, सा साध्यनिरूपिता न भवति । यतो अत्र कल्पे घटभेदाभावाभावो न घटभेदात्मकः साध्यरूपो अभिमतः । अतः इयं प्रतियोगिता न गृह्यते । किन्तु या घटभेदस्य प्रतियोगिता घटनिष्ठा घटभेदात्मक-साध्यनिरूपिता । तस्याः अवच्छेदको धर्मो घटत्वम् । तस्मिन् अवच्छेदकता । तदवच्छेदकतायाः अवच्छेदकसंबंधः समवायः । यतो घटत्वम् समवायेनैव घटे स्थितः सन् प्रतियोगितावच्छेदको भवति । तथा च, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः समवायः, तेन संबंधेन घटभेदाभावस्य घटत्वस्य अधिकरणं घटः । तस्मिन् पटत्वस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન સાધ્યાભાવવૃત્તિ-સાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિતા-તાદૃશ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા-અન્યતર-અવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદક-ધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવાધિકરણે હેતોઃ અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ । આ પ્રમાણે લક્ષણ કરવું.

બીજું બધું સ્પષ્ટ છે. માત્ર, સાધ્યાભાવમાં વૃત્તિ એવી યાવત્ સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ અથવા તો, એ યાવત્ સાધ્યનિરૂપિત-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમાં રહેલી અવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ, જે મળે. એ સંબંધથી નિરુક્તસાધ્યાભાવાધિકરણ લેવું.

“પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્”માં, વહ્નિ-અભાવમાં રહેલી સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ

સ્વરૂપ મળે. અને, તે સંબંધથી વહ્નિ-અભાવના અધિકરણ દ્વંદ્વાદિમાં ધૂમ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

પટઃ ઘટભેદવાન પટત્વાત્ સ્થળે, ઘટભેદાભાવ છે. અને, ઘટભેદાભાવાભાવ એ ઘટભેદ રૂપ ન માનીએ, એટલે એ ઘટત્વમાં સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા નથી આવતી. પણ, ઘટભેદ સંબંધી ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા સાધ્યનિરૂપિત બની ગઈ. અને, એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકધર્મ ઘટત્વ બનશે. અને, ઘટત્વ સમવાયથી ઘટમાં રહેતો હોવાથી, ઘટત્વમાં રહેલી અવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સમવાય બનશે. અને, એ સંબંધથી ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વનું અધિકરણ ઘટ બનશે. તેમાં પટત્વ ન રહેતું હોવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધસ્ય નિવેશો નિર્થકઃ પ્રતિભાતિ । યતો, ઘટભેદાભાવે ઘટરૂપે, ઘટભેદનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા યદિ મીલતિ । તદા તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ તાદાત્મ્યસંબંધઃ એવ ગૃહ્યતામ્ । તેન સંબંધેન ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટરૂપસ્ય ઘટત્વરૂપસ્ય વા ઘટે ઘટત્વે એવ વા સત્ત્વાત્, તત્ર ચ પટત્વસ્ય અવૃત્તિત્ત્વાત્ ન ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આમાં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધનો નિવેશ કરવાની જ જરૂર નથી. કેમકે, ઘટભેદાભાવ=ઘટ લઈને, તેમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા ઘટભેદથી નિરૂપિત માની લઈએ, અને પ્રતિયોગિતાનો જ અવચ્છેદક સંબંધ લઈએ, તોય કંઈ વાંધો ન આવે. કેમકે, તે સંબંધ તાદાત્મ્ય બને. અને તાદાત્મ્યથી તો ઘટભેદાભાવ=ઘટ/ ઘટત્વ એ ઘટ/ઘટત્વમાં જ રહેશે. અને, ત્યાં પટત્વ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી. તો પછી, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક સંબંધ સુધી જવાનું શું પ્રયોજન ?

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, અવિચાર્યૈવ, ભવતા અયમુપાલમ્બો દીયતે અસ્માકં । યતઃ પૂર્વમુક્તમેવ યદ્, “ઘટભેદાભાવાભાવો ન ઘટભેદરૂપઃ” ઇતિ મતમનુસૃત્યૈવ એષઃ દ્વિતીયઃ કલ્પો આદ્રીયતે । તથા ચ યદિ ઘટભેદાભાવાભાવો ઘટભેદરૂપો ન ભવતિ, તર્હિ ઘટભેદાભાવે ઘટાત્મકે કથં સાધ્યનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા ભવતિ । ઇદમપિ અવધાર્યમ્ યત્ “ઘટભેદાભાવો ઘટરૂપોઽપિ નાસ્તિ, ઇત્યપિ સ્વીકૃત્ય એતત્ લક્ષણં ક્રિયતે । તથા ચ નૂતનલક્ષણે દ્વૌ વિકલ્પૌ સ્તઃ । સાધ્યાભાવવૃત્તિ-યાવત્સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા, કેવલં ચ યાવત્સાધ્યનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા । અત્ર ઘટભેદાભાવે ઘટત્વાત્મકે ન સાધ્યનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા । અતઃ ન સા ગૃહ્યતે, કિન્તુ યો ઘટભેદોઽસ્તિ । તસ્યાઃ ઘટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા તુ સાધ્યનિરૂપિતા એવ । સા પ્રતિયોગિતા સાધ્યાભાવનિષ્ઠા નાસ્તિ । તથા ચ યાવત્સાધ્યનિરૂપિતાયાઃ તસ્યાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં ઘટત્વમ્ । તસ્મિન્ અવચ્છેદકતા । તસ્યાઃ અવચ્છેદકઃ સમવાયઃ । તેન સમવાયેન ઘટભેદાભાવસ્ય ઘટત્વસ્ય અધિકરણં ઘટઃ । તસ્મિન્ પટત્વસ્ય અવૃત્તિત્ત્વાત્ ન અવ્યાપ્તિઃ ।

યત્તુ ભવતા ઉક્તમ્ યદ્ — ઘટભેદાભાવે-ઘટે ઘટભેદાભાવભેદેન-ઘટભેદરૂપેન સાધ્યેન નિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા.... ઇત્યાદિ । તદ્ અસત્ યતો, “ઘટભેદાભાવો ન ઘટરૂપો” ઇતિ મતમનુસૃત્યૈવ અયં દ્વિતીયઃ કલ્પઃ આદૃતઃ । તથા ચ ન કાચિત્ ક્ષતિઃ ઇતિ અલં અતિવિસ્તરેણ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તમે સમજવામાં ભુલ કરી છે. અમે પહેલા જ કહી ગયા કે, ઘટભેદાભાવ-અભાવ એ ઘટભેદરૂપ નથી એ મતે જ આ લક્ષણ ચાલે છે. એટલે, તમે જે ઘટભેદાભાવને ઘટ માની લઈ તેમાં ઘટભેદની

પ્રતિયોગિતા લીધી એ યોગ્ય નથી. ખ્યાલ રાખવો કે, ઘટભેદાભાવાભાવ ઘટભેદ રૂપ ન હોવાથી, ઘટભેદાભાવમાં સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા આવવાની જ નથી. એટલે જ બે વિકલ્પો આ પ્રમાણે થશે (૧) સાધ્યાભાવવૃત્તિ એવી સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા અથવા માત્ર સાધ્યનિરૂપિત-પ્રતિયોગિતા... બીજા વિકલ્પની પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યાભાવવૃત્તિ તરીકે લેવાની નથી, કેમકે એ મળતી જ નથી. હવે આ સ્થલે, ઘટભેદની ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત તો છે જ. ભલે એ પ્રતિયોગિતા સાધ્યાભાવમાં વૃત્તિ ન હોય. અને એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એવો ઘટસ્વરૂપ છે. અને તેમાં આવેલી અવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સમવાય જ લેવો પડે. એટલે તાદાત્મ્ય સંબંધ લેવાની તમારી વાત જ ખોટી છે. ઘટભેદાભાવ ઘટરૂપ નથી. એ મતને સ્વીકારીને આ લક્ષણ ચાલે છે.

માથુરી : ન ચ તથાપિ કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાદિત્યાદ્યવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસદ્ધેતા-
વવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ “કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્” ઇતિ સદ્ધેતૌ અવ્યાપ્તિઃ । યતો, નિરુક્તાન્યતરાવચ્છેદકસ્વરૂપસંબંધેન સાધ્યાભાવસ્ય કપિસંયોગાભાવાત્મકસ્ય એતદ્વૃક્ષે મૂલે, વૃત્તિત્વાત્ તત્ર ચ એતદ્વૃક્ષત્વસ્ય સત્ત્વાત્ ઇતિ ચેત્

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : “કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્” આ સાચા હેતુમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે અહીં કપિસંયોગાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધથી કપિસંયોગાભાવ એ મૂલાવચ્છેદન વૃક્ષમાં રહી જવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે એ વૃક્ષમાં હેતુ પણ રહેલો જ છે.

માથુરી : નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા નિરુક્તસંસર્ગકનિરવચ્છિન્નાધિકરણતા તદાશ્રયાઽવૃત્તિત્વસ્ય વિવક્ષિતત્ત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા નિરુક્તસંબંધસંસર્ગકનિરવચ્છિન્નાધિકરણતા તદાશ્રય-અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ।

અસ્યાર્થઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ યઃ સાધ્યાભાવઃ । તસ્મિન્ યત્ સાધ્યા-ભાવત્વમ્ । તદ્વિશિષ્ટઃ સ એવ સાધ્યાભાવઃ । તેન નિરૂપિતા, અધિકરણતા ગ્રાહ્યા । યઃ અન્યતરાવચ્છેદકસંબંધઃ ગૃહીતઃ । સ એવ નિરુક્તસંબંધઃ । તેન સંબંધેન સાધ્યાભાવો યત્ર વર્તતે । તસ્મિન્ અધિકરણતા આગતા । તથા ચ નિરુક્તસંબંધઃ એવ સંસર્ગઃ (સંબંધઃ) યસ્યાઃ સા નિરુક્તસંબંધસંસર્ગકા । સા ચાસૌ નિરવચ્છિન્ના-અધિકરણતા, ઇતિ અર્થઃ ।

તથા ચ કપિસંયોગાભાવત્વવિશિષ્ટકપિસંયોગ-અભાવનિરૂપિતા નિરુક્તસ્વરૂપસંબંધસંસર્ગકા અધિકરણતા યદ્યપિ વૃક્ષે અસ્તિ । તથાઽપિ સ અભાવો મૂલાવચ્છેદેનૈવ વર્તતે । શાખાયાં તુ કપિસંયોગોઽસ્તિ । અતઃ સા અધિકરણતા મૂલાવચ્છિન્ના ન તુ નિરવચ્છિન્ના, તેન સા અધિકરણતા ન ગૃહ્યતે । કિન્તુ કપિસંયોગાભાવો ગુણાદૌ સર્વથા વર્તતે । અતઃ તાદૃશનિરવચ્છિન્નાધિકરણતાયાઃ આશ્રયો ગુણઃ । તસ્મિન્ એતદ્વૃક્ષત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યાભાવને રાખવાનો સંબંધ કયો લેવો, એની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. સાર એ જ કે, જ્યાં ભાવાત્મક સાધ્ય હોય, ત્યાં સ્વરૂપસંબંધથી જ સાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવું. અને, અભાવાત્મકસાધ્ય હોય, ત્યાં ઉપર મુજબ શોધીને, સમવાયાદિ દ્વારા સાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવું. એટલે, હવે, વારંવાર એની ચર્ચા-લખાણ નહીં લઈએ.

અહીં, કપિસંયોગાભાવને સ્વરૂપની રાખવાનો છે. એ જેમાં રહેશે તેમાં અધિકરણતા આવશે. એ કપિસંયોગાભાવ આપણે શોધેલા સંબંધથી રહેશે. માટે, “નિરુક્તસંબંધ એ જ જ્યાં સંબંધ તરીકે છે,” એવી આ અધિકરણતા ગણાશે. અને, આ અધિકરણતા એ નિરવચ્છિન્ન લેવાની છે. અર્થાત્ જે અધિકરણમાં સંપૂર્ણ વ્યાપીને સાધ્યાભાવ રહે, તે જ અધિકરણની અધિકરણતા લેવાની છે. અને, એ અધિકરણતા માત્ર સાધ્યાભાવથી નિરૂપિત નથી લેવાની. પણ, સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટથી નિરૂપિત લેવાની છે. અર્થાત્

નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા નિરુક્તસંબંધસંગત-નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા, તદાશ્રય-અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ એમ લક્ષણ બનશે.

કપિસંયોગાભાવત્વવિશિષ્ટ કપિસંયોગાભાવથી નિરૂપિત અધિકરણતા વૃક્ષમાં છે. પણ, એ મૂલાવચ્છેદન છે. શાખા ઉપર કપિસંયોગાભાવ નથી. એટલે, આ અધિકરણતા નિરવચ્છિન્ન નથી. મૂલાવચ્છિન્ન છે. માટે, તે ન લેવાય. પણ, ગુણાદિમાં સંપૂર્ણપણે કપિસંયોગાભાવ છે. માટે, ગુણમાં રહેલી તે અધિકરણતા નિરવચ્છિન્ન મળે છે. અને, તેના આશ્રય તે ગુણમાં એતદ્વૃક્ષત્વ ન રહેતું હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

માથુરી : ગુણકર્માન્યત્વવિશિષ્ટસત્તાઽભાવવાન્ ગુણત્વાદિત્યાદૌ સત્તાત્મકસાધ્યાભાવાધિકરણત્વસ્ય ગુણાદિવૃત્તિત્વેઽપિ સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતાધિકરણાદ્યવૃત્તિત્વાત્રાવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : યદિ સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટસાધ્યાભાવનિરૂપિત.... ઇત્યાદિ મુક્ત્વા કેવલં સાધ્યાભાવનિરૂપિત....ઇત્યેવ ઉચ્યતે, તદા ગુણઃ વિશિષ્ટસત્તા-અભાવવાન્ ગુણત્વાત્ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તથાહિ વિશિષ્ટસત્તા-અભાવાભાવઃ સાધ્યાભાવો વિશિષ્ટસત્તારૂપઃ, સ ચ શુદ્ધસત્તાયાઃ અભિન્નઃ । તથા ચ શુદ્ધસત્તા એવ સાધ્યાભાવરૂપા । તન્નિરૂપિતા, તાદૃશાધિકરણતા ગુણાદૌ અપિ ભવતિ । તસ્મિન્ ગુણત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ યદિ સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા.... ઇતિ ઉચ્યતે । તર્હિ ન ભવતિ દોષઃ । તથાહિ-સાધ્યાભાવો વિ. સત્તાત્મકઃ । તસ્મિન્ સાધ્યાભાવત્વં વિ. સત્તાત્વં તથા ચ સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટઃ સાધ્યાભાવઃ વિ.સત્તાત્વવિશિષ્ટા વિ.સત્તા એવ । ન શુદ્ધસત્તા । તથા ચ વિ.સત્તાનિરૂપિતા તાદૃશાધિકરણતા દ્રવ્યે એવ ન તુ ગુણાદૌ, તત્ર ચ દ્રવ્યે ગુણત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ભવતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અહીં સાધ્યાભાવનિરૂપિત.... એમ કહેવાને બદલે સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિત એમ જે કહ્યું છે. તેનું કારણ એ કે, જો સાધ્યાભાવનિરૂપિત...” એટલું જ લખે. તો, ગુણઃ વિશિષ્ટસત્તા અભાવવાન્ ગુણત્વાત્ એમાં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે, વિશિષ્ટસત્તાના અભાવનો અભાવ એ વિશિષ્ટસત્તારૂપ છે. અને, વિ.સત્તા+શુદ્ધસત્તા એક જ છે. એ શુદ્ધસત્તા=સાધ્યાભાવથી નિરૂપિત અધિકરણતા ગુણમાં છે. અને, તેમાં ગુણત્વ તો રહેલું છે. માટે, અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ સાધ્યાભાવ લેવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે, સાધ્યાભાવ=વિ.સત્તા-અભાવાભાવ=વિ.સત્તા છે. અને, વિ.સત્તાત્વ એ સાધ્યાભાવત્વ બનશે. એટલે, વિ.સત્તાત્વથી વિશિષ્ટ તો વિશિષ્ટસત્તા જ

બને. શુદ્ધ સત્તા ન બને. અને, તે વિ.સત્તાથી નિરૂપિત તાદૃશાધિકરણતા દ્રવ્યમાં જ છે. અને દ્રવ્યમાં ગુણત્વ ન રહેલું હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

માથુરી : ન ચૈવં કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્ત્વાદિત્યાદૌ નિરવચ્છિન્નસાધ્યાભાવાધિકરણા-
ઽપ્રસિદ્ધ્યાઽવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ “કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્ત્વાત્” इत्यादौ अव्याप्तिः भवति । तथा हि कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगः, तन्निरूपिता काऽपि अधिकरणता निरवच्छिन्ना न प्रसिद्धा । तथा च अत्र कपिसंयोगत्वविशिष्टकपिसंयोगेन साध्याभावात्मकेन निरूपिता अधिकरणता न प्रसिद्धा । अतो भवति अव्याप्तिः।

અત્ર ગુણાદિષુ સર્વથા કપિસંયોગાભાવો વર્તે એવ । યત્રાપિ વૃક્ષાદૌ દ્રવ્યે કપિસંયોગો વર્તે, તત્રાપિ મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવો વર્તે એવ । અતઃ કપિસંયોગાભાવઃ કેવલાન્વયી અસ્તિ, અતઃ એવ યત્ર સત્તા તત્ર કપિસંયોગાભાવ ઇતિ અયં સદ્ધેતુઃ અસ્તિ ઇતિ જ્ઞેયમ્ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્ત્વાત્માં અવ્યાપ્તિ આવશે. સંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી, જે દ્રવ્યમાં કપિસંયોગ હશે, તે દ્રવ્યમાં પણ કપિસંયોગાભાવ તો હોવાનો જ છે. અને, એ સિવાયના તમામ પદાર્થોમાં તો કપિસંયોગાભાવ છે જ. એટલે, આ સાધ્ય કેવલાન્વયી ગણાશે. એટલે, જ્યાં સત્તા છે, ત્યાં સર્વત્ર કપિસંયોગાભાવ હોવાથી આ સ્થાન સાચું છે. પણ, હવે અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, કપિસંયોગાભાવાભાવ= સાધ્યાભાવ=કપિસંયોગ મળશે. અને, તે તો ક્યાંય પણ અમુક ભાગમાં જ રહેવાનું છે. એટલે, આની અધિકરણતા, શાખાદિ-અવચ્છિન્ન જ મળવાની. એટલે જ, આની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી, અવ્યાપ્તિ આવશે.

માથુરી : કેવલાન્વયિન્યભાવાદિત્યનેન ગ્રન્થકૃતૈવાઽસ્ય દોષસ્ય વક્ષ્યમાણત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, “अस्मिन्ननुमाने पञ्चापि व्याप्तिलक्षणानि अव्याप्तानि भवन्ति” इति ग्रन्थकृता एव अग्रे वक्ष्यते, अत एव सर्वदोषविशुद्धं सिद्धान्तलक्षणं कृतम् । तथा च अत्र अव्याप्तिः अस्माकं अभिमता एव ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તમે જે અનુમાન આપેલ છે. એમાં તો, વ્યાપ્તિના પાંચેય લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને જ છે. અને, એ વાત આગળ ગ્રન્થકાર કહેવાના જ છે. અને, માટે જ આ બધા લક્ષણો ખોટા પડવાથી નવું સિદ્ધાન્તલક્ષણ બનાવેલ છે. એટલે, અહીં દોષ આવે છે, એ અમે સ્વીકારીએ જ છીએ.

માથુરી : ન ચ તથાપિ કપિસંયોગિભિન્નં ગુણત્વાદિત્યાદૌ નિરવચ્છિન્ન-સાધ્યાભાવા-
ધિકરણત્વાપ્રસિદ્ધ્યાઽવ્યાપ્તિઃ, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादिनये तस्य
केवलान्वय्यनन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ “गुणः कपिसंयोगवत्भेदवान् गुणत्वात्” इति अत्र अव्याप्तिः संयोगः द्रव्ये एव वर्तते, गुणः कपिसंयोगवान् न भवति । अतो गुणे तादृशभेदो वर्तते एव, तथा च अयं सद्ध्येतुः । किन्तु

यथा घटत्ववत्घटभेदाभावो घटत्वरूपः । तथा कपिसंयोगवत्भेदाभावोऽपि कपिसंयोगरूपः साध्याभावात्मको भवति । तन्निरूपिता निरवच्छिन्ना प्रतियोगिता-अधिकरणता तु अप्रसिद्धा अतो अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ ‘ગુણઃ કપિસંયોગવત્ભેદવાન્ ગુણત્વાત્’ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. કપિસંયોગવાળા તો દ્રવ્યો જ બને. એટલે, ગુણમાં આ સાધ્ય રહેવાનું જ. માટે, સાચું સ્થાન છે. પણ, અહીં, કપિસંયોગવત્ભેદ-સાધ્યનો અભાવ એ કપિસંયોગરૂપ છે. જેમ, (ઘટત્વવત્) ઘટભેદનો અભાવ ઘટત્વ રૂપ છે. તેમ, કપિસંયોગવત્ભેદનો અભાવ પણ કપિસંયોગરૂપ જ છે. અને, તેનાથી નિરૂપિત એવી નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્રાવ્યાપ્તિઃ અસ્માકં ઇષ્ટા એવ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અહીં અવ્યાપ્તિ આવે, એ અમને માન્ય છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ગ્રન્થકારસ્ય કેવલાન્વયિસાધ્યકે અનુમાને એવ પચ્ચાનામપિ લક્ષણાનાં અવ્યાપ્તિઃ અભિમતા । અન્યત્રાનુમાને તુ અસ્ય લક્ષણસ્ય અવ્યાપ્તિઃ ગ્રન્થકારસ્ય નાભિમતા । અત્ર કપિસંયોગવત્ભેદઃ ન કેવલાન્વયી । યતો ભેદઃ વ્યાપ્યવૃત્તિઃ મન્યતે । યદિ “શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગવાન્ વૃક્ષઃ મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગવાન્ ન” ઇતિ રીત્યા વૃક્ષે મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગવત્ભેદઃ સ્વીક્રિયતે । તર્હિ તત્ર શાખાવચ્છેદેન તુ કપિસંયોગસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તત્ર કપિસંયોગવત્ભેદો ન વર્તતે । અતો ભેદઃ અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ મન્તવ્યઃ સ્યાત્ । ન ચ તદ્ ઇષ્ટમ્, અતો વૃક્ષાદૌ કપિસંયોગવતિ કપિસંયોગવત્ભેદ નાસ્તિ એવ, તથા ચ ઇદં સાધ્યં ન કેવલાન્વયી, અતો અત્ર અવ્યાપ્તિનિરાસઃ કેનાપિ પ્રકારેણ કરણીયઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ના. તમને તો કેવલાન્વયિસાધ્યવાળા અનુમાનમાં જ અવ્યાપ્તિ માન્ય છે. ગ્રન્થકાર પણ આગળ એવા અનુમાનમાં જ અવ્યાપ્તિ આપે છે. અહીં, કપિસંયોગવત્ભેદ એ તો વ્યાપ્યવૃત્તિ માનેલો છે. એટલે જ, જે વૃક્ષાદિ કપિસંયોગવાળા છે. તેમાં, કપિસંયોગવત્ભેદ રહેતો નથી. જો, માનીએ તો મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગવત્ભેદ અને શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગવત્ભેદાભાવ માનવો પડે, અને તો પછી ભેદ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ બને. માટે, તે ન મનાય. આમ, આ ભેદ સર્વત્ર ન રહેતો હોવાથી, કેવલાન્વયી નથી. અને, એટલે અહીં અવ્યાપ્તિ દૂર કરવી જ પડે.

માથુરી : અન્યોન્યાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતાનિયમવાદિનયેऽન્યોન્યાભાવાન્તરાત્યન્તાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસ્વરૂપત્વેऽપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ-મદન્યોન્યાભાવાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિસ્વરૂપ-સ્યાતિરિક્તસ્યાભ્યુપગમાત્, તચ્ચાગ્રે સ્ફુટીભવિષ્યતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્રોચ્યતે । ભેદો વ્યાપ્યવૃત્તિઃ ઇતિ મતે અવ્યાપ્યવૃત્તિવત્-ભેદસ્ય અભાવો અતિરિક્તો વ્યાપ્યવૃત્તિઃ મન્યતે । ન તુ અવ્યાપ્યવૃત્તિપદાર્થરૂપઃ । અન્યેષાં ભેદાનાં અભાવઃ એવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકરૂપઃ મન્યતે । કપિસંયોગસ્તુ અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ । અતઃ કપિસંયોગવત્ભેદસ્ય અભાવઃ ન કપિસંયોગરૂપઃ । ક્રિન્તુ કપિસંયોગવત્ભેદાભાવરૂપો વ્યાપ્યવૃત્તિઃ એવ । સ ચ કપિસંયોગાધિકરણે વૃક્ષાદૌ વ્યાપ્યવૃત્તિઃ । અતઃ કપિસંયોગવત્ભેદાભાવેન સાધ્યાભાવાત્મકેન નિરૂપિતા નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા વૃક્ષાદૌ । તત્ર ચ ગુણત્વસ્ય

અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ । અત્ર કલ્પે ઘટભેદાભાવઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વરૂપો ભવિષ્યતિ । કિન્તુ કપિસંયોગવત્ભેદાભાવો ન કપિસંયોગરૂપઃ ઇતિ અવધાર્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : “ભેદ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે” એ મત અનુસારે અવ્યાપ્યવૃત્તિપદાર્થવાળાના ભેદનો અભાવ તદ્દન જુદો જ મનાયેલો છે. અને એ વ્યાપ્યવૃત્તિ મનાયેલો છે. અને, એ સિવાયના ભેદોનો અત્યન્તાભાવ એ જ પ્રતિયોગી રૂપ મનાયેલો છે. કપિસંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. એટલે, કપિસંયોગવત્ભેદનો અભાવ એ જુદો જ છે, કપિસંયોગ રૂપ નથી. અને, એ કપિસંયોગવત્ભેદાભાવ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. આ અભાવ કપિસંયોગવાળા વૃક્ષાદિમાં સંપૂર્ણ વ્યાપીને રહેશે. એટલે, આનાથી નિરૂપિત એવી નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા વૃક્ષમાં મળશે. અને, તેમાં ગુણત્વ હેતુ ન રહેતો હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. આ મતે, ઘટભેદાભાવાદિ ઘટત્વ રૂપ બની શકશે. પણ, કપિસંયોગવત્ભેદાભાવ એ કપિસંયોગ રૂપ નહીં બને, એ મુખ્યવાત છે. અને, એ વાત આગળ સ્પષ્ટ કરશું.

માથુરી : નનુ તથાપિ સમવાયાદિના ગગનાદિહેતુકે ઇદં વહ્નિમદ્ ગગનાદિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિઃ, વહ્નયભાવવતિ હેતુતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધેન ગગનાદેરવૃત્તેઃ । ન ચ તલ્લક્ષ્યમેવ, હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પક્ષધર્મત્વાભાવાચ્ચાસદ્દેતુત્વવ્યવહાર ઇતિ વાચ્યમ્ । તત્રાપિ વ્યાપ્તિભ્રમે-
ગૈવાનુમિતેરનુભવસિદ્ધત્વાત્, અન્યથા ધૂમવાન્ વહેરિત્યાદેરપિ લક્ષ્યત્વસ્ય સુવચત્વાત્ ।

એવં દ્રવ્યં ગુણકર્માન્યત્વવિશિષ્ટસત્ત્વાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ, વિશિષ્ટસત્ત્વસ્ય કેવલસત્ત્વા-
નતિરિક્તતયા દ્રવ્યત્વાભાવવત્યપિ ગુણાદૌ તસ્ય વૃત્તેઃ । ગુણે ગુણકર્માન્યત્વ-વિશિષ્ટસત્ત્વેતિ પ્રતીતેઃ સર્વજનસિદ્ધત્વાત્ । એવં સત્તાવાન્ દ્રવ્યત્વાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિશ્ચ, સત્તાભાવવતિ સામાન્યાદૌ હેતુતાવચ્છેદક-સમવાયસમ્બન્ધેન વૃત્તેરપ્રસિદ્ધેરિતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ પૂર્વમુક્તં સાધ્યાભાવાધિકરણે હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન હેતોઃ અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ ‘ઇદં વહ્નિમત્ સમવાયેન ગગનાત્’ ઇતિ અત્ર અતિવ્યાપ્તં ભવતિ । યતો ગગનં સમવાયેન કુત્રાપિ ન ભવતિ । તથા ચ સાધ્યાભાવાધિકરણે ગગનસ્ય સમવાયેન વૃત્તિત્વાભાવાત્ લક્ષણસમન્વયાત્ અસત્સ્થાને અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇતિ ચેત્

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આપણે આગળ જોઈ ગયા કે, સાધ્યાભાવાધિકરણમાં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી હેતુની અવૃત્તિતા એ વ્યાપ્તિ છે. પણ, તો પછી “ઇદં વહ્નિમત્ સમવાયેન ગગનાત્” આ સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, વહ્નિ-અભાવવત્ તરીકે ભૂતલાદિ મળે. પણ આકાશ એ સમવાયસંબંધથી ક્યાંય રહેતું જ ન હોવાથી ભૂતલાદિમાં તેની સમવાય સંબંધથી વૃત્તિતા નથી. એટલે લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન ઇષ્ટપત્તેઃ । અત્ર વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય સમન્વયઃ અસ્માકં અભિમતઃ એવ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આને અમે વ્યાપ્તિ માટે સાચું સ્થાન જ માનીએ છીએ. એટલે, લક્ષણસમન્વય થાય, તે ઇષ્ટપત્તિ છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તર્હિ અયં સદ્દેતુઃ મન્તવ્યઃ । ન ચ લોકે તસ્ય હેતોઃ સધ્ધેતુત્વેન ગગના અસ્તિ

તતઃ ન અત્ર ઇષ્ટાપત્તિઃ કથયિતું શક્યા ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પછી, આ હેતુ અસત્ છે, એમ નહીં કહેવાય. જ્યારે, આ હેતુ અસત્ હેતુ તરીકે જ ગણાય છે. માટે, આમાં લક્ષણ જાય, તે ઇષ્ટાપત્તિ ન ગણાય.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, યથા હિ હ્રદો વહિનમાન્ ધૂમાત્ અત્ર વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય સમન્વયો ભવતિ, કિન્તુ ધૂમસ્ય પક્ષે વૃત્તિત્વાભાવાત્, સ્વરૂપાસિદ્ધિદોષેન અત્ર હેતુઃ અસન્ ગણ્યતે । તથા અત્રાપિ વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય સમન્વયઃ ઇષ્ટઃ, કિન્તુ ગગનસ્ય પક્ષે વૃત્તિત્વાભાવાત્ સ્વરૂપાસિદ્ધિદોષેન અત્ર હેતુઃ ગગનં અસત્ વ્યવહિયતે, અતો ન અતિવ્યાપ્તિદોષઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : હ્રદો વહિનમાન્ ધૂમાત્ એમાં વ્યાપ્તિ સાચી હોવાથી, વ્યાપ્તિલક્ષણ તો ઘટે જ છે. છતાં, હેતુ પક્ષમાં ન રહેતો હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષને કારણે તે હેતુ અસત્ ગણાય છે. તેમ અહીં પણ, ગગનમાં વ્યાપ્તિલક્ષણ ઘટી જાય, તે ઇષ્ટ જ છે. છતાં, ગગન એ પક્ષમાં ન રહેતો હોવાથી, સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષને કારણે તે અસત્ ગણાય છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ હ્રદો વહિનમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર યદાપિ હ્રદે ધૂમસ્ય ભ્રમો ભવતિ । તદા અનુમિતિઃ ભવતિ, તત્ર વ્યાપ્તિજ્ઞાનં તુ પ્રમા એવ ભવતિ । કિન્તુ ઇદં વહિનમત્ સમવાયેન ગગનાત્ ઇતિ અત્ર યદા અનુમિતિઃ ભવતિ । તદા તત્ર વ્યાપ્તિભ્રમેણૈવ અનુમિતિઃ ભવતિ, ઇતિ સર્વાનુભવસિદ્ધમ્ । યદિ ચ અત્ર લક્ષણસમન્વયઃ ઇષ્ટઃ અભિમન્યતે । તર્હિ અત્ર વ્યાપ્તિજ્ઞાનં પ્રમાૈવ મન્તવ્યમ્ । યતો, વ્યાપ્તિ-અભાવવતિ વ્યાપ્તિજ્ઞાનં ભ્રમઃ, ગગને યદિ વ્યાપ્તિઃ અસ્તિ, તર્હિ વ્યાપ્તિમતિ ગગને વ્યાપ્તિજ્ઞાનં ન ભ્રમઃ, કિન્તુ પ્રમા । ન ચ એતદ્ ઇષ્ટમ્ । અતો અત્ર અતિવ્યાપ્તિઃ એવ મન્તવ્યા । યદિ ચ વ્યાપ્તિભ્રમે સતિ અપિ ઇદં સ્થાનં વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય લક્ષ્યં ઇષ્યતે । તદા “ધૂમવાન્ વહનેઃ” ઇતિ અત્રાપિ વ્યાપ્તિભ્રમઃ ભવતિ । તર્હિ અત્રાપિ વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય સમન્વયઃ ઇષ્ટઃ મન્તવ્યઃ સ્યાત્ તદભાવે ચ અવ્યાપ્તિઃ ભવતા મન્તવ્યા સ્યાત્ ઇતિ અસમજ્ઞસં સ્યાત્ । અતો યત્ર વ્યાપ્તિભ્રમઃ, તત્ર લક્ષણસમન્વયે અતિવ્યાપ્તિઃ એવ મન્તવ્યા । ન તુ ઇષ્ટાપત્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ના, આ સ્થળે જ્યારે પણ અનુમિતિ થાય છે. ત્યારે, વ્યાપ્તિના ભ્રમથી જ અનુમિતિ થાય છે, એમ અનુભવસિદ્ધ છે. હ્રદો વહિનમાન્ ધૂમાત્માં વ્યાપ્તિજ્ઞાન તો સાચું જ છે. પણ, ઇદં વહિનમત્ સમવાયેન ગગનાત્ માં તો વ્યાપ્તિભ્રમથી જ અનુમિતિ માનેલી છે. જો, અહીં વ્યાપ્તિ સાચી હોત. તો પછી વ્યાપ્તિનો ભ્રમ ન ગણાય. માટે જ, આ સ્થળે વ્યાપ્તિ સાચી નથી એમ જ માનવું પડે. અને એટલે લક્ષણ જાય, તો અતિવ્યાપ્તિ ગણાય. બાકી, જ્યાં વ્યાપ્તિનો ભ્રમ હોય ત્યાં પણ તમે સાચી વ્યાપ્તિ માની લક્ષણસમન્વયને ઇષ્ટ ગણવાના હો તો પછી જ્યાં ધૂમવાન્ વહનેઃ સ્થળે પણ વ્યાપ્તિનો ભ્રમ જ થાય છે. ત્યાં પણ સાચી વ્યાપ્તિ માનવી પડશે. અને ત્યાં લક્ષણ સમન્વય કરવો પડશે. ત્યાં તો થતો નથી. તો, ત્યાં અવ્યાપ્તિ દોષ ગણવો પડશે. માટે, આ ગગનહેતુક સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ જ માનવી પડે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : એવં દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્ત્વાત્ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ । યતો દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણે ગુણે શુદ્ધસત્તા વર્તતે । શુદ્ધસત્તા વિશિષ્ટસત્તા એકૈવ । અતો વિશિષ્ટસત્તાયાઃ સાધ્યાભાવાધિકરણે વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । “ગુણે ગુણકર્મભેદવિશિષ્ટસત્તા” ઇતિ પ્રતીતેઃ સર્વપ્રસિદ્ધત્વાત્ વિશિષ્ટસત્તાઽપિ ગુણે વર્તતે ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એ રીતે, “દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્તાત્” અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, વિશિષ્ટસત્તા અને શુદ્ધસત્તા એક જ છે. એટલે, દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણ એવા ગુણમાં શુદ્ધસત્તા રહેલી છે. અને, તે વિ.સત્તાથી અભિન્ન છે. એટલે, વિ.સત્તા એ સાધ્યાભાવાધિકરણમાં વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : एवं सत्तावान् द्रव्यत्वात् इति अत्र अव्याप्तिः । सत्ता-अभावाधिकरणे सामान्यविशेषादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधेन न कोऽपि वर्तते, अतोऽत्र साध्याभावाधिकरणनिरूपिता हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिता एव अप्रसिद्धा, अतो लक्षणसमन्वयस्य असंभवात् अव्याप्तिः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ પ્રમાણે, સત્તાવાન્ દ્રવ્યત્વાત્ એમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, સત્તા-અભાવાધિકરણ સામાન્ય-વિશેષ છે. તેમાં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી સમવાયથી કોઈ રહેતું નથી. માટે, અહીં, સાધ્યાભાવાધિકરણથી નિરૂપિત એવી હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી, લક્ષણ સમન્વય ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે.

माथुरी : न, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपित-निरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् ।

વૃત્તિત્વં ચ ન હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન વિવક્ષણીયમ્ । અસ્તિ ચ સત્તાવાન્દ્રવ્યત્વાદિત્યાદૌ સત્તાભાવાધિકરણતાશ્રયવૃત્તિત્વસ્ય હેતુતાવચ્છેદક-સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધેયતાપ્રતિયોગિક-વિશેષણતાવિશેષસમ્બન્ધેન સામાન્યાભાવો દ્રવ્યત્વાદૌ । સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધેયતા-પ્રતિયોગિકવિશેષણતાવિશેષસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસત્તાભાવાધિકરણતાશ્રયવૃત્તિત્વા-ભાવસ્ય વ્યધિકરણસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવતયા સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-ગુણાભાવાદેરિવ કેવલાન્વયિત્ત્વાત્ । દ્રવ્યં સત્ત્વાદિત્યાદૌ ચ દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણ-ગુણાદિવૃત્તિત્વસ્યૈવ સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધેયતાપ્રતિયોગિકવિશેષણતાવિશેષસમ્બન્ધેન સત્તાયાં સત્ત્વાન્નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय निरूपितान्तमाधेयता-विशेषणम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર ઉચ્યતે । હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નહેતુ (નિરૂપિત) અધિકરણતા નિરૂપિત હેતુતા-અવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિક-વિશેષણતાવિશેષસંબંધેન નિરુક્તસાધ્ય-અભાવત્ત્વવિશિષ્ટનિરૂપિત-નિરુક્તસંબંધસંસર્ગકનિરવચ્છિન્નાધિકરણતાશ્રય(નિરૂપિત)વૃત્તિત્વસામાન્યાભાવો હેતૌ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભવદુક્તદોષરહિતં નિર્દોષં લક્ષણમ્ ।

प्रथमं तावत् अस्य अर्थो निरूप्यते ।

हेतुतावच्छेदको यो धर्मः, तेन अवच्छिन्नः विशिष्टः यः हेतुः, तस्य या अधिकरणता, अर्थात् तेन निरूपिता

या अधिकरणता, तथा निरूपिता हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्ना या हेतुनिष्ठा वृत्तिता, सा वृत्तिता प्रतियोगिनी यस्य, तादृशः तादृशवृत्तिताप्रतियोगिको यः विशेषणताविशेषसंबंधः स्वरूपसंबंधापरनामा, तेन संबन्धेन साध्याभावाधिकरणताश्रयनिरूपितवृत्तितासामान्यस्य हेतौ अभावः व्याप्तिः ।

अत्र वृत्तिता स्वरूपसंबन्धेन हेतौ वर्तते । अतो अयं संबंधः हेतु-अनुयोगिकः तादृशवृत्तिताप्रतियोगिकः च व्यवहियते ।

साध्याभावाधिकरणं च इत्थं — साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न प्रतियोगिताको यः साध्याभावः, तस्मिन् यत् साध्याभावात्वं; तत्साध्याभावत्वविशिष्टः यः साध्याभावः, तेन निरूपिता निरुक्तसंबन्धसंसर्गका निरवच्छिन्ना या अधिकरणता, तस्याः यः आश्रयः, तेन निरूपिताः यावन्त्यः वृत्तिताः, तासां सर्वाणां निरुक्तहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकसंबन्धेन हेतौ अभावः व्याप्तिः ।

अथ दृष्टान्तः पर्वतो वह्निमान् धूमात् इति अत्र

धूमत्वावच्छिन्नधूमस्य अधिकरणता महानसादौ वर्तते । तथा अधिकरणतया निरूपिता संयोगसंबन्धा-वच्छिन्ना वृत्तिता धूमे । अत्र संयोगः हेतुतावच्छेदकः इति प्रतीतमेव । तथा च अत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिता धूमे वर्तते । सा वृत्तिता स्वरूपेण वर्तते । अतः संयोगावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धः मीलितः । तेन संबन्धेन साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तितासामान्यस्य अभावो धूमे यदि मीलति तदा लक्षणसमन्वयः ।

स च इत्थं मीलति—वह्नि-अभावत्वविशिष्टः वह्नि-अभावः, तेन निरूपिता निरुक्तस्वरूपसंबन्धसंसर्गका निरवच्छिन्ना अधिकरणता भूतलादौ । तेन निरूपिता संयोगावच्छिन्ना वृत्तिता घटादौ वर्तते । धूमो न भूतले संयोगेन वर्तते । अतो, अत्र संयोगावच्छिन्ना वृत्तिता न धूमनिष्ठा मीलति । भूतले कालिकेन धूमो वर्तते । अतो धूमे कालिकावच्छिन्ना वृत्तिता प्रसिद्धा । किन्तु महानसनिरूपिता संयोगावच्छिन्ना वृत्तिता धूमे वर्तते । तस्याः इयं कालिकावच्छिन्ना वृत्तिता भिन्ना । अतः संयोगावच्छिन्नवृत्तिता येन स्वरूपेण वर्तते, तेन स्वरूपेण कालिकावच्छिन्नवृत्तिता न धूमे । तथा च, संयोगावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपेण संयोगावच्छिन्नघटादि निष्ठवृत्तिता-कालिकावच्छिन्नधूमादिनिष्ठवृत्तितादिनां सर्वासां वृत्तितानां अभावो धूमे अस्ति । तथा च लक्षणसमन्वयः भवति ।

“धूमवान् वह्नेः” इति अत्र

वह्निनिरूपिता अधिकरणता अयोगोलक-महानसादिनिष्ठा । तन्निरूपिता हेतुतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्ना आधेयता=वृत्तिता वह्नौ अस्ति । तथा च अत्र संयोगावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धेन सा वृत्तिता वह्नौ वर्तते ।

अथ धूमाभावनिरूपिता तादृशी अधिकरणता, भूतलादौ अयोगोलके च । तत्र भूतलादिनिरूपिता वृत्तिता यद्यपि वह्नौ न वर्तते । तथा पि अयोगोलकनिरूपिता संयोगावच्छिन्नवृत्तिता वह्नौ अस्ति । तथा च या हेत्वधिकरणनिरूपिता संयोगावच्छिन्नवृत्तिता वह्नौ मीलिता । सा एव साध्याभावाधिकरणनिरूपिता

संयोगावच्छिन्नवृत्तिता वह्नौ मीलिता । अतो, अस्याः वृत्तितायाः संयोगावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन वह्नौ वृत्तित्वात्, वृत्तितासामान्याभावो न मीलति । तथा च न अतिव्याप्तिः ।

“इदं वह्नित्वात् समवायेन गगनात्”

इति अत्र गगनत्वावच्छिन्नगगननिरूपित-अधिकरणतायाः एव अप्रसिद्धत्वात् न लक्षणसमन्वयः, तेन न भवति अतिव्याप्तिः ।

“सत्तावान् द्रव्यत्वात्” इति अत्र

द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वनिरूपिता या द्रव्यनिष्ठा अधिकरणता, तन्निरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता द्रव्यत्वे वर्तते । तथा च अत्र समवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन तादृशी वृत्तिता द्रव्यत्वे हेतौ वर्तते ।

अथ सत्ता-अभावत्वविशिष्ट-सत्ता-अभावनिरूपिता तादृशी निर्वच्छिन्ना अधिकरणता सामान्यादौ । पूर्वं साध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिता विवक्षिता । अतः एव सत्ता-अभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तितायाः अप्रसिद्धत्वात् अव्याप्तिः आगता । किन्तु सम्प्रति “साध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव वृत्तिता ग्राह्या” इति न नियमः । केनापि संबंधेन गृह्यताम् न काचित् क्षतिः । तथा च सामान्ये स्वरूपसंबंधेन सामान्यत्वादि वर्तते । अतः, सामान्यनिरूपिता स्वरूपावच्छिन्ना वृत्तिता सामान्यत्वादौ प्रसिद्धा । सा च न समवायावच्छिन्नवृत्तितारूपा, किन्तु तदभिन्ना एव । अतः इयं स्वरूपा-वच्छिन्नवृत्तिता स्वरूपावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकसंबंधेनैव, सामान्यत्वादौ वर्तते । एवं च यथा गुणः संयोगेन कुत्रापि नास्ति, अतः संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताको गुणाभावः सर्वत्र वर्तते । एवम् स्वरूपावच्छिन्नवृत्तिता समवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकसंबंधेन कुत्रापि नास्ति, अतः तादृशवृत्तिता-अभावः केवलान्वयी । तेन तादृशवृत्तिता-अभावो द्रव्यत्वे हेतौ वर्तते एव । अतो भवति लक्षणसमन्वयः । तथा च न अव्याप्तिः ।

“घटः द्रव्यं सत्त्वात्” इति अत्र

सत्तात्वावच्छिन्नसत्ताधिकरणता द्रव्य-गुण-कर्मादौ । तदधिकरणता-निरूपिता समवायावच्छिन्नवृत्तिता तादृशसमवायावच्छिन्नवृत्तिता-प्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन सत्तायां वर्तते ।

तथा द्रव्यात्वाभावनिरूपिता तादृशी अधिकरणता गुणादौ । तस्मिन् गुणे सत्ता समवायेन वर्तते । अतो गुणनिरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता सत्तायां मीलिता । तथा च हेत्वधिकरणनिरूपिता साध्याभावाधिकरण-निरूपिता एका एव वृत्तिता सत्तायां मीलिता । एवं च समवायावच्छिन्न-वृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन समवायावच्छिन्नायाः साध्याभावाधिकरणगुणनिरूपितायाः वृत्तितायाः सत्तायां सत्त्वात् न भवति अतिव्याप्तिः ।

“द्रव्यं विशिष्टसत्त्वात्” इति अत्र

विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ना विशिष्टसत्ता एव, न तु शुद्धसत्ता । तथा च तादृश्याः विशिष्टसत्तायाः अधिकरणता द्रव्ये एव । तदधिकरणतानिरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता तादृशसमवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिक-

સ્વરૂપસંબંધેન વિશિષ્ટસત્તાયાં વર્તેતે ।

તથા દ્રવ્યત્વાભાવનિરૂપિતા તાદૃશી નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ગુણાદૌ । તન્નિરૂપિતા વૃત્તિતા યદ્યપિ શુદ્ધસત્તાયાં વર્તેતે । સા વૃત્તિતા સમવાયાવચ્છિન્નાઽપિ અસ્તિ । તથાપિ દ્રવ્યનિરૂપિતવૃત્તિતા ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાભિન્ના એવ । અત્ર હેત્વધિકરણનિરૂપિતા વૃત્તિતા તુ દ્રવ્યનિરૂપિતા સમવાયાવચ્છિન્ના । તથાચ ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા ન દ્રવ્યનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધેન કુત્રાપિ વર્તેતે । ગુણનિરૂપિતા વૃત્તિતા શુદ્ધસત્તાયાં શુદ્ધસત્તા-અભિન્નવિશિષ્ટસત્તાયાં વર્તેતે । તથાપિ સા વૃત્તિતા દ્રવ્યનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિક-સ્વરૂપસંબંધેન ન વર્તેતે । કિન્તુ ગુણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા-પ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધેન વર્તેતે । અતો ગુણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિક-સ્વરૂપસંબંધેન તસ્યાઃ વૃત્તિતાયાઃ અભાવો વિશિષ્ટસત્તાયાં મીલિતઃ । અતો ન અવ્યાપ્તિઃ ।

નિષ્કર્ષસ્તુ એતાવાનેવ, યદુત્ત હેત્વધિકરણનિરૂપિતા યત્સંબંધાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા હેતૌ વર્તેતે, સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતા તત્સંબંધાવચ્છિન્ના એવ વૃત્તિતા યદિ હેતૌ મીલતિ, તદા અવ્યાપ્તિઃ । અત્ર સાધ્યાભાવાધિકરણ હેત્વધિકરણ એવ ગ્રાહ્યમ્ । અન્યત્ ન ઇતિ તુ સૂક્ષ્મધિયા વિભાવ્યતામ્ ।

સામ્પ્રતં અતિગૂઢસ્ય અસ્ય લક્ષણસ્ય સમ્યગ્પદાર્થબોધનાય કેષાઞ્ચિત્ પદાનાં પદકૃત્યં ક્રિયતે । યેન તસ્ય તસ્ય પદસ્ય અત્ર લક્ષણે નિવેશે પ્રયોજનં અપિ જ્ઞાયતે ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નહેત્વધિકરણતાનિરૂપિત-હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-આધેયતાવિશેષણતાવિશેષસંબંધેન નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતનિરુક્તસંબંધસંસર્ગક નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાશ્રયવૃત્તિત્વસામાન્યાભાવઃ વ્યાપ્તિઃ ।

આનો અર્થ કરીએ.

હેતુતાવચ્છેદકધર્મથી વિશિષ્ટ જે હેતુ હોય, તે હેતુથી નિરૂપિત એવી અધિકરણતા લેવાની. એનાથી નિરૂપિત એવી હેતુતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન આધેયતા=વૃત્તિતા લેવાની. આ વૃત્તિતા જે સંબંધથી રહે તે વૃત્તિતાપ્રતિયોગિક સંબંધ કહેવાશે.

હવે, પહેલા જે સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ-સંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવ કહ્યો છે. તેમાં સાધ્યાભાવત્વ રહેશે. અને, તેનાથી વિશિષ્ટ એવો તે સાધ્યાભાવ બનશે. તેનાથી નિરૂપિત એવો સાધ્યાભાવને રાખવાનો જે સંબંધ શોધ્યો હોય તે સંબંધ-સંસર્ગક એવી નિરવચ્છિન્ન-અધિકરણતા લેવાની. અને તે અધિકરણતાવાળો જે હોય. તેનાથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતા એ ઉપરના હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી હેતુમાં ન રહે તે વ્યાપ્તિ ગણાય. અહીં, તમામે તમામ વૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં લેવાનો છે, એ ખ્યાલ રાખવો.

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્

હેતુતાવચ્છેદકધર્મ ધૂમત્વ છે. એ ધૂમત્વથી અવચ્છિન્ન-વિશિષ્ટ ધૂમ છે. એ ધૂમની અધિકરણતા=ધૂમથી નિરૂપિત અધિકરણતા મહાનસાદિમાં આવશે. કેમકે, ધૂમ મહાનસમાં રહેલો છે. હવે, મહાનસમાં જે અધિકરણતા આવી. તેનાથી નિરૂપિત આધેયતા=વૃત્તિતા ધૂમમાં છે. ધૂમ એ સંયોગથી મહાનસમાં છે. માટે, ધૂમમાં આવેલી વૃત્તિતા એ હેતુતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન પણ છે. આ વૃત્તિતા ધૂમમાં તો વિશેષણતાવિશેષ

સંબંધથી રહેશે. વૃત્તિતા રહેનાર છે, ધૂમ રાખનાર છે. એટલે, આ સ્વરૂપ સંબંધ એ ધૂમ-અનુયોગિક અને હેતુતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિક ગણાશે. હવે, આ તાદૃશવૃત્તિતા-પ્રતિયોગિક સ્વરૂપ સંબંધથી નીચે કહેવાતી જે વૃત્તિતા મળે. તેવા જ પ્રકારની વૃત્તિતા જો સાધ્યાભાવાધિકરણથી નિરૂપિત મળે. તો એ બંને એક જ થઈ જાય. અને, તેથી એ બે ય વૃત્તિતા જો ધૂમમાં રહેતી હોય. તો તે એક જ સંબંધથી રહી જાય. અને, તો અવ્યાપ્તિ આવે.

અહીં, નિરુક્ત સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ તરીકે વહ્નિનઅભાવ આવશે. અને, તે વહ્નિન-અભાવથી નિરૂપિત એવી નિરુક્ત-સ્વરૂપ સંબંધ-સંસર્ગક એવી નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા ભૂતલાદિમાં આવશે. અને, તે અધિકરણતાનો આશ્રય ભૂતલાદિ બનશે. ભૂતલમાં સંયોગથી ઘટ છે. પણ ધૂમ નથી. એટલે, ભૂતલનિરૂપિત એવી સંયોગાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા મળે ખરી. પણ, એ તો ઘટમાં જ છે, ધૂમમાં નથી.

અને, ભૂતલમાં કાલિકસંબંધથી ધૂમ રહે છે. એટલે, ધૂમમાં ભૂતલનિરૂપિત એવી કાલિકસંબંધાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતા છે. પણ, ઉપર તો આપણે, હેતુતાવચ્છેદકસંયોગ સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા જ મેળવી છે. આ કાલિકાવચ્છિન્નવૃત્તિતા અને સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા બેય ધૂમમાં રહેવા છતાં બેય એક ન હોવાથી જુદા જુદા સંબંધથી જ ધૂમમાં રહેશે. એટલે, સંયોગાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતાપ્રતિયોગિક સ્વરૂપસંબંધથી ધૂમમાં કાલિકાવચ્છિન્નવૃત્તિતા તો નહીં જ રહે. એ વૃત્તિતા તો કાલિકાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતાપ્રતિયોગિક સંબંધથી જ ધૂમમાં રહેવાની. આમ, સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પ્રતિયોગિક સ્વરૂપસંબંધથી તો, ધૂમમાં સાધ્યાભાવાધિકરણ નિરૂપિત તમામવૃત્તિતાનો અભાવ મળી જ જાય. માટે, લક્ષણ સમન્વય થઈ જશે.

“ધૂમવાનુ વહ્નિને:” માં, વહ્નિનત્વાવચ્છિન્નવહ્નિનું અધિકરણ અયોગોલક બને. તેનાથી નિરૂપિત એવી સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા વહ્નિમાં છે જ.

હવે, ધૂમાભાવનિરૂપિત-નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાનો આશ્રય તો ભૂતલ અયોગોલકાદિ બધા જ બને. એમાં, ભૂતલાદિ નિરૂપિત સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા તો વહ્નિમાં મળવાની નથી જ. પણ અયોગોલકનિરૂપિત સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ વહ્નિમાં મળે. આમ બેય વૃત્તિતા એક જ મળી. અને બે ય વહ્નિમાં રહેનારી મળી. એટલે સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી જ સાધ્યાભાવ-અધિકરણ-અયોગોલક નિરૂપિત સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ વહ્નિમાં રહી જતા, વૃત્તિતા-સામાન્યનો અભાવ ન મળતા, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

“ઈદં વહ્નિમત્ સમવાયેન ગગનાત્”

અહીં, હેતુતાવચ્છેદક ગગનત્વાવચ્છિન્નગગનની અધિકરણતા જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણસમન્વય જ ન થતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

“સતાવાનુ દ્રવ્યત્વાત્” માં

હેતુતાવચ્છેદક દ્રવ્યત્વત્વાવચ્છિન્ન દ્રવ્યત્વની અધિકરણતા દ્રવ્યમાં આવશે. અને, તેનાથી નિરૂપિત હેતુતાવચ્છેદકસમવાય સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા દ્રવ્યમાં મળશે. એ વૃત્તિતા એ સ્વરૂપસંબંધથી દ્રવ્યત્વમાં રહેશે. આમ, અહીં સમવાયાવચ્છિન્ન વૃત્તિતાપ્રતિયોગિક સ્વરૂપસંબંધ મળ્યો. એ સંબંધથી, સાધ્યાભાવાધિકરણ નિરૂપિતવૃત્તિતા સામાન્યનો દ્રવ્યત્વમાં અભાવ રાખવાનો છે.

હવે, સત્તા-અભાવત્વથી નિરૂપિત એવી નિરુક્તસ્વરૂપ-સંબંધસંસર્ગક-નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા સામાન્ય-વિશેષાદિમાં આવશે. પહેલા આપણે સાધ્યાભાવાધિકરણમાં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી વૃત્તિતા લીધેલી હતી. અને,

એટલે, અહીં તો સામાન્યાદિમાં કોઈ સમવાયથી રહેતું જ ન હોવાથી તાદૃશવૃત્તિતા જ અપ્રસિદ્ધ બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવેલી.

પણ, હવે હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી જ વૃત્તિતા લેવાની નથી. કોઈપણ સંબંધથી લઈ શકાય. એટલે, સાધ્યાભાવાધિકરણ બનેલા સામાન્ય-વિશેષાદિમાં સામાન્યત્વ-વિશેષત્વ-ભાવત્વાદિધર્મો સ્વરૂપસંબંધથી તો રહેલા જ છે. એટલે, સામાન્યનિરૂપિત એવી સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા આ સામાન્યત્વાદિ ધર્મોમાં આવશે. હવે, ઉપર તો સમાવાયવચ્છિન્નવૃત્તિતા છે. અહીં સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા છે. એટલે, આ તમામવૃત્તિતાઓ એ સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિતાક-સ્વરૂપસંબંધથી દ્રવ્યત્વમાં રહેવાની જ નથી. આમ પણ, એ સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ માત્ર સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા-પ્રતિયોગિક સ્વરૂપ સંબંધથી જ ભાવત્વાદિમાં રહે છે. બીજા કોઈપણ સંબંધથી એ ક્યાંય રહેવાની જ નથી. એટલે, જેમ ગુણ એ સંયોગથી ક્યાંય ન રહે, માટે સંયોગ સંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-ગુણાભાવ એ બધે જ રહેવાથી કેવલાન્વયિ બને. એમ, આ સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પ્રતિયોગિક સ્વરૂપથી ક્યાંય ન રહેતી હોવાથી આ સંબંધથી એ વૃત્તિતાનો અભાવ કેવલાન્વયી હોવાથી એ દ્રવ્યત્વ હેતુમાં પણ મળશે જ. એટલે, લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

“ઘટઃ દ્રવ્યં સત્ત્વાત્”

અહીં, સત્તાત્વાવચ્છિન્નસત્તાની અધિકરણતા ગુણાદિમાં પણ આવે. તેનાથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા સત્તામાં છે. એટલે, અહીં સમવાયાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા-પ્રતિયોગિક સ્વરૂપસંબંધ મળ્યો.

હવે, દ્રવ્યત્વાભાવત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વાભાવ નિરૂપિત નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ગુણાદિમાં છે. અને, તે ગુણથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા સત્તાહેતુમાં છે. આમ, ઉપર-નીચે એક જ વૃત્તિતા મળી. એટલે, સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ તાદૃશવૃત્તિતાપ્રતિયોગિતાક સંબંધથી સત્તામાં રહી જતા, વૃત્તિસામાન્યનો અભાવ ન મળે. એટલે, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

“દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્ત્વાત્” અહીં,

વિ. સત્તાત્વાવચ્છિન્ન વિશિષ્ટસત્તા જ બને. શુદ્ધસત્તા ન બને. અને, તેની અધિકરણતા માત્ર દ્રવ્યમાં જ આવે. અને, તેનાથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા વિ.સત્તામાં છે જ. આમ, અહીં સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા-પ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધ મળ્યો.

હવે, દ્રવ્યત્વાભાવનિરૂપિત નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ગુણાદિમાં આવશે. ત્યાં શુદ્ધ સત્તા રહેલી છે. એટલે, શુદ્ધસત્તામાં ગુણાદિનિરૂપિત એવી સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા મળી ખરી. પરંતુ ઉપર જે વૃત્તિતા છે. એ માત્ર વિ.સત્તામાં જ રહેનારી છે. એટલે, ઉપરની અને આ વૃત્તિતા બે ય જુદી પડશે. અને માટે જ, આ વૃત્તિતા એ દ્રવ્યનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી વિ.સત્તામાં ન રહેવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

હવે, કેટલાક પદોનું પદ્ધત્ય જોઈએ. જેથી, આ લક્ષણ સ્પષ્ટ સમજાય.

ચાન્દ્રશેખરીયા : यदि हेतौ हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं न दीयते, तदा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वात् इति अत्र वि.सत्ता शुद्धसत्ता-अभिन्ना । तथा च विशिष्टसत्तायाः अधिकरणं गुणोऽपि भवति । तन्निरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता शुद्धसत्तायां वि.सत्तायां च वर्तते । यतो विशिष्टसत्ता शुद्धसत्ता-अभिन्ना वर्तते । तथा

द्रव्यत्वाभावाधिकरणं गुणः । तेन निरूपिता वृत्तिताऽपि पूर्वोक्तरीत्यैव वि.सत्तायां वर्तते । तथा च अव्याप्तिः । इदं अत्र अवधेयम् । यत्र हेत्वधिकरणं साध्याभावाधिकरणं च एकमेव मीलति, तत्र न भवति लक्षणसमन्वयः । यत्र च हेत्वधिकरणं साध्याभावाधिकरणम् न भवति, तदा भवति लक्षणसमन्वयः इत्येव अस्य ग्रन्थस्य सारः । तथा च हेत्वधिकरणं गुणः एव साध्याभावाधिकरणं । अतः अव्याप्तिः ।

किन्तु हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशे तु तादृश वि.सत्तात्व-अवच्छिन्नवि.सत्तायाः अधिकरणं द्रव्यमेव । तच्च द्रव्यं न निरुक्तसाध्याभावाधिकरणम् । अतो न अव्याप्तिः ।

यदि हेतुनिष्ठवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वं न निवेश्यते तदा 'वह्निमान् धूमात्' इति अत्र धूमाभावाधिकरणं धूमावयवः, तेन निरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता धूमे वर्तते ।

तथा वह्नि-अभावाधिकरणं अपि धूमावयवः तथा च हेत्वधिकरणमेव साध्याभावाधिकरणं मीलितं । अतः अव्याप्तिः ।

किन्तु हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य वृत्तितायां निवेशे न अव्याप्तिः । यतः संयोगावच्छिन्नवृत्तिता एव गृह्यते । तथा च धूमस्य अधिकरणं धूमावयवः न गृह्यते । यतो धूमावयवनिरूपिता संयोगावच्छिन्ना वृत्तिता धूमे नास्ति । अतो महानसादिः एव हेत्वधिकरणं गृह्यते । स च न साध्याभावाधिकरणं इति लक्षणसमन्वयः ।

यदि साध्याभावे साध्याभावत्वविशिष्टत्वं न निवेश्यते । तदा 'गुणः विशिष्टसत्ता-अभाववान् गुणत्वात्' इति अत्र विशिष्टसत्ता-अभावस्य अभावो विशिष्टसत्तारूपः शुद्धसत्ता-अभिन्नः । तन्निरूपिता तादृशी अधिकरणता गुणेऽपि वर्तते । स एव गुणो हेत्वधिकरणं अस्ति । अतः अव्याप्तिः ।

किन्तु साध्याभावत्वविशिष्टत्वस्य निवेशे, वि.सत्ता-अभाव-अभावत्वं वि.सत्तात्वरूपं । तेन अवच्छिन्ना वि.सत्ता एव । न शुद्धसत्ता । तथा च वि.सत्तानिरूपिता तादृशी अधिकरणता द्रव्ये । न तु गुणादौ । एवं च हेत्वधिकरणं गुणः न साध्याभावाधिकरणं । अतो न अव्याप्तिः ।

अत्र लक्षणे निरुक्तसंबंधसंसर्गक....इत्यादि । तस्यार्थः साध्याभाववृत्तिसाध्योयप्रतियोगितातत्प्रति-योगितावच्छेदकतान्यतरावच्छेदकसंबंधः एव निरुक्तसंबंधेन ग्राह्यः । तत् च पूर्वं विस्तरतः चर्चितम् । अतो न इह पुनः वितन्यते ।

अधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वस्य अप्रवेशे, 'कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वात्' इति अत्र हेत्वधिकरणं एतद्वृक्षः । कपिसंयोगाभावाधिकरणं अपि मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षः, तथा च हेत्वधिकरणं एव साध्याभावाधिकरणं अतः अव्याप्तिः ।

किन्तु निरवच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे न दोषः । यतः कपिसंयोगाभावस्य निरवच्छिन्ना अधिकरणता गुणादौ एव, न शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवति एतद्वृक्षे । तथा च हेत्वधिकरणं न साध्याभावाधिकरणं । अतो न अव्याप्तिः ।

यदि सामान्यपदं न प्रक्षिप्यते । तदा धूमवान् वह्नेः इति अत्र वह्नेः अधिकरणं अयोगोलकादि । धूमाभावस्य अधिकरणं भूतलादि । तत्र भूतलनिरूपितवृत्तितायाः वह्नौ अभावात् लक्षणसमन्वयः । तथा च

અતિવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ સામાન્યપદે પ્રક્ષિપ્તે ન દોષઃ । તથા હિ । ધૂમાભાવ-અધિકરણતા અયોગોલકેઽપિ અસ્તિ તથા ચ હેત્વધિકરણં અયોગોલકં એવ સાધ્યાભાવાધિકરણં । તન્નિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ વહ્નો સત્ત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

સાધ્યાભાવાધિકરણે હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન વૃત્તિતાયાઃ નિવેશે પ્રાક્ સત્તાવાન્ દ્રવ્યત્ત્વાત્ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ દૃષ્ટા । અત્ર ચ કલ્પે ‘સાધ્યાભાવાધિકરણે હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેનૈવ વૃત્તિતા ગ્રાહ્યા’ ઇતિ ન નિયમઃ કૃતઃ । કિન્તુ કેનાપિ સંબંધેન ગ્રાહ્યા । તથા ચ તત્ર ન અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ પ્રાક્ ભાવિતમેવ । ન ઇહ પુનઃ પિષ્ટપેષણં કર્તું ઉત્સહે ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : જો ‘હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન’ એમ ન લખીએ તો, ‘દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્તાત્’ માં, અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે વિ.સત્તા એ શુદ્ધસત્તાથી અભિન્ન છે. એટલે, વિ.સત્તાનું અધિકરણ ગુણ પણ બને. અને તેથી ગુણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા વિ.સત્તામાં આવે. અને સાધ્યાભાવાધિકરણગુણ નિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પણ શુ.સત્તા-અભિન્ન વિ.સત્તામાં આવે. આમ બે ય વૃત્તિતા એક જ મળી. એટલે તાદૃશવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી સાધ્યાભાવાધિકરણ-નિરૂપિતવૃત્તિતા વિ.સત્તામાં રહી જતાં અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, હેતુતાવચ્છેદકધર્મ....નો નિવેશ કરીએ. તો તે ધર્મ વિ. સત્તાત્વ બને. તેનાથી અવચ્છિન્ન વિશિષ્ટસત્તાનું અધિકરણ દ્રવ્ય જ બને. એટલે ઉપર દ્રવ્યનિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા મળે. નીચે ગુણનિરૂપિત બને. એ બે ય વૃત્તિતા જુદી હોવાથી પૂર્વે જોયા પ્રમાણે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

“હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા” ન કહીએ તો ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ એ સ્થળે ધૂમાધિકરણધૂમાવયવમાં સમવાયથી ધૂમ છે. એટલે ધૂમમાં સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા આવી. અને, વહ્નિ-અભાવાધિકરણ પણ ધૂમાવયવ મળે. અને તેનાથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા ધૂમમાં આવી. આમ બેય વૃત્તિતા એક જ મળી જતા સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિત-તાદૃશવૃત્તિતા એ હેત્વધિકરણનિરૂપિતતાદૃશવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી ધૂમમાં રહી જવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ “હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન”—મુકીએ, એટલે હેત્વધિકરણનિરૂપિત-સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા જ લેવી પડે. એટલે એ મહાનસાદિનિરૂપિત-સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા જ લેવાય. એટલે સાધ્યાભાવાધિકરણ-નિરૂપિતવૃત્તિતા જુદી પડી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ નિરૂપિત... ને બદલે માત્ર સાધ્યાભાવ-નિરૂપિત લે. તો ‘ગુણઃ વિશિષ્ટસત્તા-અભાવવાન્ ગુણત્વાત્’માં અવ્યાપ્તિ આવે. ગુણત્વમાં ગુણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતા છે. અને, વિ.સત્તા-અભાવ=સાધ્યનો અભાવ એ વિ.સત્તા બનશે. એ શુ.સત્તાથી અભિન્ન છે. શુ.સત્તાની અધિકરણતા ગુણમાં છે. એટલે તેનાથી અભિન્ન એવી વિ.સત્તાનિરૂપિત-અધિકરણતા ગુણમાં પણ આવશે. અને એ ગુણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા ગુણત્વમાં મળે છે. આમ હેત્વધિકરણનિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા અને સાધ્યાભાવ-અધિકરણ-નિરૂપિત-સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ બેય એક જ બની જવાથી એ વૃત્તિતા ગુણત્વમાં રહી જતા અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ નિરૂપિત... મુકીએ તો વિ.સત્તાત્વ એ જ અહીં સાધ્યાભાવત્વ રૂપ છે. અને તેનાથી વિશિષ્ટ તો વિ.સત્તા જ બને. અને તેનાથી નિરૂપિત અધિકરણતા માત્ર દ્રવ્યમાં જ આવે. અને તે દ્રવ્યનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા તો ગુણત્વ હેતુમાં છે જ નહિ. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

નિરુક્તસંબંધ તો સાધ્યાભાવવૃત્તિ-સાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિતા-તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાન્યતરાવચ્છેદક સંબંધ લેવાનો છે. એની આગળ ચર્ચા કરી જ ગયા છીએ. એટલે જોવાની જરૂર નથી રહેતી.

નિરવચ્છિન્ન શબ્દ ન મુકીએ તો ‘કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્’ માં એતદ્વૃક્ષત્વમાં વૃક્ષનિરૂપિત-સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા છે. અને કપિસંયોગાભાવ-નિરૂપિત-અધિકરણતા તે જ વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદન છે. અને એ વૃક્ષનિરૂપિતસ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પણ એતદ્વૃક્ષત્વમાં છે. આમ બે ય વૃત્તિતા એક જ મળી જતાં એતદ્વૃક્ષત્વમાં તાદૃશવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધથી સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતા રહી જાય. માટે અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા લઈએ. એટલે કપિસંયોગાભાવની નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ગુણાદિમાં જ મળે. અને તેમાં તો એતદ્વૃક્ષત્વ રહેવાનું જ નથી. એટલે ગુણાદિનિરૂપિતવૃત્તિતાનો તાદૃશસંબંધથી એતદ્વૃક્ષત્વમાં અભાવ મળી જતાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

અહીં સાધ્યાભાવાધિકરણમાં કોઈપણ સંબંધથી વૃત્તિતા લેવાની છે. હેતુતાવચ્છેદક સંબંધથી નહી. એ વાત આગળ કરી જ ગયા છીએ.

આમ આનો બરાબર અર્થ ઘટી જાય છે.

આનો સાર એ જ કે જ્યાં આ લક્ષણ પ્રમાણે હેત્વધિકરણ અને સાધ્યાભાવાધિકરણ એક જ મળે ત્યાં લક્ષણ સમન્વય નહીં થાય. જ્યાં હેત્વધિકરણ એ સાધ્યાભાવાધિકરણ નહીં જ મળે. ત્યાં લક્ષણ સમન્વય થશે.

વૃત્તિતા સામાન્યાભાવમાં “સામાન્ય” શબ્દ ન લખે. તો, ‘ધૂમવાન્ વહ્નેઃ’ માં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે વહ્નિમાં હેત્વધિકરણ-અયોગોલકાદિ નિરૂપિત-સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા છે.

ધૂમાભાવાધિકરણ તરીકે ભૂતલ-અયોગોલકાદિ પણ મળે છે. તેમાં ભૂતલનિરૂપિતવૃત્તિતાનો હૃદમાં અભાવ મળી જતાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય. માટે અતિવ્યાપ્તિ આવે.

સામાન્ય પદ મુકીએ એટલે ધૂમાભાવાધિકરણ-અયોગોલક-નિરૂપિતસંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પણ લેવી પડે. અને તેનો તો વહ્નિમાં તાદૃશસંબંધથી અભાવ નથી જ. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

માથુરી : વસ્તુતસ્તુ એતલ્લક્ષણકર્તૃમતે વિશિષ્ટસત્ત્વં વિશિષ્ટનિરૂપિતાધારતાસમ્બન્ધેનૈવ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યં, ન તુ સમવાયસમ્બન્ધેન । તથાચ પ્રતિયોગિકાનિરૂપિતાન્તમાધેયતાવિશેષણ-મનુપાદેયમેવ । તદુપાદાને ચ હેતુત્વાચ્છેદકભેદેન કાર્યકારણભાવભેદાપત્તેઃ ।

હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સમ્બન્ધિત્વે સતીત્યનેનાપિ વિશેષણાદ્ વહ્નિમાન્ ગગનાદિત્યાદૌ નાતિવ્યાપ્તિઃ । નનુ તથાપ્યુભયત્વમુભયત્રૈવ પર્યાપ્તં, નત્વેકત્રેતિ સિદ્ધાન્તાદરે ઘટત્વવાન્ ઘટપટોભયત્વાદિત્યાદૌ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન હેતુતાયામતિવ્યાપ્તિઃ ।

ઘટત્વાભાવવતિ હેતુતાવચ્છેદકપર્યાપ્ત્યાખ્યસમ્બન્ધેન હેતોરવૃત્તેઃ । ઘટો ન ઘટપટો-ભયમિતિવદ્ ઘટત્વાભાવવાન્ ઘટપટોભયમિતિ પ્રતીતેરિતિ ચેન્ન ।

તાદૃશસિદ્ધાન્તાદરે હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સાધ્યસમાનાધિકરણત્વે સતીત્યનેનાપિ

વિશેષણીયત્વાત્ । અત એવ 'નિવિશતાં વા વૃત્તિમત્ત્વં સાધ્યસામાનાધિકરણ્યં વેતિ' કેવલાન્વયિગ્રન્થે દીધિતિકૃતઃ । તદ્વિશેષણાદ્વહ્નિમાન્ ગગનાદિત્યાદૌ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વવિશેષણસ્ય નિવેશો 'દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્ત્વાત્' ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિવારણાય કૃતઃ । અત્ર સમવાયઃ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધઃ, કિન્તુ યદિ વિશિષ્ટનિરૂપિતાધારતાસંબંધો હેતુતાવચ્છેદકત્વેન ગૃહ્યતે । તદા તાદૃશધર્માવચ્છિન્નત્વવિશેષણસ્ય અનિવેશેઽપિ ન દોષઃ । તથા હિ । વિશિષ્ટઃ અત્ર વિશિષ્ટસત્તાત્વાવચ્છિન્ના વિશિષ્ટસત્તા । તયા નિરૂપિતા આધારતા દ્રવ્યે એવ । તથા ચ અનેન સંબંધેન સા વિ. સત્તા દ્રવ્યે એવ વર્તતે । અતો દ્રવ્યનિરૂપિતા વિશિષ્ટનિરૂપિતાધારતાસંબંધાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા વિ.સત્તાયાં વર્તતે।

અથ દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણં તુ ગુણાદિ । તેન નિરૂપિતા વૃત્તિતા યદ્યપિ વિશિષ્ટસત્તાયાં શુદ્ધસત્તાઽભિન્નાયાં સમવાયેન વર્તતે । તથાપિ, વિશિષ્ટસત્તા વિશિષ્ટનિરૂપિતાધારતાસંબંધેન ગુણે ન વર્તતે । અતઃ તાદૃશસંબંધાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા ન મીલતિ । અતો ન અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્તાત્માં અવ્યાપ્તિ ન આવે, એ માટે હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નનો નિવેશ કરેલો. પણ, ત્યાં જો વિશિષ્ટસત્તાને સમવાયથી હેતુ માનવાને બદલે વિશિષ્ટ નિરૂપિત-આધારતા સંબંધથી હેતુ માનીએ, તો કોઈ વાંધો ન આવે. પછી. હેતુતા-અવચ્છેદકાવચ્છિન્ન... મુકવાની જરૂર ન પડે. માત્ર, હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધ... લઈએ, તો ય વાંધો ન આવે. વિશિષ્ટ=વિ. સત્તાત્વવાળી વિ.સત્તા, તેનાથી નિરૂપિત એવી આધારતા તો દ્રવ્યમાં જ છે. એટલે, દ્રવ્યનિરૂપિત એવી વિશિષ્ટસત્તાનિરૂપિત-આધારતા સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા વિ.સત્તામાં છે. નીચે, દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણગુણ બને. અને, તેનાથી નિરૂપિતવૃત્તિતા સમવાયથી શુ.સત્તા અને વિ.સત્તા એ બેયમાં મળે. પણ, વિ.સત્તામાં ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા વિશિષ્ટસત્તાનિરૂપિત-આધારતાસંબંધથી મળવાની નથી. કેમકે, વિ.સત્તા એ સંબંધથી ગુણમાં રહેતી જ નથી. એટલે, બેય વૃત્તિતા જુદી પડી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ વિશિષ્ટનિરૂપિતાધારતાયાઃ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધત્વકલ્પને ગૌરવમ્, તેન લાઘવાત સમવાયઃ એવ હેતુતાવચ્છેદકો યુક્તઃ । અવ્યાપ્તિનિરાસાય ચ હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વમ્ વિશેષણમ્ દેયમ્ ઇતિ યુક્તં પ્રતિભાતિ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ, આવો લાંબો સંબંધ હેતુતાવચ્છેદક માનવો, એના કરતા પેલો સમવાય જ માનવો શું ખોટો. અને, પેલું વિશેષણ આપીને અવ્યાપ્તિ દૂર કરવી.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, હેતુતાવચ્છેદકધર્માઃ ઘટત્વ-ધૂમત્વ-વિશિષ્ટસત્તાત્વાદિરૂપાઃ અનેકે, તેષાં નિવેશે લક્ષણભેદાઃ । તેન વ્યાપ્તિભેદાઃ । તથા ચ વ્યાપ્તિજ્ઞાન-અનુમિત્યોઃ પ્રભૂતાઃ કાર્યકારણભાવાઃ મન્તવ્યાઃ આપદ્યેરન્ । તદ્ગૌરવનિરાસાય યથોક્તમેવ યુક્તમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ રીતે માનીએ, તો હેતુતાવચ્છેદક ધૂમત્વ, વિ.સત્તાત્વ વિગેરે અનેક મળે. અને, એટલે વ્યાપ્તિલક્ષણો પણ જુદા જુદા પડે. અને, તો પછી વ્યાપ્તિજ્ઞાન+અનુમિતિ વચ્ચે અનેક કાર્ય-કારણભાવ માનવાની આપત્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તર્હિ 'હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધેનનિરુક્ત-

સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિત-વૃત્તિતાયાઃ હેતૌ અભાવઃ વ્યાપ્તિઃ' ઇતિ ફલિતમ્ । તથા ચ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ, ઇદં વહિનમન્ ગગનાત્ ઇત્યાદૌ । તથા હિ । વહિન-અભાવાધિકરણે ભૂતલાદૌ ગગનં સમવાયેન ન વર્તતે । અતો, ગગને ભૂતલનિરૂપિતા સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા ન ભવતિ એવ । તથા ચ ગગને સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાયાઃ તાદૃશપ્રતિયોગિકસંબંધેન અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ । તથા ચ અતિવ્યાપ્તિઃ । ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : જો હેતુતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્નની અધિકરણતાનો નિવેશ ન કરો. તો, સમવાયેન વહિનમન્ ગગનાત્માં સમવાયવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતા ગગનમાં ન રહેવાથી લક્ષણ સમન્વય થતા અતિવ્યાપ્તિ આવશે. વહિન-અભાવાધિકરણ ભૂતલાદિ છે. તેમાં સમવાયથી ગગન નથી. માટે, ગગનમાં સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા નથી. એટલે, તાદૃશ-પ્રતિયોગિકસંબંધથી સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા ગગનમાં ન રહેવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, લક્ષણે “હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સંબંધિત્વે સતિ” ઇતિ વિશેષણં નિવેશનીયમ્ । સંબંધિત્વમ્ નામ ક્વચિત્ વૃત્તિત્વમ્ । ગગનં તુ સમવાયેન ન ક્વચિત્ વર્તતે । અતો ગગને વૃત્તિતા-અભાવે સત્ત્વેઽપિ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન વૃત્તિત્વાભાવાત્ ન અતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ અતિવ્યાપ્તિ નિવારવા, “હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સંબંધિત્વે સતિ” એવું વિશેષણ મુકશું.” સંબંધિ હોવું એટલે ક્યાંક રહેવું ગગન એ સમવાયથી ક્યાંય રહેતો ન હોવાથી, તેમાં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સંબંધિત્વ નથી. માટે, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ ‘ઉભયત્વં પર્યાપ્તિસંબંધેન ઉભયે એવ વર્તતે, ન તુ એકસ્મિન્’ ઇતિ સિદ્ધાન્તાદરે ‘પટઃ ઘટત્વવાન્ ઘટત્વવત્-ઘટત્વાભાવવત્-ઉભયત્વાત્’ ઇતિ અનુમાને અતિવ્યાપ્તિઃ । ઘટત્વવાન્ ઘટઃ, ઘટત્વાભાવવાન્ પટઃ, અતો ઘટત્વવત્-ઘટત્વાભાવવત્-ઉભયત્વં પર્યાપ્તિ સંબંધેન ઘટપટયોઃ વર્તતે । કિન્તુ તત્ર પટે ઘટત્વં નાસ્તિ, અતો અયં અસદ્ધેતુઃ । અથ ઘટત્વાભાવાધિકરણે પટે પર્યાપ્તિસંબંધેન ઉભયત્વં નાસ્તિ । તથા ચ સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતા પર્યાપ્તિસંબંધાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા ઉભયત્વે ન વર્તતે । અતો લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । ઘટત્વાભાવવાન્ પટઃ ન ઘટત્વવત્-ઘટત્વાભાવવદ-ઉભયમ્ ઇતિ પ્રતીતેઃ, પટે ઉભયત્વાભાવઃ પ્રતીતઃ એવ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ, ઉભયત્વ એ ઉભયમાં જ પર્યાપ્તિસંબંધથી રહે, એકમાં પર્યાપ્તિસંબંધથી ન જ રહે. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ‘પટઃ ઘટત્વવાન્ ઘટત્વવત્-તદભાવ-વત્-ઉભયત્વાત્’ આ સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. ઘટત્વવાન્ ઘટ છે. ઘટત્વાભાવવાન્ પટ છે. એટલે, આ ઉભયત્વ એ ઘટ-પટમાં પર્યાપ્તિ સંબંધથી રહે. પણ, જ્યાં આ હોય, ત્યાં ઘટત્વ હોય જ એવું નથી. પટમાં ઘટત્વ નથી. માટે, સ્થાન ખોટું છે. પરંતુ, સાધ્યાભાવાધિકરણ પટ બનશે. અને, પટમાં પર્યાપ્તિ સંબંધથી તો એ ઉભયત્વ ન જ રહે. કેમકે, ઉભયત્વ પર્યાપ્તિસંબંધથી તો ઘટ-પટ બેમાં જ રહે. માત્ર, પટમાં ન રહે. આમ, પટનિરૂપિતપર્યાપ્તિ સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા તો, ઉભયત્વહેતુમાં ન મળવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, એવં તર્હિ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સંબંધિત્વવિશેષણં ત્યક્ત્વા હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન

સાધ્યસમાનાધિકરણત્વમ્ વિશેષણમ્ દેયમ્ । ઉભયત્વં હેતુતાવચ્છેદકપર્યાપ્તિસંબંધેન ઘટ-પટાદૌ વર્તતે । અતઃ તસ્મિન્ સંબંધિત્વમ્ અસ્તિ । કિન્તુ ઉભયત્વમ્ પર્યાપ્તિસંબંધેન કેવલે ઘટે ન વર્તતે । અતઃ ઉભયત્વં પર્યાપ્તિસંબંધેન ઘટત્વસમાનાધિકરણં ન ભવિતુમર્હતિ । અતઃ તસ્મિન્ લક્ષણસ્ય અગમનાત્ ન અતિવ્યાપ્તિઃ ।

દીધિતિકારાણામપિ इदं વિશેષણં ઇષ્ટમેવ, તૈઃ અતઃ એવ કેવલાન્વયિગ્રન્થે ઉક્તમ્ યદુત “હેતુતાવચ્છેદક-સંબંધેન વૃત્તિમત્ત્વં સંબંધિત્વમ્ સાધ્યસમાનાધિકરણત્વં વા વિશેષણં દેયમ્” તત્ર તૈઃ સંબંધિત્વં વિશેષણં ઉક્ત્વા પશ્ચાત્ ઉભયત્વહેતુકાનુમાને અતિવ્યાપ્તિઃ દૃષ્ટા । અતઃ એવ, સાધ્યસમાનાધિકરણત્વમ્ ઇતિ દ્વિતીયં વિશેષણમ્ દત્તમ્ । અતો અસ્મદ્નિરૂપણં દોષરહિતમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તો પછી, હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સંબંધિત્વે સતિ. એ મુકવાને બદલે ‘હેતુતાવચ્છેદક-સંબંધેન સાધ્યસમાનાધિકરણત્વે સતિ’ એમ લેવું. સાધ્યસમાનાધિકરણત્વં એટલે સાધ્યવત્ત્વાં વૃત્તિત્વમ્. હવે સાધ્ય ઘટત્વ છે. ઘટત્વવાળા ઘટમાં આ ઉભયત્વ એ હેતુતાવચ્છેદકપર્યાપ્તિસંબંધથી રહેતું જ નથી. માટે તે ઉભયત્વ એ પર્યાપ્તિ સંબંધથી સાધ્યસમાનાધિકરણ ન બને. એ ઉભયત્વ તો સમવાયસંબંધથી જ કેવલઘટમાં રહી શકે. પર્યાપ્તિસંબંધથી નહીં. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

આ જ કારણસર દીધિતિકારે પણ કહ્યું છે કે, ‘હેતુતાવચ્છેદક સંબંધેન સંબંધિત્વ વિશેષણ મુકો. અથવા તો, હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યસમાનાધિકરણત્વ વિશેષણ મુકો. અહીં પહેલો વિકલ્પ આવ્યા પછી તમે બતાવેલા સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવતી જોઈને જ એમણે બીજો વિકલ્પ મુક્યો છે. એટલે અમારી આ વાત યોગ્ય જ છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર પ્રથમં લક્ષણં સમાપ્તમ્ । તસ્ય ચ અયમાકારઃ।

હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવવૃત્તિયાવત્-સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકતા-અન્યતર-અવચ્છેદકસંબંધ(નિરુક્તસંબંધ)સંસર્ગકા નિરવચ્છિન્ના-અધિકરણતા । તદધિકરણતા-નિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્યાભાવવત્ત્વે સતિ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યસમાનાધિકરણત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ ફલિતોઽર્થઃ । “તાદૃશપ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધેન” ઇતિ પ્રારંભિકપદસ્ય “વૃત્તિતા-સામાન્યાભાવવત્ત્વે સતિ” ઇતિ દૂરવર્તિપદેન સહ અન્વયઃ કરણીયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અહીં પ્રથમ લક્ષણ પુરું થાય છે. તેનો આકાર આ પ્રમાણે છે કે હેતુતાવચ્છેદક-સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ સાધ્યાભાવ નિરૂપિતા યા સાધ્યાતવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવવૃત્તિ યાવત્ સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાન્યતર સંબંધ (નિરુક્તસંબંધ) સંસર્ગકા નિરવચ્છિન્નાઅધિકરણતા, તદધિકરણતાવત્ નિરૂપિત વૃત્તિતા સામાન્યસ્ય અભાવવત્ત્વે સતિ હેતુતાવચ્છેદક સંબંધેન સાધ્યસમાનાધિકરણત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ । અહીં “તાદૃશપ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધેન” એ શરૂઆતમાં રહેલા પદનો અન્વય છેક છેલ્લે “.....વૃત્તિતાસામાન્યભાવ-

વત્ત્વે સતિ” ત્યાં કરવો.

માથુરી : કેચિત્તુ નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા વિશેષણતાસમ્બન્ધેન યથોક્ત-સમ્બન્ધેન વા નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા તદાશ્રયવ્યક્ત્યવર્તમાનં હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-યદ્ધર્માવચ્છિન્નાધિકરણત્વસામાન્યં તદ્ધર્મવત્ત્વં વિવક્ષિતમ્ । ધૂમવાન્ વહેરિત્યાદૌ પર્વતનિષ્ઠવહ્નયધિકરણતાવ્યક્તેર્ધૂમાભાવાધિકરણાઽવૃત્તિત્વેઽપિ અયોગોલકનિષ્ઠવહ્ન્યધિકરણતા-વ્યક્તેરતથાત્વાત્રાતિવ્યાપ્તિરિત્યાહુઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર કેચિત્ પ્રથમલક્ષણં ઇત્થં વ્યાચક્ષતે ।

નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા વિશેષણતાવિશેષસંબંધેન નિરુક્તસંબંધેન વા નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા । તદાશ્રયે વૃત્તિત્વાભાવવત્ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નયદ્ધર્માવચ્છિન્નહેતુ-અધિકરણતા સામાન્યમ્ । તદ્ધર્મવત્ત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ।

‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ ઇતિ અત્ર વહ્નિ-અભાવનિરૂપિતા સ્વરૂપસંબંધેન નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા, ભૂતલાદૌ । તસ્મિન્ સંયોગાવચ્છિન્નધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમાધિકરણતાસામાન્યં ન વર્તતે । વૃત્તિતાભાવવાન્ ઇત્યર્થઃ । તથા ચ તદ્ધૂમત્વધર્મવત્ત્વમ્ ધૂમે અસ્તિ ઇતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

“ધૂમવાન્ વહ્નેઃ” ઇતિ અત્ર ધૂમાભાવનિરૂપિતા સ્વરૂપસંબંધેન નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા અયોગોલકેઽપિ વર્તતે । તત્ર સંયોગાવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન-વહ્નિ-અધિકરણતાઽપિ વર્તતે । યદ્યપિ, મહાનસાદાવપિ તાદૃશી વહ્નિઅધિકરણતા અસ્તિ । તસ્યાઃ અધિકરણતાયાઃ તુ અયોગોલકે અભાવઃ એવ । કિન્તુ તાદૃશી વહ્નિ-અધિકરણતા અયોગોલકનિષ્ઠાઽપિ અસ્તિ । તસ્યાઃ અધિકરણતાયાઃ ધૂમાભાવવતિ ગોલકે અભાવો નાસ્તિ, અતો અધિકરણતાસામાન્યં ન અયોગોલકે વૃત્તિતા-અભાવવત્ મીલતિ । અતો ન અતિવ્યાપ્તિઃ ।

એવં અન્યત્રાપિ યથાસંભવં એતલ્લક્ષણં ઉદ્ધમ્ । પૂર્વં બહુશઃ નિરૂપિતત્વાત્ નેહ પ્રતન્યતે ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : કેટલાંકો આ પ્રમાણે પહેલું લક્ષણ માને છે.

નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા વિશેષણતાવિશેષસંબંધેન યથોક્તસંબંધેન વા નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા, તદાશ્રયવ્યક્તિ-અવૃત્તિ (વૃત્તિતા અભાવવાળા) હેતુતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન-યદ્ધર્માવચ્છિન્નાધિકરણત્વસામાન્યમ્ તદ્ધર્મવત્ત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ।

‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’માં વહ્નિ-અભાવત્વવિશિષ્ટ વહ્નિ અભાવથી નિરૂપિત એવી સ્વરૂપસંબંધેન નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ભૂતલાદિમાં છે. અને, તે ભૂતલમાં સંયોગાવચ્છિન્ન ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા નથી જ રહેતી. માટે, લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

‘ધૂમવાન્ વહ્નેઃ’ માં ધૂમાભાવત્વવિશિષ્ટ ધૂમાભાવથી નિરૂપિત એવી સ્વરૂપસંબંધથી નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા તો ભૂતલ-અયોગોલકાદિમાં પણ છે. તેમાં, ભૂતલાદિમાં તો વહ્નિત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતાનો અભાવ મળી જાય છે. પણ, અયોગોલકમાં વહ્નિત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા રહેલી હોવાથી તેનો અભાવ નથી

મળતો. એટલે, નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાના આશ્રયમાં હેતુ-અધિકરણતા સામાન્યનો અભાવ ન મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

માથુરી : અન્યે તુ હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નહેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નસ્વાધિકરણતાશ્રયવૃત્તિ યન્નિરવચ્છિન્નાધિકરણત્વં । તદવૃત્તિનિરુક્તસાધ્યાભાવત્ત્વવિશિષ્ટનિરૂપિત-યથોક્તસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધિકરણતાત્વકત્વમિતિ વિશેષણવિશેષ્યભાવવ્યત્યાસે તાત્પર્યમ્, સ્વપદં હેતુપરમ્, इत्थं च कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिरित्याहुरिति संक्षेपः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અથ અન્યે તુ પ્રથમલક્ષણં इत्थं व्याचक्षन्ते ।

હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નહેતુ(સ્વ)-અધિકરણતા-આશ્રયવૃત્તિઃ યા નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા । તસ્યાં અધિકરણતાયાં અવૃત્તિ યત્ નિરુક્તસાધ્યાભાવત્ત્વવિશિષ્ટનિરૂપિત-યથોક્તસંબંધાવચ્છિન્નાધિકરણત્વમ્ । તસ્ય નિરુપકે હેતૌ, તાદૃશાધિકરણતાત્વકત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ।

‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ इति અત્ર સંયોગાવચ્છિન્ન-ધૂમત્વાવચ્છિન્ન-ધૂમસ્ય અધિકરણતાયાઃ આશ્રયો મહાનસાદિઃ । તસ્મિન્ વૃત્તિમતી નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા વહ્ન્યાદેઃ । તસ્યાં અધિકરણતાયાં વહ્નિ-અભાવત્ત્વ-વિશિષ્ટવહ્નિ-અભાવનિરૂપિત-સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્નાધિકરણતાત્વં નાસ્તિ । અતઃ તાદૃશાધિકરણતાત્વકત્વં ધૂમે વર્તતે । इति લક્ષણસમન્વયઃ ।

‘ધૂમવાન્ વહ્નેઃ’ इति અત્ર સંયોગાવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નેઃ અધિકરણતાયાઃ આશ્રયો અયોગોલકોઽપિ વર્તતે, અતો લક્ષણસમન્વયાભાવાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

અત્ર કેવલં હેતુ-અધિકરણતાયાં અવૃત્તિઃ इत्यादि एव वक्तव्यम् किं हेतु-अधिकरणताश्रयवृत्ति-अधिकरणता....इत्यादि विवक्षणेन इति न शङ्क्यम् यतो, हेत्वधिकरणताश्रयवृत्ति-अधिकरणता न हेतोः ग्राह्याः । अपि तु यस्य कस्यापि । अर्थात् यदि साध्याभावस्य अधिकरणता मीलति । तर्हि सापि गृह्यते । अतो अत्र प्रथमद्वितीययोः अधिकरणतयोः भिन्नतया न पुनरुक्तिः । तत्त्वं अनन्तरं एव स्फुटीभविष्यति ।

‘કેચિત્ તુ’ कल्पे साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणता विशेषणघटकीभूता आसीत् । हेत्वधिकरणता विशेष्यघटकीभूता । ‘अन्ये तु’ कल्पे हेत्वधिकरणता विशेषणघटकीभूता आसीत्, साध्याभावाधिकरणता विशेष्यघटकीभूता आसीत्, इति अनयोः लक्षणयोः मध्ये विशेषः अस्ति ।

ન કેવલં એતાવદેવ । અપિ તુ ‘કેચિતુ’ कल्पे ‘कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात्’ इति अत्र केवलान्वयिसाध्यकेलक्षणसमन्वयाभावात् अव्याप्तिः अस्ति । अत्र कल्पे साऽपि निरस्ता । तथा हि समवायावच्छिन्नसत्तात्वावच्छिन्नसत्तायाः अधिकरणता द्रव्य-गुण-कर्मषु । तत्र गुणे कपिसंयोगाभावाभावस्य कपिसंयोगस्य अधिकरणता एव नास्ति, किन्तु कपिसंयोगाभावादीनां निरवच्छिन्ना अधिकरणता अस्ति । कपिसंयोगवति वृक्षादौ च यद्यपि कपिसंयोगाभावाभावस्य-कपिसंयोगस्य शाखावच्छेदेन अधिकरणता अस्ति ।

તથાપિ, સા શાખાવચ્છિન્ના । ન તુ નિરવચ્છિન્ના । અતઃ સા ન ગૃહ્યતે, કિન્તુ વૃક્ષે વૃક્ષત્વાદીનાં નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ગૃહ્યતે । અથ ચ કપિસંયોગાભાવાભાવત્વવિશિષ્ટેન કપિસંયોગેન સાધ્યાભાવાત્મકેન નિરૂપિતા અધિકરણતા ગુણાદૌ તુ નાસ્તિ એવ, વૃક્ષાદૌ તુ શાખાવચ્છિન્ના અસ્તિ । તથા ચ ગુણાદિનિષ્ઠાયાં ગુણત્વાદિનિરૂપિત નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાયાં કપિસંયોગ-નિરૂપિતાધિકરણતાત્વં નાસ્તિ । એવં વૃક્ષાદિનિષ્ઠાયાં વૃક્ષત્વાદિ નિરૂપિતાધિકરણતાયાં કપિસંયોગનિરૂપિતાધિકરણતાત્વં નાસ્તિ એવ । યતો નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાયાં સાવિચ્છન્ન અધિકરણતાત્વં ન વર્તતે એવ । તથા ચ અત્ર લક્ષણસમન્વયાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । એવં

इति अत्रापि अव्याप्तिवारणं स्वयमेव अभ्युह्यम् ।

इत्थं तावत् प्रथमलक्षणं विस्तरतो निरूपितम् अथ द्वितीयं लक्षणं आरभ्यते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : બીજાઓ વળી આ પ્રમાણે કહે છે કે, “હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન હેતુ(સ્વ) અધિકરણતાશ્રયવૃત્તિ યત્નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા, તદ્વૃત્તિનિરુક્તસાધ્યા ભાવત્વવિશિષ્ટ નિરૂપિત યથોક્ત સંબંધાવચ્છિન્નાધિકરણતાત્વકત્વમ્” વ્યાપ્તિઃ ।

आनो अर्थ समजवो पउशे.

હેતુના અધિકરણમાં અધિકરણતા આવી. તે અધિકરણતાવાળું તે અધિકરણ બન્યું. તેમાં જે નિરવચ્છિન્ન-અધિકરણતા છે. તેમાં નિરુક્ત સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટથી નિરૂપિત યથોક્ત સંબંધાવચ્છિન્ન અધિકરણતાત્વ ન રહેવું જોઈએ. તો, એ અધિકરણતાત્વનો નિરૂપક હેતુ તાદૃશઅધિકરણતાત્વક બને. તેમાં, તાદૃશાધિકરણતાત્વકત્વ આવે.

વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં સંયોગાવચ્છિન્ન-ધૂમત્વાવચ્છિન્ન ધૂમની અધિકરણતાનો આશ્રય મહાનસાદિ બનશે. તેમાં રહેલી નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા તે ધૂમની છે જ. હવે, તે મહાનસમાં વહ્નિ-અભાવ નિરૂપિત એવી તાદૃશ-અધિકરણતા નથી. એટલે, એ નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતામાં સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિત-યથોક્તસંબંધાવચ્છિન્ન અધિકરણતાત્વ એ રહેતું નથી. અને, આ અધિકરણતાત્વનો નિરૂપક ધૂમ છે. માટે, ધૂમમાં અધિકરણતાત્વકત્વ રહી જતાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

ધૂમવાન્ વહ્નેઃ માં વહ્નિ-અધિકરણતાશ્રય-અયોગોલકમાં વૃત્તિ નિરવચ્છિન્નાધિકરણતામાં ધૂમાભાવનિરૂપિત નિરુક્ત-અધિકરણતાત્વ રહેલું છે. અવૃત્તિ નથી. માટે, લક્ષણ સમન્વય ન થતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

“કેચિત્” અને આ “અન્યે” મતમાં એટલો ફર્ક છે કે, ‘કેચિત્’ મતમાં સાધ્યાભાવની નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા એ વિશેષણઘટક હતી. અને, હેત્વધિકરણતા એ વિશેષ્યઘટક હતી. જ્યારે ‘અન્યે’ મતમાં હેત્વધિકરણતા વિશેષણઘટક છે. અને સાધ્યાભાવાધિકરણતા એ વિશેષ્યઘટક છે. આમ બે ય માં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવની અદલા-બદલી થયેલી છે.

એ ઉપરાંત મહત્વની વાત તો એ છે કે, આ ‘અન્યે’ મતમાં કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્વાત્ કે કપિસંયોગિભેદવાન્ ગુણત્વાત્ એ બેયમાં પણ અવ્યાપ્તિ આવતી નથી. તે આ પ્રમાણે-કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્વાત્ માં, હેતુતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન સત્તાત્વાવચ્છિન્ન એવી સત્તાની અધિકરણતા દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં છે. તે દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં કપિસંયોગવાન્ વૃક્ષ પણ આવે. અને, ગુણાદિ પણ આવે. એમાં, વૃક્ષમાં

કપિસંયોગાભાવની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા તો છે જ નહીં. એટલે, ગુણાદિમાં રહેલી એવી જ નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા લેવાની છે. હવે, કપિસંયોગાભાવાભાવ-કપિસંયોગથી નિરૂપિત એવી અધિકરણતા તો તે ગુણાદિમાં નથી. એટલે ગુણમાં રહેલી નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતામાં સાધ્યાભાવનિરૂપિત અધિકરણતાત્વ આવતું નથી. એટલેકે, નિરવચ્છિન્નાધિકરણતામાં અવૃત્તિ એવું સાધ્યાભાવ-નિરૂપિતાધિકરણતાત્વ મળી જાય છે. અને, તેનો નિરૂપક સત્તા બની જતા, તેમાં તાદૃશ-અધિકરણતાત્વકત્વ આવી જાય. એટલે, અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જો કે, સત્તાધિકરણતાના આશ્રય એવા વૃક્ષમાં પણ વૃક્ષત્વાદિજાતિની નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા છે જ. અને કપિસંયોગાભાવાભાવ=કપિસંયોગ નિરૂપિત અધિકરણતા પણ છે જ. પણ, એ બે અધિકરણતા જુદી હોવાથી, વૃક્ષત્વાદિની નિરવચ્છિન્નાધિકરણતામાં કપિસંયોગનિરૂપિત-અધિકરણતાત્વ રહેતું નથી, માટે એ રીતે પણ લક્ષણ સમન્વય તો થઈ જ જાય છે.

અહીં, ખ્યાલ રાખવો કે, હેતુનાં અધિકરણતાના આશ્રયમાં પાછી જે અધિકરણતા લેવાની છે. એ સાધ્યાભાવની મળે છે કે નહીં? એ જ જોવાનું છે. જો એ નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા સાધ્યાભાવની હોય, તો તે અધિકરણતામાં સાધ્યાભાવાધિકરણતાત્વ મળી જતાં લક્ષણ સમન્વય ન થાય. એટલે, અહીં, “હેતુ-અધિકરણતાશ્રયવૃત્તિ-અધિકરણતા” એમ લખવાને બદલે સીધું હેતુ-અધિકરણતામાં... એમ કેમ ન લખ્યું? એવો પ્રશ્ન ન કરવો. કેમકે, બે ય અધિકરણતાઓ જુદી જુદી લેવાની છે.

કપિસંયોગિભિન્ન ગુણત્વાત્મમાં પણ, ગુણત્વાધિકરણગુણમાં કપિસંયોગવત્ત્વેદ રહેલો હોવાથી, તાદૃશ ભેદાભાવની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા ન મળે. પણ, ગુણત્વાદિની જ નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા મળે. અને, તેમાં તો કપિસંયોગવત્ત્વેદાભાવ(=કપિસંયોગ)નિરૂપિતાધિકરણતાત્વ અવૃત્તિ જ હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

આમ, આ ત્રીજા મતમાં એ વિશેષતા છે કે, આ બે સ્થળોમાં પણ અવ્યાપ્તિ આવતી નથી. પૂર્વના બે ય મતોમાં, કપિસંયોગાભાવવાળા સ્થળે તો અવ્યાપ્તિ આવતી જ હતી.

આમ, મતાંતરો સહિત અહીં પ્રથમ લક્ષણ પુરું થયું.

માથુરી : લક્ષણાન્તરમાહ સાધ્યવદ્ધિત્રેતિ । સાધ્યવદ્ધિત્રો યઃ સાધ્યાભાવવાન્ તદવૃત્તિ-ત્વમર્થઃ, કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાદિત્યાદ્યવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકાઽવ્યાપ્તિવારણાય સાધ્યવદ્ધિત્રેતિ સાધ્યાભાવવતો વિશેષણમિતિ પ્રાજ્ઞઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : મૂલોક્તં પ્રથમં લક્ષણં ‘કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્’ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તમ્ મૂલે કપિસંયોગાભાવવતિ વૃક્ષે એતદ્વૃક્ષત્વસ્ય સત્ત્વાત્, અતો દ્વિતીયં લક્ષણમાહ સાધ્યવત્થિન્નસાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વમ્ ઇતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : મૂળમાં લખેલું પ્રથમ લક્ષણ તો અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવા કપિસંયોગાદિ સાધ્ય સ્થળે અવ્યાપ્ત બને છે. ‘વૃક્ષઃ કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્’ માં કપિસંયોગાભાવવત્ તરીકે મૂલાવચ્છેદન વૃક્ષ છે. અને, તેમાં કપિસંયોગત્વ હેતુ રહેલો હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે. એટલે, હવે બીજું લક્ષણ કહે છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર પ્રાજ્ઞઃ યદિ ‘સાધ્યવત્થિન્ન’ ઇતિ નોચ્યતે । તદા સાધ્યાભાવવતિ વૃક્ષે એતદ્વૃક્ષત્વસ્ય સત્ત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । અતઃ સાધ્યવત્થિન્નત્વમ્ સાધ્યાભાવવતો વિશેષણમ્ । તથા ચ વૃક્ષઃ

સાધ્યવત્થિન્નો ન । અતઃ સાધ્યવત્થિન્ને સાધ્યાભાવવતિ ચ ભૂતલાદૌ એતદ્વૃક્ષત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણ-
સમન્વયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : સાધ્યવત્થિન્ન એવો જે સાધ્યાભાવવાન્ હોય, તેમાં હેતુની અવૃત્તિતા એ વ્યાપ્તિ છે. વૃક્ષ એ કપિસંયોગવત્થિન્ન નથી. માટે, ભૂતલાદિ જ સાધ્યવત્થિન્ન એવા સાધ્યાભાવવત્ તરીકે લેવાશે. અને, તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ ન રહેલ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય. જો, સાધ્યવત્થિન્ન ન મુકે, તો વૃક્ષ સાધ્યાભાવવત્ બને. અને, તેમાં હેતુ રહેલો હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

માથુરી : તદસત્ । સાધ્યાભાવવદિત્યસ્ય વ્યર્થતાપત્તેઃ, સાધ્યવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વમિત્યસ્યૈવ
સમ્યક્ત્વાત્ ।

નવ્યાસ્તુ સાધ્યવદ્ભિન્ને સાધ્યાભાવઃ, સાધ્યવદ્ભિન્નસાધ્યાભાવસ્તદ્વદવૃત્તિત્વમિતિ
સપ્તમીતત્પુરુષોત્તરં મતુપ્રત્યયઃ, તથાચ સાધ્યવદ્ભિન્નવૃત્તિર્યઃ સાધ્યાભાવસ્તદ્વદવૃત્તિત્વમર્થઃ ।

એવં ચ સાધ્યવદ્ભિન્નવૃત્તીત્યનુક્તૌ સંયોગી દ્રવ્યત્વાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ, સંયોગાભાવવતિ દ્રવ્યે
દ્રવ્યત્વસ્ય વૃત્તેઃ, તદુપાદાને ચ સંયોગવદ્ભિન્નવૃત્તિઃ સંયોગાભાવો ગુણાદિવૃત્તિઃ સંયોગાભાવ એવ,
અધિકરણભેદેનાઽભાવભેદાત્ તદ્વદવૃત્તિત્વાન્નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તત્ અસત્ । એવં સતિ સાધ્યાભાવવત્ ઇતિ પદં વ્યર્થં સ્યાત્ । યતઃ સાધ્યવત્થિન્ને
ભૂતલાદૌ એતદ્વૃક્ષત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ એવ લક્ષણસમન્વયઃ । ન તત્ર સાધ્યાભાવવત્પદસ્ય આવશ્યકતા । તથા
ચ મૂલોક્તં લક્ષણં અસંગતં સ્યાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનોની આ વ્યુત્પત્તિ બરાબર નથી. કેમકે, આ અર્થ કરીએ તો પછી સાધ્યભાવવત્
એ પદ વ્યર્થ જ બની જાય. સાધ્યવત્થિન્ન તરીકે ભૂતલાદિ આવે, અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ ન હોવાથી
લક્ષણસમન્વય થાય. એટલે, સાધ્યાભાવવત્ પદ નકામું બને.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અસ્માકં નવ્યાનાં મતે તુ સાધ્યવત્થિન્ને યઃ સાધ્યાભાવઃ તદ્વાન્ યઃ, તસ્મિન્
અવૃત્તિત્વમ્ ઇત્યર્થઃ । તથા ચ સપ્તમીતત્પુરુષોત્તરં મતુપ્રત્યયકરણેન વ્યુત્પત્તિઃ સ્વીકરણીયા । એવં ચ
સાધ્યવત્થિન્નવૃત્તિસાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વમ્ ઇતિ ફલિતોઽર્થઃ । અત્ર “સાધ્યવત્થિન્નવૃત્તિ” ઇતિ અનુક્તૌ,
સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ । યતઃ દ્રવ્યમપિ તત્તદ્દેશાવચ્છેદેન સંયોગાભાવવત્ અસ્તિ એવ । તથા
ચ સાધ્યાભાવવત્ દ્રવ્યં અપિ । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ સાધ્યવત્થિન્નવૃત્તિત્વવિશેષણે
પ્રોક્તે નાવ્યાપ્તિઃ । સાધ્યવત્થિન્નં ન દ્રવ્યં । કિન્તુ ગુણાદયઃ । તસ્મિન્ વૃત્તિઃ યઃ સંયોગાભાવઃ । તદ્વાન્ સ
ગુણઃ એવ । તસ્મિન્ ચ દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ન ચ સાધ્યવત્થિન્ને ગુણે વૃત્તિઃ યઃ સંયોગાભાવઃ સ એવ વૃક્ષાદિદ્રવ્યે વર્તતે । અધિકરણભેદેનાઽપિ
અભાવસ્ય એકત્વાઙ્ગીકારાત્, તથા ચ તાદૃશસંયોગાભાવવાન્ વૃક્ષઃ, તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ
વાચ્યમ્ અત્ર કલ્પે અધિકરણભેદેન અભાવસ્ય ભિન્નત્વાત્ ન દોષઃ । અર્થાત્ ગુણવૃત્તિઃ સાધ્યાભાવો દ્રવ્યવૃત્તિ

સાધ્યાભાવાત્ ભિન્નઃ એવ । તથા ચ સાધ્યવત્ભિન્ને ગુણાદૌ વૃત્તિઃ યઃ સાધ્યાભાવો તદ્વાત્ ન દ્રવ્યં । કિન્તુ ગુણાદયઃ । તસ્મિન્ ચ દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નવ્યો : માટે ‘સાધ્યવત્ભિન્ને યઃ, સાધ્યાભાવઃ, તદ્વાન યઃ, તસ્મિન્ અવૃત્તિત્વમ્’ એ પ્રમાણે જ વ્યુત્પત્તિ કરવી. અર્થાત્ સપ્તમીતત્પુરૂષ સમાસ કરી પછી વત્ પ્રત્યય લગાડીને સમાસ કરવાનો છે.

આનો, અર્થ એ થાય કે, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિઃ યઃ સાધ્યાભાવઃ, તદ્વાત્-અવૃત્તિત્વમ્ એમ અર્થ થશે. હવે જો સાધ્યવત્ ભિન્નવૃત્તિ ન મુકીએ. તો, ‘સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્’માં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, કોઈપણ દ્રવ્ય કોઈપણ સંયોગનું નિરવચ્છિન્ન અધિકરણ ન બને. એટલે, દરેક દ્રવ્યો તત્તદવચ્છેદન સંયોગાભાવવાનું તો બનવાના જ છે. અને તેઓમાં દ્રવ્યત્વ રહેલું હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. પરંતુ સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ એમ મુકીએ. એટલે, આ સંયોગાભાવ એ સાધ્યવત્ભિન્નમાં વૃત્તિ નથી. કેમકે, આ સંયોગાભાવ દ્રવ્યમાં રહેલો લીધેલો છે. અને, તે દ્રવ્ય તો સાધ્યવત્ છે જ. સાધ્યવત્ભિન્ન નથી. એટલે, આ સંયોગાભાવ એ સાધ્યવદ્ભિન્નવૃત્તિ તરીકે ન લઈ શકાય. માટે, સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે ગુણાદિ જ લેવાય, અને તેમાં રહેલો સંયોગાભાવ એ દ્રવ્યમાં તો ન જ રહે. એટલે, એ સંયોગાભાવવત્ તરીકે તે ગુણાદિ જ આવે. અને, તેમાં હેતુ ન હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થાય.

પ્રશ્ન : ગુણમાં રહેલો સંયોગાભાવ એ જ દ્રવ્યમાં રહેલો છે. એટલે, સાધ્યવદ્ભિન્નગુણમાં વૃત્તિ એવો જે સંયોગાભાવ છે, એ જ સંયોગાભાવવાળો દ્રવ્યમાં છે. અને તેમાં દ્રવ્યત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : અધિકરણભેદથી અભાવો જુદા માનેલા છે. એટલે સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ગુણમાં રહેલો સંયોગાભાવ એ ગુણમાં જ રહે. તે દ્રવ્યમાં ન રહે. દ્રવ્યમાં રહેલો સંયોગાભાવ તદ્વાન જુદો છે. આમ, તે સંયોગાભાવવત્ તરીકે તો ગુણ જ આવે. તેમાં દ્રવ્યત્વ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

માથુરી : ન ચ તથાપિ સાધ્યવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વમિત્યેવાઽસ્તુ કિં સાધ્યાભાવ-વદિત્યનેનેતિ વાચ્યમ્ । યથોક્તલક્ષણે તસ્યાઽપ્રવેશેન વૈયર્થ્યાભાવાત્, તસ્યાપિ લક્ષણાન્તરત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તર્હિ પ્રાગ્વત્ સાધ્યાભાવવત્ ઇતિ પદં વ્યર્થમેવ । સાધ્યવદ્ભિન્નં ગુણાદિ, તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ સાધ્યાભાવવત્પદં વિનાઽપિ લક્ષણસમન્વયઃ । અયમત્રાશયઃ ।

સ્વસમાનાધિકરણ-સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકધર્માન્તરઘટિત-સ્વવત્ત્વમ્ હેતૌ વ્યર્થત્વમ્ । “વહિનમાન નીલધૂમાત્” ઇતિ અત્ર સ્વં-હેતુતાવચ્છેદકત્વેન અભિમતો નીલધૂમત્વં ધર્મઃ । તત્સમાનાધિકરણં ધૂમત્વં । તદ્ધૂમત્વં વહિનનિરૂપિતવ્યાપ્યતાવચ્છેદકં નીલધૂમત્વભિન્નમેવ । તથા ચ સ્વસમાનાધિકરણપ્રકૃતસાધ્યવ્યાપ્ય-તાવચ્છેદકધર્માન્તરં અત્ર ધૂમત્વં । તેન ઘટિતમ્ નીલધૂમત્વમ્ । તદેવ સ્વં । તદ્વાન્ નીલધૂમો વ્યર્થઃ ઇતિ કથ્યતે ।

એવમ્ અત્ર વ્યાપ્તિલક્ષણં સ્વેતરભેદાનુમિતૌ હેતુઃ ભવતિ । તથાહિ-વ્યાપ્તિઃ સ્વેતરભેદવતી સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વાત્ । અત્ર હેતુતાવચ્છેદકં તાદૃશાવૃત્તિત્વત્વં એવ સ્વં, અત્ર ચ “સાધ્યાભાવવત્” ઇતિ પદં વિનાપિ વ્યાપ્તિલક્ષણં નિર્દોષં ભવતિ । અતો, અયં હેતુઃ વ્યર્થઃ । અર્થાત્ સ્વં તાદૃશ-અવૃત્તિત્વત્વમ્, તદ્ઘટિતં ઇદં સ્વં, તદ્વાન્ અયં હેતુઃ । તથા ચ અયં હેતુઃ વ્યર્થઃ ઇતિ પ્રતિભાતિ ઇતિ ચેત્ અવિચાર્યૈવ ભવતા દોષારોપણં ક્રિયતે । યતો ભવદુક્તદોષો પ્રાચીનમતે આગચ્છતિ । તથાહિ-તેષાં મતે

સાધ્યવત્ભિન્નઃ યઃ સાધ્યાભાવવાન્ તદ્-અવૃત્તિત્વમ્ ઇતિ વ્યુત્પત્તિઃ । એવં ચ કર્મધારયસમાસાદરણે, યઃ સાધ્યાભાવવાન્ સ એવ સાધ્યવત્ભિન્નઃ । તથા ચ અવૃત્તિત્વમ્ યથા સાધ્યાભાવવત્=સંયુક્તં, એવં સાધ્યવત્ભિન્નસંયુક્તં અપિ ભવતિ । એવં ચ અત્ર લક્ષણે સાધ્યવત્ભિન્ન-અવૃત્તિત્વમ્ ઘટકં અસ્તિ । તદેવ ચ સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકધર્માન્તરં અપિ અસ્તિ । તદ્ઘટિતં ચ ઇદં સાધ્યવત્ભિન્ન-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વત્વં સ્વં । તદ્વાન્ અયં હેતુઃ ઇતિ સ વ્યર્થઃ સંપદ્યતે ।

કિન્તુ અસ્માકં મતે નેયમાપત્તિઃ । યતઃ, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિઃ યઃ સાધ્યાભાવઃ, તદ્વાન્ યઃ, તસ્મિન્ અવૃત્તિત્વમ્ ઇતિ વ્યુત્પત્તિઃ અસ્માભિઃ આદૃતા । અત્ર ચ ન કર્મધારયસમાસઃ અતો અત્ર અવૃત્તિત્વમ્ ન સાધ્યવત્ભિન્નેન સહ સંયોજ્યતે । અત્ર, અત્ર સાધ્યવત્ભિન્ન-અવૃત્તિત્વમ્ ન ઘટકં તથા ચ યદ્યપિ સાધ્યવત્ભિન્ન-અવૃત્તિત્વત્વમ્ યદ્યપિ સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકધર્માન્તરં અસ્તિ । તથાપિ ન તદ્ઘટિતં અસ્મદ્ભિમતં સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વત્વમ્ । અતો ન અયં હેતુઃ વ્યર્થઃ આપાદયિતું શક્યતે ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો તો પછી “સાધ્યાભાવવત્” શબ્દ મુકવાની જરૂર જ નથી. કેમકે, સાધ્યવત્ ભિન્ન તરીકે ગુણાદિ જ આવશે. અને, તેમાં દ્રવ્યત્વ ન હોવાથી, એ રીતે જ લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

આશય એ કે, કોઈપણ લક્ષણ સ્વેતરભેદની અનુમિતિ કરાવી આવે. એ અનુમિતિમાં એ લક્ષણ હેતુ તરીકે બને. અને, સ્વસમાનાધિકરણ. પ્રકૃતસાધ્ય વ્યાપ્યતાવચ્છેદકધર્માન્તરથી ઘટિત એવો હેતુતાવચ્છેદક ધર્મ વ્યર્થ તરીકે ગણાય છે. તે ધર્મવાળો હેતુ પણ વ્યર્થ બને.

જેમકે, વહ્નિમાન્ નીલધૂમાત્ અહીં, નીલધૂમત્વ એ હેતુતાવચ્છેદક છે. એ સ્વથી લેવું. હવે, ધૂમત્વ એ પણ વહ્નિસાધ્યની વ્યાપ્યતાનો અવચ્છેદક બને જ છે. અને, ધૂમત્વ એ નીલધૂમત્વને સમાનાધિકરણ પણ છે. અને એ જ ધૂમત્વ એ નીલધૂમત્વમાં ઘટક તરીકે છે. આમ, નીલધૂમત્વ એ સ્વ-સમાનાધિકરણ અને વહ્નિવ્યાપ્યતાવચ્છેદક એવા ધૂમત્વનામના ધર્માન્તરથી ઘટિત છે. અને, તેથી તે નીલધૂમત્વવાળો નીલધૂમ હેતુ વ્યર્થ ગણાય છે.

તેમ, અહીં સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વ એ વ્યાપ્તિનું લક્ષણ છે. એટલે, વ્યાપ્તિઈતર ભેદની અનુમિતિમાં આ લક્ષણ હેતુ બને. પણ, એમાં સાધ્યાભાવવત્ ન લખે, તો પણ ચાલે છે. એટલે, આ લક્ષણ=હેતુ વ્યર્થ બની જાય છે.

ઉત્તર : સાધ્યવત્.... અવૃત્તિત્વત્વ એ હેતુતાવચ્છેદક છે. અને એ સ્વેતરભેદની વ્યાપ્યતાનો અવચ્છેદક અહીં લીધો છે. તો બીજી બાજુ સ્વેતરભેદવ્યાપ્ય તરીકે સાધ્યવત્ ભિન્ન-અવૃત્તિત્વ પણ મળે છે. એટલે, સાધ્યવત્ ભિન્ન-અવૃત્તિત્વત્વ એ પણ સ્વેતરભેદ વ્યાપ્યતાવચ્છેદક બને છે. આ બેય ધર્મો સમાનાધિકરણ પણ છે. પણ, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વત્વમાં સાધ્યવત્-ભિન્ન-અવૃત્તિત્વત્વ એ ઘટક તરીકે છે જ નહીં. એટલે, એ સ્વસમાનાધિકરણ-વ્યાપ્યતાવચ્છેદક ધર્માન્તર-સાધ્યવત્ભિન્ન-અવૃત્તિત્વત્વથી ઘટિત ન હોવાથી વ્યર્થ બનતું નથી.

ખ્યાલ રાખવો કે, પ્રાચીનોએ સાધ્યવત્ભિન્નો યઃ સાધ્યાભાવવાન્ તદ્ અવૃત્તિત્વમ્ એમ સમાસ કરેલો. હવે, આ કર્મધારય કયો હોવાથી જે સાધ્યાભાવવાન્ છે, એ જ સાધ્યવત્ભિન્ન ગણાય. અને તેથી સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વ જેમ આમાં ઘટક છે. તેમ, સાધ્યવત્ભિન્નઅવૃત્તિત્વમ્ પણ આમાં ઘટક બને છે.

એટલે, એમના મતે તો, સાધ્યવત્ત્વ-ભિન્ન-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વ એ સાધ્યવદ્ભિન્ન-અવૃત્તિત્વ નામના “સાધ્યવ્યાપ્તિવચ્છેદકધર્માન્તરથી ઘટિત હોવાથી એમને માન્ય લક્ષણ ખોટું પડે. વ્યર્થ ગણાય.

પણ, નવ્યોના મતે, સાધ્યવત્ત્વ-ભિન્નમાં વૃત્તિ એવો સાધ્યાભાવ લીધો છે, અને તે સાધ્યાભાવવત્માં અવૃત્તિત્વ લીધેલ છે. એટલે, આમાં સાધ્યવત્ત્વ-ભિન્ન-અવૃત્તિત્વ ઘટક તરીકે નથી બનતું. અને એટલે જ, અમારા મતે, સાધ્યવત્ત્વ-ભિન્ન-વૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વ એ સ્વ-સામાનાધિકરણ-સાધ્યવ્યાપ્તિવચ્છેદક ધર્માન્તરથી ઘટિત ન હોવાથી એ વ્યર્થ ન બને.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ મા ભવતુ લક્ષણં વ્યર્થં । તથાપિ સાધ્યવત્-ભિન્નઅવૃત્તિત્વલક્ષણે ઉક્તે લાઘવં તુ ભવતિ એવ । તત્કિં તત્ પરિત્યજ્ય દ્વં ઉચ્યતે इति चेत् । તત્ અપિ સ્વતન્ત્રં પંચમલક્ષણરૂપં કથયિષ્યમાણમેવ, इति न दोषः । એકસ્યાપિ વસ્તુનો ગુરુલઘુભૂતાનિ પ્રભૂતાનિ લક્ષણાનિ ભવન્તિ એવ । તત્ર લઘુ એકમેવ લક્ષણં વક્તव्यं इति आग्रहस्तु नोचितः इति भावः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ભલે, આ લક્ષણ વ્યર્થ રૂપે ન બને. તો પણ, સાધ્યવત્ ભિન્ન-અવૃત્તિત્વ એ લક્ષણ કરવાથી લાઘવ તો પ્રાપ્ત થાય જ છે. તો એ જ કહોને ?

ઉત્તર : એ પણ સ્વતંત્ર પાંચમા લક્ષણ તરીકે કહેવાના જ છીએ. એક જ વસ્તુના નાના મોટા ઘણા લક્ષણો હોઈ શકે છે.

માથુરી : न च तथापि साध्यवद्विन्नवृत्तिर्यस्तद्वदवृत्तित्वमित्येवास्तु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यम् । तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः । साध्याभावेत्यत्र साध्यपदमप्यत एव, द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभावत्वात्, भावरूपाऽभावस्य चाऽधिकरणभेदेन भेदाभावात् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વમ્ इति अत्र “साध्याभाव” पदं निरर्थकम् । केवलं साध्यवत्भिन्नवृत्ति-वत्-अवृत्तित्वम् इत्येव लक्षणं सम्यग् । ‘वहिनमान् धूमात्’ इति अत्र वह्निमत्भिन्ने भूतलादौ वृत्तिः धूमाभावादिः । तद्वत् भूतलं । तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः । एवं ‘संयोगी द्रव्यत्वात्’ इति अत्रापि संयोगवत्भिन्ने गुणे वृत्तिः गुणत्वं संयोगाभावो वा । तद्वान् गुणः । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्वात् नाव्याप्तिः इति चेत् न भूतले वह्न-अभाववत् द्रव्यत्वमपि वर्तते । तद्वान् च महानसादिः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्वात् अव्याप्तिः । एवं संयोगवद्भिन्ने गुणे सत्ता वर्तते । तद्वान् च द्रव्यं । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य वृत्तित्वात् अव्याप्तिः ।

न च तथापि साध्यवत्भिन्नवृत्ति-अभाववत्-अवृत्तित्वम् इत्येव वक्तव्यं । साध्यपदं न निवेश्यम् । भूतले वर्तमानं द्रव्यत्वं न अभावरूपं । अतः स न गृह्यते । किन्तु धूमादि-अभावः एव । तद्वत् च तद् भूतलं । तस्मिन् धूमस्य अभावात् लक्षणसमन्वयः । एवं गुणेऽपि सत्ता न गृह्यते । किन्तु द्रव्यत्वादि-अभावः एव । तद्वान् गुणः एव । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्वात् नाव्याप्तिः इति वाच्यम् । द्रव्यत्वाभावाभावोऽपि द्रव्यत्वं एव । तथा च भूतले अभावत्वेन द्रव्यत्वाभावाभावो गृह्यते । स च द्रव्यत्वं । तद्वान् च महानसादिः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्वात् अव्याप्तिः । एवं गुणे अभावत्वेन सत्ता-अभाव-अभावो गृह्यते । स च सत्तारूपः । तद्वान्

દ્રવ્યં । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । અતઃ કેવલં અભાવપદં ન યુક્તિમત્ । નનુ ભવતાં કાપિ વાક્ચાતુરી । યદ્ અનન્તરં એવ અધિકરણભેદેન અભાવભેદં ઉક્ત્વા ઇદાનીં ગુણવૃત્તિસત્તાભાવાભાવઃ એવ દ્રવ્યેઽપિ સ્થાપ્યતે । યદિ હિ અધિકરણભેદેન અભાવો ભિન્નઃ । તર્હિ ગુણવૃત્તિ સત્તા-અભાવાભાવો દ્રવ્યે ન વર્તતે । કિન્તુ ગુણે એવ । તસ્મિન્ ચ દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ ન અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ તર્હિ અવિમૃશ્યૈવ અસદારોપકરણમ્ । યતઃ અસ્માભિઃ અભાવરૂપો અભાવઃ એવ અધિકરણભેદેન ભિન્નઃ કથિતઃ । ભાવરૂપો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવાદિસ્તુ ન અધિકરણભેદેન ભિન્નઃ । ગુણવૃત્તિસત્તાભાવાભાવસ્તુ ભાવરૂપઃ સત્તાત્મકઃ એવ । અતઃ સ એવ દ્રવ્યેઽપિ વર્તતે । તથા ચ ગુણવૃત્તિસત્તા-અભાવાભાવવત્ દ્રવ્યમપિ । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિનદી દુસ્તરા એવ । એવં વહિનમત્ભિન્ને ભૂતલાદૌ વૃત્તિઃ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવો દ્રવ્યત્વરૂપઃ । તદ્વાન્ મહાનસાદિઃ, તસ્મિન્ ધૂમસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । અતઃ સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વમ્ ઇત્યેવ લક્ષણં સમ્યક્ । વહિનમત્ભિન્ન-ભૂતલાદિવૃત્તિ-સાધ્યાભાવો વહિન-અભાવઃ । તદ્વાન્ ભૂતલમેવ, તસ્મિન્ ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ । સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્ ઇતિ અત્ર ચ સંયોગવત્ભિન્ને ગુણે વૃત્તિઃ સાધ્યાભાવઃ સંયોગાભાવઃ । તદ્વાન્ ગુણઃ એવ । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ । ઇત્યં સર્વં સૂપપન્નમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-મદ્-અવૃત્તિત્વમ્ એમ કહો, તોય ચાલે. “સાધ્યાભાવ” એ પદ મુકવાની જરૂર નથી. ‘સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્’ એમાં સંયોગવત્થી ભિન્ન તરીકે ગુણ, અને તેમાં વૃત્તિ એવો સંયોગાભાવ. અને, એ વાળો તે ગુણ જ બનશે. અને, તેમાં તો દ્રવ્યત્વ હેતુ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! સાધ્યવત્ ભિન્નગુણમાં વૃત્તિ તરીકે તો સત્તા વગેરે પણ છે. અને તે વાળા દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ રહેતું હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : ‘સાધ્યવત્ અન્યવૃત્તિ-અભાવ-વત્ અવૃત્તિ’ એમ કહો, તો ઉપર વાંધો ન આવે. ‘સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્’ માં તો, સાધ્યવત્ભિન્ન-ગુણમાં વૃત્તિ એવો અભાવ તરીકે તો દ્રવ્યત્વાભાવ અને સંયોગાભાવાદિ જ આવે. સત્તાદિ ન લેવાય. અને, તે વાળા તો ગુણાદિ જ છે. અને, તેમાં દ્રવ્યત્વ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટે.

‘વહિનમાન્ ધૂમાત્’માં પણ, સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ભૂતલાદિમાં વૃત્તિ એવો અભાવ તો ધૂમાભાવાદિ જ લેવાય. દ્રવ્યત્વ એ અભાવ ન હોવાથી તે ન લેવાય. અને, તે ધૂમાભાવવાન્ તરીકે તો ભૂતલ-હૃદાદિ જ આવે. તેમાં ધૂમ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટે.

ઉત્તર : તમારી ભુલ છે. ગુણમાં સત્તા-અભાવ-અભાવ રહેલો જ છે. એટલે, અભાવ તરીકે આ અભાવ પણ લેવાય. અને એ તો સત્તારૂપ જ છે. અને તેવાળા દ્રવ્યમાં હેતુ દ્રવ્યત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

વહિનમાન્ ધૂમાત્માં... ભૂતલમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ-દ્રવ્યત્વ છે જ. એટલે, અભાવ તરીકે આ અભાવ લેવાય. અને, તે અભાવવાળો તો મહાનસાદિ પણ બને જ. કેમકે, મહાનસમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ-દ્રવ્યત્વ છે જ. અને, તેમાં, વહિન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : તમે તો અધિકરણભેદથી અભાવ જુદો માનેલો છે. તો, ભૂતલમાં રહેલો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ અને મહાનસમાં રહેલો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ જુદા જ છે. તો, ભૂતલવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વાભાવાભાવવાળો ભૂતલ જ બનવાનો. મહાનસ ન બને. અને, એટલે ભૂતલમાં તો વહિન ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. એ રીતે, ‘સંયોગી સત્વાત્’માં

પણ સમજી લેવું.

ઉત્તર : ભાવરૂપ જે અભાવ છે, એ અધિકરણભેદથી જુદો જુદો નથી માનેલો. એટલે, દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ તો દ્રવ્યત્વરૂપ હોવાથી, તે ભૂતલ+મહાનસમાં એક જ છે. અને, તેથી ભૂતલવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વાભાવાભાવવાળો તો મહાનસ પણ બને. અને, તેમાં વહ્નિન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે જ, “સાધ્ય” પદ મુકવું પણ જરૂરી બને છે. એટલે, સાધ્યવત્ત્વિન્ન એવા ગુણમાં વૃત્તિ સંયોગાભાવ જ લેવાય. અને તે ભાવરૂપ ન હોવાથી, દ્રવ્યમાં રહેલા સંયોગાભાવથી જુદા છે. અને, માટે, ગુણવૃત્તિ સંયોગાભાવવાળા તરીકે ગુણ જ આવે. અને, તેમાં તો દ્રવ્યત્વ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. એ રીતે, ભૂતલવૃત્તિ-એવો વહ્નિન-અભાવ જ લેવાનો. અને, તે અભાવવાળું તે જ ભૂતલ બને. તેમાં ધૂમ ન હોવાથી ત્યાં પણ લક્ષણ ઘટી જાય છે.

માથુરી : નનુ તથાપિ ઘટત્વઘટાઽઽકાશસંયોગાન્યતરાભાવવાન્ ગગનત્વાદિત્યાદૌ ઘટાઽનધિકરણદેશાવચ્છેદેન ઘટાકાશસંયોગાઽભાવસ્ય ગગને સત્ત્વાત્સદ્ધેતુતયાઽવ્યાપ્તિઃ । સાધ્યવદ્ધિન્ને ઘટે વર્તમાનસ્ય સાધ્યાભાવસ્ય ઘટાકાશસંયોગરૂપસ્ય ગગનેઽપિ સત્ત્વાત્તત્ર ચ હેતોર્વૃત્તેઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ‘ઘટાકાશસંયોગ-ઘટત્વાન્યતરાભાવવાન્ ગગનત્વાત્’ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ ભવિષ્યતિ । અત્ર ચ અન્યતરં નામ દ્વયોઃ પદાર્થયોઃ મધ્યે કિञ્ચિદપિ એકમ્ । અત્ર ગગને ઘટત્વં નાસ્તિ । તથા યત્ર દેશે ઘટો નાસ્તિ, તદ્દેશાવચ્છેદેન ગગને ઘટાકાશસંયોગોઽપિ નાસ્તિ । અતો ગગને અન્યતરયોઃ મધ્યે એકસ્યાઽપિ અવૃત્તિત્વાત્ ગગને અન્યતરાભાવો અસ્તિ એવ । તથા ચ ઇદં સત્ સ્થાનમ્ ।

કિન્તુ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તથાહિ ઘટે તાવત્ ઘટત્વં અસ્તિ એવ । અતો ઘટે અન્યતરં અસ્તિ, અતો ઘટઃ અન્યતરાભાવવાન્ નાસ્તિ । તથા ચ પટાદયઃ એવ અન્યતરાભાવવન્તઃ સાધ્યવન્તો ગૃહ્યન્તે । તદ્ભિન્નો ઘટઃ । તસ્મિન્ અન્યતરાભાવાભાવઃ સાધ્યાભાવરૂપો ઘટાકાશસંયોગ-ઘટત્વાન્યતરાત્મકો અસ્તિ । તદેવ અન્યતરં ગગને ઘટદેશાવચ્છેદેન વર્તતે । તથા ચ તાદૃશસાધ્યાભાવવત્ ગગનં । તસ્મિન્ ગગનત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઘટાકાશસંયોગ-ઘટત્વાન્યતરાભાવવાન્ ગગનત્વાત્ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. અન્યતર=બેમાંથી એક. ગગનમાં ઘટાકાશસંયોગ+ઘટત્વ એ બેમાંથી કોઈપણ એક છે ? એનો ઉત્તર આપવો હોય તો ગગનમાં ઘટત્વ તો નથી જ. અને જે ભાગમાં ઘટ નથી તે દેશાવચ્છેદેન એ ગગનમાં ઘટાકાશસંયોગ પણ નથી. આમ એ ગગનમાં બેમાંથી એક પણ નથી. માટે, અન્યતરનો અભાવ મળી જાય છે. આમ, આ સ્થાન સાચું છે. પણ છતાં અહીં ઘટમાં ઘટત્વ તો સુતરાં છે. એટલે અન્યતરવાળો ઘટ બની જાય છે. ઘટ એ અન્યતરના અભાવવાળો નથી. પણ, પટાદિ જ આ સાધ્યવાળા બને છે. અને તેનાથી ભિન્ન એવો ઘટ મળે. અને તેમાં વૃત્તિ એવો સાધ્યાભાવ=તાદૃશાન્યતરાભાવાભાવ= ઘટાકાશસંયોગઘટત્વાન્યતર મળે અને તે અન્યતર એ ગગનમાં ઘટદેશાવચ્છેદેન રહે છે, કેમકે ઘટદેશાવચ્છેદન આકાશમાં ઘટકાશસંયોગ હોવાથી, અન્યતરવાન્ તરીકે ગગન મળે. અને તેમાં ગગનત્વ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે.

માથુરી : ન ચ સાધ્યવદ્ધિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસાધ્યાભાવવત્ત્વં વિવક્ષિતમિતિ વાચ્યમ્ ।

સાધ્યાભાવપદવૈથ્યાપત્તેઃ, સાધ્યવદ્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ-વદવૃત્તિત્વસ્યૈવ સમ્યક્ત્વાત્ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર મધ્યસ્થઃ પ્રાહ સાધ્યવદ્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટો યઃ સાધ્યાભાવઃ । તદ્વાન્ યો ભવતિ । તસ્મિન્ હેતોરવૃત્તિત્વમેવ વ્યાપ્તિઃ । અત્ર ઘટઃ સાધ્યવદ્ભિન્નઃ । તસ્મિન્ઘટે યો વર્તતે । તસ્મિન્વર્તમાના યા વૃત્તિતા । તદ્વિશિષ્ટઃ અન્યતરસ્તુ ઘટે એવ ભવતિ । ન તુ ગગનાદૌ । તતશ્ચ અન્યતરાત્મકો યઃ સાધ્યાભાવઃ । તસ્ય ઘટે એવ વર્તમાનત્વાત્, સાધ્યાભાવવાન્ ઘટ એવ ગૃહ્યતે । તત્ર ચ ઘટે હેતુઃ નાસ્તીતિ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ।

નનુ એવં સતિ સાધ્યાભાવપદં નિરર્થકમ્ । યતો અત્ર સાધ્યવત્ભિન્નઃ ઘટઃ । તસ્મિન્ વૃત્તિત્વવિશિષ્ટં ઘટત્વં સત્તા દ્રવ્યત્વં વા તસ્મિન્નેવ ઘટે વર્તતે । ન તુ અન્યસ્મિન્ । તથા ચ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઃ દ્રવ્યત્વાદિઃ ઘટે એવા તસ્મિન્ ઘટે ગગનત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ સાધ્યાભાવપદસ્ય નિરર્થકત્વમ્ । એવં વહ્નિમાન્ ધૂમાત્, સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્ ઇત્યાદૌ અપિ, સાધ્યાભાવપદં વિનાપિ લક્ષણસમન્વયઃ । તથા હિ વહ્નિમત્ ભિન્નં ભૂતલાદિ । તસ્મિન્ વૃત્તિત્વવિશિષ્ટં દ્રવ્યત્વં ભૂતલાદૌ એવ । તથા ચ, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિમત્ ભૂતલાદિ । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ।

એવં ચ સંયોગવત્ભિન્નગુણાદિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસત્તાદિ ગુણાદૌ એવ । તથા ચ તાદૃશસત્તાવાન્ ગુણઃ । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ નિરવકાશા એવ ઇતિ ન સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટત્વં સાધ્યાભાવે વિશેષણં નિવેશનીયમ્ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : મધ્યસ્થ : સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ જે સાધ્યાભાવ હોય, તે વાળો જે બને, તેમાં હેતુની અવૃત્તિતાને જ વ્યાપ્તિ કહિશું. અહીં ઘટ એ સાધ્યવત્ભિન્ન છે. તે ઘટમાં વૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવો અન્યતર તો ઘટમાં જ રહેવાનો. એ ગગનાદિમાં ક્યાંય ન રહે. એટલે એ અન્યતર=સાધ્યાભાવ તો ઘટમાં જ રહેવાથી, સાધ્યાભાવવત્ તરીકે ઘટ જ આવશે અને તેમાં હેતુ અવૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : તો તો પછી સાધ્યાભાવપદ લખવાની જરૂર જ ન રહે. સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવદ્-અવૃત્તિત્વમ્” આટલું લક્ષણ કરે, તો ય વાંધો ન આવે. વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં પણ, વહ્નિમત્ભિન્ન એવા ભૂતલમાં વૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવું દ્રવ્યત્વ પણ, તે ભૂતલમાં જ રહે. એટલે તે વિશિષ્ટવત્ તરીકે ભૂતલ જ આવે. તેમાં હેતુ અવૃત્તિ જ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય.

એમ, ‘સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્’માં પણ, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવી સત્તા તો ગુણમાં જ રહે અને તેમાં દ્રવ્યત્વ હેતુ ન રહેવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે. અહીં પણ સાધ્યવત્ ભિન્ન તરીકે ઘટ છે અને તે ઘટવૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવું અન્યતર તો તે ઘટમાં જ રહે. અને તેથી અન્યતરવાન્ તરીકે ઘટ જ આવે. અને તેમાં તો ગગનત્વ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

માથુરી : ન, અભાવાઽભાવસ્યાઽતિરિક્તતામતેનૈતલ્લક્ષણકરણાત્, તથાચાઽધિકરણભેદેના-ઽભાવભેદાત્ સાધ્યવદ્ભિન્ને ઘટે વર્તમાનસ્ય સાધ્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગિવ્યધિકરણસ્ય પ્રતિયોગિમતિ ગગનેઽસત્ત્વાદવ્યાસેરભાવાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન નિવેશનીયમ્ તર્હિ સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વ-વિશિષ્ટત્વમ્ સાધ્યાભાવે વિશેષણમ્ । તથાપિ

ન અવ્યાપ્તિઃ । યતો અભાવાભાવો ન પ્રતિયોગિરૂપઃ અપિ તુ અતિરિક્તઃ ઇતિ મતેનૈવ એતલ્લક્ષણં ક્રિયતે । તથા ચ તાદૃશાન્યતરાભાવાભાવો ન અન્યતરરૂપઃ । કિન્તુ અતિરિક્તઃ, પ્રતિયોગિ-અધિકરણ-અવૃત્તિશ્ચ । તથા ચ સાધ્યવત્ભિન્ને ઘટે વૃત્તિઃ યઃ અન્યતરાભાવાભાવઃ, સઃ તાદૃશાન્યતરાભાવવતિ ગગને ન વર્તતે । એવમપિ અધિકરણભેદેન અભાવસ્ય ભિન્નત્વાત્ ઘટાધિકરણે વૃત્તિઃ તાદૃશાન્યતરાભાવાભાવઃ ઘટે એવ વર્તતે । તથા ચ સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવાન્ ઘટઃ એવ । તસ્મિન્ ગગનત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ । ન વા સાધ્યાભાવાદિપદાનાં વૈયર્થ્યમ્ ઇતિ નિર્વિઘ્નઃ પન્થાઃ અસ્માકમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અભાવનો અભાવ એ પ્રતિયોગિતારૂપ નથી પણ જુદો જ છે. એ મતાનુસારે જ આ લક્ષણ કરેલ છે. એટલે સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વમ્ આજ લક્ષણ રાખશું. છતાં કોઈ વાંધો નહીં આવે. ઘટાકાશસંયોગ-ઘટત્વ-અન્યતરાભાવવાન્ પટાદિ બને, તેનાથી ભિન્ન ઘટ બને. તેમાં રહેલો તાદૃશાન્યતરાભાવાભાવ એ જુદો જ છે. તાદૃશાન્યતર રૂપ નથી. અને અધિકરણભેદથી અભાવ જુદો માનેલો હોવાથી આ અન્યતરાભાવાભાવ એ તો ઘટમાં જ રહેશે. આકાશાદિમાં ન રહે. અને આમ પણ આ અભાવ એ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ જ માનેલો છે. એટલે પ્રતિયોગી જ્યાં રહેશે, ત્યાં આ અભાવ ન જ રહે. એટલે, તાદૃશાન્યતરાભાવ=પ્રતિયોગી ગગનમાં છે. માટે, અન્યતરાભાવાભાવ એ ગગનમાં નથી જ રહેતો. એટલે, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવાન્ તરીકે ગગન ન આવે. પણ, ઘટ જ આવે. અને તેમાં ગગનત્વ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

માથુરી : ન ચૈવં સાધ્યાભાવેત્યત્ર સાધ્યપદવૈયર્થ્યમભાવાઽભાવસ્યાઽતિરિક્તત્વેન દ્રવ્યત્વાદેરભાવત્વાભાવાત્ સાધ્વદ્ભિન્નવૃત્તિઘટાભાવાદેસ્તુ હેતુમત્યસત્ત્વાદધિકરણ-ભેદેનાઽભાવભેદાદિતિ વાચ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તર્હિ સાધ્યાભાવ ઇતિ અત્ર સાધ્યપદં વ્યર્થમ્ । યતો ભવતા એવ ઉક્તમ્ યદુત અભાવાભાવો ન પ્રતિયોગિરૂપઃ, કિન્તુ ભિન્નઃ। અધિકરણભેદેન અભાવભેદશ્ચ । તથા ચ ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ ઇતિ અત્ર સાધ્યવત્ભિન્ને ભૂતલે યઃ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવઃ । સ ન દ્રવ્યત્વરૂપઃ, કિન્તુ અતિરિક્તઃ । અધિકરણભેદેન અભાવભેદાચ્ચ સ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવઃ, ભૂતલે એવ વર્તતે । ન તુ મહાનસાદૌ । તથા ચ, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ અભાવવત્ ભૂતલં એવ । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પછી, સાધ્યાભાવ...માં સાધ્યપદ એ વ્યર્થ બુનવાની આપત્તિ આવશે. કેમકે આગળ જ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ભૂતલાદિ મળે અને તેમાં તો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ તો તમે જુદો જ કહ્યો છે. એટલે, એ અભાવ દ્રવ્યત્વરૂપ બનવાનો નથી. અને અભાવ અધિકરણભેદથી જુદો હોવાથી, ભૂતલાદિમાં રહેલો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ મહાનસાદિમાં રહેવાનો નથી. એટલે, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-અભાવવત્ તરીકે મહાનસાદિ આવવાના જ નથી. પણ એ ભૂતલાદિ જ આવશે અને તેમાં તો ધૂમ અવૃત્તિ જ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

માથુરી : યત્ર પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વલક્ષણવિરુદ્ધધર્માધ્યા-

સસ્ત્રૈવાઽધિકરણભેદેનાઽભાવભેદાભ્યુપગમો ન તુ સર્વત્ર, તથાચ સાધ્યવદ્ભિન્નવૃત્તિઘટાભાવા-
દેર્હેતુમત્યપિ સત્ત્વાદસમ્ભવવારણાય સાધ્યપદોપાદાનાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, અભાવાભાવસ્ય અતિરિક્તત્વમતેનૈવ અસ્ય લક્ષણસ્ય કૃતત્વં અસ્તિ, ઇતિ મન્યામહે
એવ । કિન્તુ યત્ર અભાવે પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વરૂપવિરુદ્ધધર્માણાં અધ્યાસઃ સંભવતિ।
તત્ર તદ્વારણાયૈવ અધિકરણભેદેન અભાવભેદો મન્તવ્યઃ । સર્વત્ર અધિકરણભેદેન અભાવભેદો ન મન્તવ્યઃ । યથા
હિ, સંયોગાભાવો દ્રવ્યે પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણઃ, ગુણે ચ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણઃ । અતઃ સંયોગાભાવે
વિરુદ્ધધર્માધ્યાસો ભવતિ । તદ્વારણાય અધિકરણભેદેન સંયોગાભાવો ભિન્નો ભિન્નો મન્તવ્યઃ । કિન્તુ ઘટાભાવાદયઃ
તુ સર્વથા પ્રતિયોગિવ્યધિકરણાઃ એવં । અતઃ તસ્મિન્ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસો ન ભવિતુમર્હતિ । અતઃ ઘટાભાવાદયો
ન અધિકરણભેદેન ભિન્નાઃ । તથા ચ સાધ્યપદાનુપાદાને સંયોગવત્ભિન્ને ગુણે વૃત્તિઃ યઃ ઘટાભાવઃ । તદ્વત્
ભૂતલાદિ દ્રવ્યં । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વં વર્તતે ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ । તદ્વારણાય સાધ્યપદં આવશ્યકં । તથા ચ ગુણે વૃત્તિઃ
સાધ્યાભાવઃ સંયોગાભાવઃ । સ ચ પૂર્વોક્તરીત્યા અધિકરણભેદેન ભિન્નઃ । અતઃ તદ્વાન્ ગુણઃ એવ । ન તુ દ્રવ્યાદિ
તસ્મિન્ ગુણે દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ।

અત્ર સાધ્યપદાનુપાદાને યથા અસંભવદોષઃ, સ ચં સ્વયમેવ વિભાવનીયઃ । ગતાર્થત્વાત્ ન પુનરુક્તઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અભાવનો અભાવ જુદો છે, એ વાત તો આ મતમાં ખરી જ. પણ પ્રતિયોગિ-
સમાનાધિકરણત્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વ એ બે વિરુદ્ધ ધર્મો એક જ અભાવમાં આવવાની શક્યતા હોય. ત્યાં
તે અટકાવવા માટે જ અધિકરણભેદથી અભાવને જુદા જુદા માનવાના. ‘સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્’માં સંયોગાભાવ એ
ગુણાદિમાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ છે અને એ જ સંયોગાભાવ એ દ્રવ્યમાં પ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણ છે. આમ,
સંયોગાભાવમાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વ અને પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વ બે વિરુદ્ધ ધર્મો આવે છે. એ અટકાવવા
માટે, દ્રવ્યમાં રહેલો સંયોગાભાવ અને ગુણાદિમાં રહેલો સંયોગાભાવ જુદા જુદા માનવા. એટલે, ગુણવૃત્તિ
સંયોગાભાવ જુદો જ હોવાથી, એ અભાવવાળો દ્રવ્ય ભલે ન બને. પણ, ઘટાભાવાદિ તો ક્યારેય
પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ બનતા નથી, એટલે તેમાં વિરુદ્ધધર્મો આવવાની શક્યતા નથી. તો આવા અભાવોને
તો અધિકરણભેદથી પણ એક જ માન્યા છે, જુદા નથી માન્યા.

એટલે, હવે જો સાધ્યપદ ન મુકો, તો ગુણાદિમાં વૃત્તિ ઘટાભાવ એ જ ઘટાદિદ્રવ્યમાં રહેલો છે. એટલે
સંયોગવત્ભિન્નવૃત્તિ-ઘટાભાવવત્ તરીકે દ્રવ્ય પણ છે અને તેમાં તો દ્રવ્યત્વ રહેલ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે જ.
માટે, સાધ્યપદ જરૂરી છે.

માથુરી : યદ્વા ઘટાકાશસંયોગઘટત્વાઽન્યતરાભાવાભાવોઽતિરિક્ત એવ, ઘટાકાશસંયોગા-
દીનામનનુગતતયા તથાત્વસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત્ । ઘટત્વદ્રવ્યત્વાદ્યભાવાભાવસ્તુ નાતિરિક્તઃ,
ઘટત્વદ્રવ્યત્વાદીનામનુગતત્વાત્ । તથાચ દ્રવ્યત્વાદિકમાદાયાઽસમ્ભવવારણાયૈવ સાધ્યપદમિતિ
પ્રાહુરિત્યાસ્તાં વિસ્તરઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : યદ્ વા યદ્ વસ્તુ અનનુગતં, તદભાવાભાવો ન તત્સ્વરૂપઃ કિન્તુ ભિન્નઃ ।

ઘટાકાશસંયોગ-ઘટત્વાન્યતરં તુ અનનુગતં, ઘટાકાશસંયોગસ્ય એકસ્ય અસંભવાત્ । અર્થાત્ ઘટાકાશસંયોગાઃ બહવઃ, ન એકઃ, અતઃ તસ્ય અનનુગત્વાત્, તદભાવાભાવો ન અન્યતરરૂપઃ, કિન્તુ ભિન્નઃ । તથા ચ ‘અન્યતરાભાવાન્ ગગનત્વાત્’ ઇતિ અત્ર સાધ્યવત્ભિન્ને ઘટે યઃ સાધ્યાભાવઃ તાદૃશાન્યતરાભાવાભાવઃ । સ ન અન્યતરરૂપઃ કિન્તુ ભિન્નઃ । તદ્વાન્ ચ ઘટઃ એવ । તસ્મિન્ ગગનત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ ન અવ્યાપ્તિઃ । યદિ ચ સાધ્યપદં ન ગૃહ્યતે । તદા સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્ ઇતિ અત્ર સંયોગવત્ભિન્ને ગુણે વૃત્તિઃ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવઃ દ્રવ્યત્વરૂપઃ । તદ્વત્ દ્રવ્યં, તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । સાધ્યપદોપાદાને તુ ગુણે વૃત્તિઃ સંયોગાભાવઃ । સ ચ અધિકરણભેદેન ભિન્નઃ । અન્યથા તત્ર વિરૂદ્ધધર્માધ્યાસો ભવેત્ ઇતિ ઉક્તં પ્રાક્ । તથા ચ તત્સંયોગાભાવાન્ ગુણઃ એવ । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ ન દોષઃ ।

ઇતિ અલં વિસ્તરેણ ।

સમાપ્તમિદં દ્વિતીયલક્ષણવિવરણમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અથવા તો એમ માનવું કે જે અભાવાભાવનો મૂળપ્રતિયોગી અનુગત હોય, તે અભાવાભાવ એ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ માની શકાય. એ સિવાય ન મનાય. ઘટાકાશસંયોગઘટત્વાન્યતરાભાવાભાવનો મૂળપ્રતિયોગી અન્યતર છે. હવે, એ અન્યતર અનુગત નથી, કેમકે ઘટાકાશસંયોગ એક તો છે જ નહીં. એ એક ન હોવાથી અનુગત બનતો નથી. એટલે જ અન્યતરાભાવાભાવ એ અન્યતર એ એક ન હોવાથી અનુગત બનતો નથી. એટલે જ અન્યતરાભાવાભાવ એ અન્યતર રૂપ ન મનાય. જ્યારે, ઘટત્વાભાવાભાવાદિનો મૂળ પ્રતિયોગી ઘટત્વાદિ એ તો બધા ઘટમાં અનુગત એક જ મળી જાય છે. માટે તે ઘટત્વાભાવાભાવાદિને ઘટત્વાદિ રૂપ માનશું.

આમ હોવાથી જ હવે સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ગુણમાં રહેલો સત્તા-અભાવ-અભાવ એ તો સત્તારૂપ જ માનેલો છે. એટલે એ સત્તાવાળા તરીકે દ્રવ્ય આવે, અને તેમાં દ્રવ્યત્વ રહેલું હોવાથી બધે અસંભવદોષ આવે. એ નિવારવા સાધ્યાભાવ પદ જરૂરી છે. હવે, અહીં વધુ વિસ્તાર કરતાં નથી.

માથુરી : સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકાન્યોન્યાભાવેતિ । હેતૌ સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકાન્યોન્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવ ઇત્યર્થઃ । અન્યોન્યાભાવશ્ચ પ્રતિયોગ્ય-વૃત્તિત્વેન વિશેષણીયઃ, તેન સાધ્યવતો વ્યાસજ્યવૃત્તિધર્માવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકાન્યોન્યાભાવવતિ હેતોર્વૃત્તાવપિ નાસંભવઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ગુણવૃત્તિઃ સંયોગાભાવો દ્રવ્યવૃત્તિસંયોગાભાવાત્ ભિન્નઃ ઇતિ સ્વીકૃત્યૈવ દ્વિતીયં લક્ષણં “સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્” ઇતિ અત્ર નિર્દોષમ્, કિન્તુ તાદૃશસ્વીકારે પ્રમાણં નાસ્તિ । અતઃ અવ્યાપ્તિદોષયુક્તં તદ્ લક્ષણમ્ । અતઃ તૃતીયં લક્ષણં આહ । સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદ-અસમાનાધિકરણત્વમ્ હેતૌ વ્યાપ્તિઃ । તથા ચ હેતૌ સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદાધિકરણ-નિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ અભાવઃ વ્યાપ્તિઃ । “સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્” ઇતિ અત્ર ‘ગુણઃ ન સંયોગવાન્’ ઇતિ સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદાધિકરણં ગુણઃ । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણં સંગચ્છતે ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : બીજા લક્ષણમાં ગુણવૃત્તિ એવા સંયોગાભાવને દ્રવ્યવૃત્તિ એવા સંયોગાભાવથી જુદો

માનેલો છે. પણ, એમ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. અને એટલે જ એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. માટે, ત્રીજું લક્ષણ બનાવે છે.

સાધ્યવત્પ્રતિયોગિક-ભેદ-અસમાનાધિકરણ્યમ્ હેતોઃ વ્યાપ્તિઃ ।

એનો અર્થ એ કે, હેતુ સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદાધિકરણમાં વૃત્તિ ન હોવો જોઈએ. અર્થાત્ તાદૃશાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં રહે તો એ વ્યાપ્તિ ગણાય.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ વહિનમાન્ ધૂમાત્ इति अत्र महानसः वहिनमत्जलोभयं न इति वक्तुं शक्यत्वात्, वहिनमत्जलप्रतियोगिकभेदवान् महानसः मीलति । अर्थात् साध्यवत्प्रतियोगिकभेदवान् महानसः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्वात् अव्याप્तिः इति चेत् तर्हि प्रतियोगि-अवृत्तिः तादृशो भेदो ग्राह्यः । अत्र वहिनमत्जलोभयभेदो महानसे वर्तते । महानसः च वहिनमान् । अतो अस्य भेदस्य प्रतियोगी महानसोऽपि भवति । तथा च अयं भेदः प्रतियोगिवृत्तिः, न अवृत्तिः । अतो न गृह्यते । किन्तु ‘भूतलं वहिनमत् न’ इति अत्र, भूतलं न वहिनमत्ભેદપ્રતિયોગિ । अतः अयं भेदः भूतले गृह्यते । स च भेदः प्रतियोगि-अवृत्तिः भवति । तद्भेदवति भूतले धूमस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એમ તો “મહાનસઃ વહ્નિનમત્જલોભયં ન” એ રીતે વહ્નિનમત્જલોભય-પ્રતિયોગિકભેદવાન્ તરીકે મહાનસ આવે. અને તેમાં ધૂમ હોવાથી ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવશે. મહાનસ વહ્નિમાન્ હોવા છતાં મહાનસ પોતે જલ નથી. એટલે મહાનસમાં ઉભયભેદ મળે. એમાં સાધ્યવત્નો ભેદ પણ આવી જાય છે.

ઉત્તર : અહીં જે ભેદ છે, તે પ્રતિયોગિમાં અવૃત્તિ એવો જ ભેદ લેવો. તમે વહ્નિનમત્જલોભયભેદ લીધો. અને એ ભેદ મહાનસમાં રહેલો છે. મહાનસ પોતે પણ વહ્નિનમત્ તો છે જ. એટલે આ ભેદનો પ્રતિયોગિ મહાનસ પણ છે. એટલે, આ ભેદ તો પ્રતિયોગિમાં વૃત્તિ એવો ભેદ છે. તેથી તે ન લેવાય. પણ, ‘ભૂતલં વહ્નિમાન્ ન’ એમાં ભૂતલમાં વહ્નિનમત્ભેદ એ પ્રતિયોગિઅવૃત્તિ જ છે અને તેથી સાધ્યવત્ભેદાધિકરણભૂતલમાં ધૂમ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્રેદં अवधेयम् द्वयोः वस्तुनोः वृत्तिः धर्मः व्यासज्यवृत्तिः, यथा अत्र वहिनमत्जलोभयत्वं वहिनमति जले च वर्तते इति । एषा च स्थूला व्याख्या ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એટલું સમજવું કે, બે વસ્તુમાં રહેલો ધર્મ એ વ્યાસજ્યવૃત્તિ કહેવાય. જેમકે અહીં વહ્નિનમત્જલોભયત્વ એ વહ્નિમાન્+જલ એમ બેમાં રહેલું છે. માટે, તે વ્યાસજ્યવૃત્તિ ગણાય. આ સ્થુલ વ્યાખ્યા છે.

માથુરી : नन्वेवमपि नानाधिकरणसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याधिकरणीभूतत-त्तद्वक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारा । प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु पञ्चमेन सह पौनरुक्त्यमिति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ तथापि ‘वहिनमान् धूमात्’ इति अत्र अव्याप्तिः। वहिनमान् महानसः । चत्वरः

ન મહાનસઃ । અતઃ ચત્વરઃ મહાનસભેદવાન્ । મહાનસશ્ચ સાધ્યવાન્ અસ્તિ । અતઃ ચત્વરઃ સાધ્યવત્પ્રતિ-
યોગિકભેદવાન્ । તસ્મિન્ ચત્વરે ધૂમસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-
સાધ્યવત્ભેદાધિકરણાવૃત્તિત્વમ્ ઇતિ પરિષ્કારઃ । ‘ચત્વરઃ ન વહિનમાન્’ ઇતિ તુ વક્તું ન શક્યતે । અતઃ ચત્વરે
વહિનમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો સાધ્યવત્ભેદો નાસ્તિ । અતઃ સાધ્યવત્ભેદાધિકરણં નાત્ર ચત્વરઃ । કિન્તુ ભૂતલં
ન વહિનમાન્ ઇતિ શક્યતે વક્તું । તથા ચ તાદૃશભેદવત્ ભૂતલં । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ ન અવ્યાપ્તિઃ ।

નનુ તર્હિ તૃતીય-પંચમલક્ષણયોઃ અભેદઃ પ્રસજ્યતે । યતઃ તત્રાપિ, સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદવત્-
અવૃત્તિત્વમ્ ઇત્યેવ ઉક્તમ્ ઇતિ ચેત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’માં અવ્યાપ્તિ આવે. વહ્નિમાન્ તરીકે મહાનસ લઈએ.
તો એનો ભેદ ચત્વરમાં રહેલો છે. અને ચત્વરમાં ધૂમ રહેલો છે. એટલે વાંધો ઊભો જ છે. અર્થાત્ “ચત્વરઃ
મહાનસઃ ન” અહીં, મહાનસ એ સાધ્યવત્ છે. અને તેના ભેદવાળો ચત્વર બને છે. આ ભેદનો પ્રતિયોગી
મહાનસ છે. અને આ મહાનસભેદ એ મહાનસમાં નથી રહેતો. એટલે આ ભેદ પ્રતિયોગિ-અવૃત્તિ પણ મળે
જ છે. એટલે દોષ તો આવે જ છે.

ઉત્તર : સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદાધિકરણ-અવૃત્તિત્વમ્ લક્ષણ માનવું. ચત્વરમાં જે મહાનસભેદ
છે એ તો, મહાનસત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક છે. “ચત્વરઃ વહ્નિમાન્ ન” એમ તો બોલી ન શકાય. એટલે
ચત્વરમાં વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભેદ તો મળવાનો જ નથી. એટલે ચત્વર એ તાદૃશભેદાધિકરણ ન
બને. પણ “ભૂતલે વહ્નિમાન્ ન” એમ બોલી શકાય. એટલે, વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદવાન્ તરીકે
ભૂતલ બને અને તેમાં ધૂમ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : તો તો પછી પાંચમું અને આ ત્રીજું લક્ષણ એક જ બની જશે, કેમકે ત્યાં પણ,
સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદવત્-અવૃત્તિત્વમ્ એ જ લક્ષણ બનાવેલ છે. એટલે, એ બે લક્ષણો એક જ
બની જવાની આપત્તિ આવશે.

માથુરી : ન, વક્ષ્યમાણકેવલાન્વય્યવ્યાપ્તિવદસ્યાપિ અત્ર દોષત્વાત્ ન ચ તથાપિ
સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકાન્યોન્યાભાવમાત્રસ્યૈવ એતલ્લક્ષણઘટકત્વે વક્ષ્યમાણકેવલાન્વય્યવ્યાપ્તિઃ
અત્રાસદ્ગતા । કેવલાન્વયિસાધ્યકેપિ સાધ્યાધિકરણીભૂતતત્તદ્યક્તિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-
કાન્યોન્યાભાવસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાદિતિ વાચ્યમ્ । તથાપિ તાદૃશાન્યોન્યાભાવસ્ય પ્રસિદ્ધત્વેઽપિ તદ્વતિ
હેતોર્વૃત્તેરેવાવ્યાપ્તેર્દુર્વારત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ન, અગ્રે ગ્રન્થકારાઃ કેવલાન્વયિસાધ્યકે અનુમાને પચ્ચાનામપિ લક્ષણાનાં અવ્યાપ્તત્વમ્
દર્શયિષ્યન્તિ । એવં ચ યથા ઇદં તૃતીયં લક્ષણં તત્-અનુમાને અવ્યાપ્તિમત્ ભવતિ । તથા વહિનમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ
અત્રાપિ તલ્લક્ષણમ્ અવ્યાપ્તિમત્ ભવતુ । એવં ચ સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય અનિવેશેન ન પચ્ચમેન સહ એક્યાપત્તિઃ ।
ન વા તદનિવેશે વહિનસાધ્યકે ઉક્તાનુમાને અવ્યાપ્તિઃ દોષાય । તત્ર ઇષ્ટપતેઃ સ્વીકૃતત્વાત્ ઇતિ ભાવઃ ।

નનુ કેવલાન્વયિસ્થલે સાધ્યવત્ભેદસ્ય સાધ્યાભાવસ્ય વા અપ્રસિદ્ધત્વેન એવ સર્વેષાં લક્ષણાનાં અવ્યાપ્તિઃ

ગ્રન્થકારસ્ય ઇષ્ટા । ન અન્યથા । યદિ ચ ‘સાધ્યવત્ત્વેદાધિકરણવૃત્તિતા-અભાવઃ’ ઇત્યેવ તૃતીયં લક્ષણં અભિધીયતે, તદા તુ ‘પ્રમેયં વાચ્યત્વાત્’ ઇતિ અત્ર ન સાધ્યવત્ત્વેદસ્ય અપ્રસિદ્ધિઃ । યતો પ્રમેયત્વવાન્ ઘટઃ । તદ્વિત્ત્વઃ પટઃ, તથા ચ સાધ્યવત્ત્વેદસ્ય તત્ર પ્રસિદ્ધિઃ । અતો યદ્યપિ, પ્રમેયત્વવત્ત્વેદ-અધિકરણપટે વાચ્યત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ અસ્તિ એવ । તથા પિ સા અવ્યાપ્તિઃ સાધ્યવત્ત્વેદ-અપ્રસિદ્ધમૂલકા નાસ્તિ । અતો ન સા ઇષ્ટા ગ્રન્થકારસ્ય । અતઃ ભવદુક્તં ન સુસમીચીનં પ્રતિભાતિ વિબુધાનામ્ ઇતિ ચેત્ ન ભવતાં કેન ઉક્તં યદ્ ‘સાધ્યવત્ત્વેદાદિ-અપ્રસિદ્ધિમૂલકા’ એવ અવ્યાપ્તિઃ ગ્રન્થકારસ્ય કેવલાન્વયિસ્થલે ઇષ્ટા’ ઇતિ । ગ્રન્થકારસ્ય અયમેવ અભિપ્રાયઃ યદુત કેવલાન્વયિસ્થલે કેનાપિ પ્રકારેણ પञ્ચલક્ષણાનાં અવ્યાપ્તિઃ પ્રેક્ષિતવ્યા । ‘સા અવ્યાપ્તિઃ સાધ્યવત્ત્વેદાદિનાં અપ્રસિદ્ધિયા એવ પ્રેક્ષિતવ્યા, અન્યેન પ્રકારેણ ન’ ઇતિ નાસ્તિ તેષાં અભિપ્રાયઃ । અતઃ કેવલાન્વયિસાધ્યકે સાધ્યવત્ત્વેદસ્ય પ્રસિદ્ધત્વેઽપિ પ્રમેયત્વવત્ત્વેદવતિ પટાદૌ વાચ્યત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ એવ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આગળ ગ્રન્થકાર જેમ કેવલાન્વયિસાધ્યક અનુમાન સ્થલે, દોષ આપવાના જ છે અને તેમાં આ લક્ષણ અવ્યાપ્ત બનવાનું જ છે. તેમ, આ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ વગેરે સ્થળે પણ આ લક્ષણ અવ્યાપ્તિવાળું જ છે. એમ સમજી લેવું. એટલે, અમે સાધ્યવત્ત્વાવચ્છિન્નનો નિવેશ કરતા જ ન હોવાથી, પાંચમા લક્ષણ સાથે આ લક્ષણ એક બની જવાની આપત્તિ આવતી જ નથી.

પ્રશ્ન : આ વાત બરાબર નથી, કેમકે ગ્રન્થકાર કેવલાન્વયી અનુમાનમાં આ પાંચેય લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ જે બતાવવાના છે. ત્યાં તેઓ એક જ વાત કરવાના છે કે, “આ અનુમાનમાં સાધ્યવત્ત્વેદ મળતો નથી, અને સાધ્યાભાવ મળતો નથી, અને એટલે સાધ્યવત્ત્વેદ કે સાધ્યાભાવથી ઘટિત લક્ષણો અવ્યાપ્ત બનશે. આમ ત્યાં અવ્યાપ્તિનું મૂળ પ્રયોજન તો સાધ્યાભાવ કે સાધ્યવત્ત્વેદની અપ્રસિદ્ધિ જ છે. ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ સ્થલે, તમે કેવલાન્વયીની જેમ અવ્યાપ્તિનો સ્વીકાર કરો છો. પણ, આ સ્થલે તો, વહ્નિમત્ત્વેદ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. અરે, જો માત્ર સાધ્યવત્ત્વપ્રતિયોગિક-ત્વેદની જ વિવક્ષા કરશો. તો તો, કેવલાન્વયિસ્થલે પણ, આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિનું મૂળ નહીં મળે, કેમકે ‘ઘટઃ પ્રમેયમ્ વાચ્યત્વાત્’ એ સ્થલે પણ, સાધ્યવત્ત્વે એવા પટાદિનો ત્વેદ તો મહાનસાદિમાં મળી જ જાય છે. એટલે સાધ્યવત્ત્વેદ ત્યાં પ્રસિદ્ધ બની જવાથી, અવ્યાપ્તિનું મૂળકારણ સાધ્યવત્ત્વેદની અપ્રસિદ્ધિ તો મળતી જ નથી. એટલે, ભલે પ્રમેયત્વવત્ત્વેદવાન્ પટાદિમાં વાચ્યત્વ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ તો આવવાની જ છે. પણ, સાધ્યવત્ત્વેદની અપ્રસિદ્ધિ દ્વારા જે અવ્યાપ્તિ લાવવાની છે, એ તો નથી જ મળતી.

ઉત્તર : તમને એવું કોણે કહ્યું કે, “સાધ્યવત્ત્વેદ કે સાધ્યાભાવની અપ્રસિદ્ધિ દ્વારા જ કેવલાન્વયિ સ્થલે બધા લક્ષણો અવ્યાપ્ત બનવા જોઈએ ?” આ તો તમારા ઘરની વાત છે. ખરેખર તો, ત્યાં કોઈપણ રીતે અવ્યાપ્તિ આવવી જોઈએ અને એ તો આવે જ છે. પછી ભલે ને એ સાધ્યવત્ત્વેદવાન્માં હેતુની વૃત્તિતાથી આવે. એમાં કંઈ વાંધો નથી. એટલે આ ત્રીજું લક્ષણ જેમ કેવલાન્વયિમાં અવ્યાપ્ત છે. તેમ, આ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં પણ અવ્યાપ્ત માની લેવું.

માથુરી : યદ્વા સાધ્યવત્ત્વપ્રતિયોગિકાન્યોન્યાભાવપદેન સાધ્યવત્ત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-કાન્યોન્યાભાવ એવ વિવક્ષિતઃ । ન ચૈવં પञ્ચમાભેદઃ, તત્ર સાધ્યવત્ત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-

કાન્યોન્યાભાવવત્ત્વેન પ્રવેશઃ, અત્ર તુ તાદૃશાન્યોન્યાભાવાધિકરણત્વેન ઇત્યધિકરણત્વપ્રવેશ-
પ્રવેશાભ્યામેવ ભેદાત્ અઘ્વળડાભાવઘટકતયા ચ નાધિકરણત્વાંશસ્ય વૈચ્ચર્યમિતિ ન કોપિ દોષ
ઈતિ દિક્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ યદિ ભવતાં ઇદં નિરૂપણં સ્વીક્રિયતે, તદાપિ ગ્રન્થકારેણ તુ કેવલં
કેવલાન્વયિસ્થલે એવ પઞ્ચાનાં લક્ષણાનાં અવ્યાપ્તિઃ સૂચિતા । તથા ચ ગ્રન્થકારસ્ય અન્યસ્થલેષુ લક્ષણાનાં
અવ્યાપ્તિઃ ન ઇષ્ટા । ઇતિ અર્થાત્ પ્રતિધ્વન્યતે । ભવતાં તૃતીયં લક્ષણં તુ વહિનમાન્ ધૂમાત્ સ્થલે અવ્યાપ્તં ।
તત્કથં ગ્રન્થકારેણ સહ વિરોધઃ ન સ્યાત્ ઇતિ ચેત્ ।

એવં તર્હિ સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદાધિકરણવૃત્તિત્વાભાવઃ ઇત્યેવ પૂર્વમુક્તં નિર્દોષં લક્ષણં
વક્તવ્યમ્ તત્ત્વ ન ‘વહિનમાન્ ધૂમાત્’ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તમ્ । તત્ત્વ પૂર્વમુક્તમેવ । ન ચ એવં સતિ પઞ્ચમેન સહ
અભેદાપત્તિઃ તદવસ્થા એવ ઇતિ વાચ્યમ્ યતો અત્ર ભેદાધિકરણ....ઇતિ અધિકરણં પદં નિવેશિતમ્ । પઞ્ચમે તુ
ભેદવાન્” ઇતિ મતુપપ્રત્યયો નિવેશિતઃ । યદ્યપિ અર્થસ્તુ એકઃ એવ । ભેદવાન્ ભેદાધિકરણં ઇતિ નાર્થભેદઃ ।
તથાપિ મતુપ્રત્યયે બહુવ્રીહિસમાસઃ । અધિકરણશબ્દે ચ ષષ્ઠીતત્પુરુષઃ । એવં ચ વ્યુત્પત્તિભેદાત્ ભેદો મન્તવ્યઃ ।
તથા ચ ન તૃતીયસ્ય લક્ષણસ્ય પઞ્ચમેન સહ અભેદાપત્તિઃ । ન વા કેવલાન્વયિભિન્ને અનુમાને ઇદં લક્ષણં અવ્યાપ્તમ્
ઈતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ સ્થિરીભવિતું અર્હતિ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારી વાત માની લઈએ, તો પણ આગળ ગ્રન્થકારે માત્ર કેવલાન્વયિસ્થલે જ
પાંચ લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ બતાવી છે. એ સિવાયના કોઈપણ સ્થળે અવ્યાપ્તિ બતાવી નથી. એનો અર્થ એ કે,
બીજા સ્થાનોમાં તો, આ લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ તેમને ઈષ્ટ નથી અને તો પછી તમારું આ ત્રીજું લક્ષણ ‘વહિનમાન્
ધૂમાત્’ સ્થળે અવ્યાપ્ત બને. એ શી રીતે સંગત બને ?

ઉત્તર : સારું, તો પછી સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભેદાધિકરણવૃત્તિતા-અભાવઃ એમ લક્ષણ બનાવો.
પછી તો આ સ્થાને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

પ્રશ્ન : તો પછી પાંચમા લક્ષણ સાથે અભેદ થવાની આપત્તિ આવે છે.

ઉત્તર : નહીં આવે કેમકે, પાંચમામાં સાધ્યવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાકભેદવત્-વૃત્તિતા-અભાવ એમ વત્
શબ્દ મુકેલો છે. જ્યારે, અહીં સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદાધિકરણવૃત્તિતા-અભાવ એમ અધિકરણ શબ્દ
મુકેલો છે. જો કે, બે યનો અર્થ એક જ થાય. ભેદનું અધિકરણ કે ભેદવાન્ એમાં કોઈ ફરક નથી પડતો. તો
પણ ભેદવાન્માં “ભેદઃ અસ્તિ અસ્ય” એ રીતે બહુવ્રીહિસમાસ કરવાની છે, અને ભેદાધિકરણમાં તો
ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ છે. આમ એટલો ભેદ તો પડે જ છે. એટલે પછી એ બે લક્ષણો એક થવાની આપત્તિ
ન આવે. અને ‘વહિનમાન્ ધૂમાત્’માં અવ્યાપ્તિ પણ ન આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ એવં સાધ્યવત્ભેદાધિકરણ-વૃત્તિત્વાભાવઃ લક્ષણં પર્યવસિતમ્ । તત્ત્વ
સ્વેતરભેદાનુમિતૌ હેતુઃ ભવિષ્યતિ । તથા ચ...અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વં સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકં ભવતિ । કિન્તુ
તાદૃશભેદવત્વૃત્તિત્વાભાવત્વં અપિ સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકં ધર્માન્તરં અસ્તિ । અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવ-

ત્વમ્...વત્વૃત્તિત્વાભાવત્વમ્ ચ સમનિયતમ્, અતો અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વમ્ સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદક-તાદૃશભેદવત્વૃત્તિત્વાભાવત્વ-ધર્માન્તરઘટિતમ્, અતો અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વવાન્, તાદૃશાભાવઃ વ્યર્થઃ ભવિષ્યતિ । એવં ચ તસ્મિન્ લક્ષણે અધિકરણત્વાંશો વ્યર્થઃ ઇતિ ચેત્ ન...અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવો સાધ્યવત્ભેદવત્વૃત્તિત્વાભાવાત્ ભિન્નો અભિમતઃ । તેન, અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વમ્ ન સાધ્યવત્ભેદવત્વૃત્તિત્વાભાવ-સમાનાધિકરણં ભવતિ । અતો અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વમ્ સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદક-સમાનાધિકરણ-ધર્માન્તરઘટિતમ્ ન તુ તદ્ઘટિતમ્ । અતો ન અસ્ય લક્ષણસ્ય વ્યર્થત્વશંકાઽપિ યુક્તિસમન્વિતા ઇતિ ભાવઃ । અત્ર બહુ વક્તવ્યં । કિન્તુ ગૌરવભયાત્ દિક્માત્રં નિવેદિતં ઇતિ સંપૂર્ણં તૃતીયં લક્ષણમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આનો અર્થ એમ કે, સાધ્યવત્ભેદાધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વ એ સ્વેતરભેદાનુમિતિમાં હેતુ તરીકે આવશે. પણ, એ અભાવત્વ જ્યાં રહેલું છે. ત્યાં જ સાધ્યવત્ભેદવત્-વૃત્તિત્વાભાવત્વ પણ રહેલું જ છે. અને એ પણ સ્વેતરભેદાનુમિતિસાધક છે. અર્થાત્ સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકધર્માન્તર તરીકે સાધ્યવત્ભેદવત્વૃત્તિત્વાભાવત્વ પણ મળશે અને આ અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વ એ તેનાથી ઘટિત હોવાથી તે અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વવાળો તાદૃશાભાવ એ વ્યર્થ હેતુ બનવાની આપત્તિ આવશે. આમ, ભલે અધિકરણ અને વત્ શબ્દને લીધે બેની વ્યુત્પત્તિ જુદી છે. બાકી, અધિકરણવૃત્તિતા-અભાવત્વ અને વત્વૃત્તિતા-અભાવત્વ બે ય સમવ્યાપક હોવાથી તેઓના અભાવ તો એક જ બની જાય છે. અને તેથી અધિકરણવૃત્તિતા-અભાવત્વ એ વત્વૃત્તિતા-અભાવત્વથી ઘટિત તો ગણાય જ.

ઉત્તર : ના, અમે.... અધિકરણવૃત્તિતા અભાવને.... વત્વૃત્તિતા-અભાવથી તદ્દન જુદો માનેલો છે. અર્થાત્ એ તદ્દન જુદો અખંડાભાવ છે. માટે, અધિકરણવૃત્તિતા-અભાવમાં વત્વૃત્તિતા-અભાવત્વ રહેતું જ ન હોવાથી, એ ધર્માન્તરથી ઘટિત ન બનવાથી અધિકરણતા-અંશ વ્યર્થ બનવાની આપત્તિ આવતી નથી. આ વિશે ઘણી ચર્ચા છે. અહીં માત્ર દિશાસુચન કરીને, અમે આ લક્ષણ પુરુ કરીએ છીએ.

માથુરી : સકલેતિ । સાકલ્યં સાધ્યાભાવવતો વિશેષણમ્ । તથા ચ યાવન્તિ સાધ્યાભાવાધિકરણાનિ તન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિત્વં હેતોર્વ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ ।

ધૂમાભાવવજ્જલહ્વાદાદિનિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિત્વાદ્ વહ્નયાદાવતિવ્યાપ્તિરિતિ યાવદિતિ સાધ્યાભાવવતો વિશેષણમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અન્વયવ્યાપ્તિવત્ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિઃ અપિ અવ્યભિચરિત્વપદપ્રતિપાદ્યા ભવતિ, ઇતિ દર્શનાય અત્ર ચતુર્થં વ્યતિરેકવ્યાપ્તિસ્વરૂપાત્મકં લક્ષણમાહ-સકલસાધ્યાભાવવત્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ । ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ ઇતિ અત્ર સકલાનિ સાધ્યાભાવવન્તિ હ્રદ-ભૂતલાદીનિ । તેષુ સર્વેષુ નિષ્ઠઃ યઃ ધૂમાભાવઃ, તસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ ધૂમે સત્ત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ।

અસ્ય લક્ષણસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ ઇયં — સકલાનિ ચ તાનિ સાધ્યાભાવવન્તિ ચ । તેષુ સર્વેષુ વૃત્તિઃ યઃ અભાવઃ । તદભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ।

અત્ર યદિ સકલપદં ન પ્રક્ષિપ્યતે, તદા ‘ધૂમવાન્ વહ્નેઃ’ ઇતિ અત્ર ધૂમાભાવવતિ ભૂતલે વર્તમાનસ્ય

વહ્નિ-અભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ વહ્નૌ સત્ત્વાત્ લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । તત્પ્રક્ષેપે ચ સકલાનિ સાધ્યાભાવવન્તિ ગ્રાહ્યાણિ । અતો ભૂતલાદિવત્ અયોગોલકં અપિ સાધ્યાભાવવત્ત્વેન ગૃહ્યતે । તસ્મિન્ વહ્નિ-અભાવો નાસ્તિ । તથા ચ વહ્નૌ સકલસાધ્યાભાવવત્વૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાયાઃ અભાવાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અન્વયવ્યાપ્તિ જેમ અવ્યભિચરિત્વશબ્દથી પ્રતિપાદ્ય બની શકે છે તેમ, વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ પણ બની શકે છે. એ જણાવવા માટે, અહીં વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ બોધક ચોથું લક્ષણ કહે છે.

સકલસાધ્યાભાવવત્ત્વનિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્

આખા જગતમાં જેટલા સાધ્યાભાવવાળા છે. તે તમામમાં રહેલો જે અભાવ હોય તેની પ્રતિયોગિતા હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ ગણાય. જાડીભાષામાં કહીએ તો, જ્યાં જ્યાં સાધ્યાભાવ ત્યાં ત્યાં હેતુ-અભાવ એવો અર્થ થાય. અહીં, સકલ શબ્દને સાધ્યાભાવવાનુંના વિશેષણ તરીકે ન લો. તો “ધૂમવાન્ વહ્નેઃ”માં ધૂમાભાવવત્ત્વમાં વૃત્તિ વહ્નિ-અભાવની પ્રતિયોગિતા વહ્નિ-હેતુમાં હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, “સકલ” મુકવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે તમામે તમામ ધૂમાભાવવાળામાં તો અયોગોલક પણ આવે. અને તેમાં તો વહ્નિ-અભાવ નથી. એટલે વહ્નિ એ સકલ સાધ્યાભાવવત્ નિષ્ઠ-અભાવનો પ્રતિયોગી ન બનવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

માથુરી : સાધ્યાભાવવિશેષણત્વે તત્તદ્વદાવૃત્તિત્વેન રૂપેણ યો વહ્ન્યાદ્યભાવસ્તસ્યાપિ સકલસાધ્યાભાવત્ત્વેન પ્રવેશાત્તાવદધિકરણાપ્રસિદ્ધ્યાઽસંભવાપત્તેઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ સકલપદં સાધ્યાભાવવિશેષણં ક્રિયતે, તદાપિ અતિવ્યાપ્તિનિરાસઃ ભવતિ । તથા હિ ‘ધૂમવાન્ વહ્નેઃ’ ઇતિ અત્ર પૂર્વં અતિવ્યાપ્તિઃ ઉક્તા । તન્નિરાસાય સકલપદં સાધ્યાભાવવત્ત્વિશેષણં ભવતા કૃતમ્ । કિન્તુ સાધ્યાભાવવિશેષણં સકલપદં ક્રિયતે, તદાપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । યતો, હ્રદે અયોગોલક-અવૃત્તિઃ નાસ્તિ, ઇતિ વક્તું ન શક્યતે । અયોગોલકે અવૃત્તિ જલાદિ હ્રદે વર્તતે ઇતિ હેતોઃ । તસ્માત્ હ્રદે અયોગોલક-અવૃત્તિનઃ અભાવઃ ન શક્યતે વક્તુમ્ । અયોગોલક-અવૃત્તિ ચ યથા જલાદિ, તથા ધૂમોઽપિ । અતઃ અયોગોલક-અવૃત્તિઅભાવઃ ધૂમાભાવરૂપોઽપિ મન્યતે । અર્થાત્ સ સાધ્યાભાવાત્મકઃ । સ ચ હ્રદે નાસ્તિ । અતો હ્રદે સકલાનાં સાધ્યાભાવાનાં અવૃત્તિત્વાત્ સકલાનાં સાધ્યાભાવાનાં અધિકરણં હ્રદઃ ન શક્યઃ ભવિતુમ્ । એવં અયોગોલકેઽપિ હ્રદ-અવૃત્તિ-અભાવઃ સાધ્યાભાવરૂપો નાસ્તિ । યતો અયોગોલકે હ્રદ-અવૃત્તિ-વહ્નિઃ વર્તતે । અતઃ, અયોગોલકમપિ સકલાનાં સાધ્યાભાવાનાં અધિકરણં ન ભવતિ । એવં અત્ર સકલસાધ્યાભાવાનાં અધિકરણં એવ અપ્રસિદ્ધં । અતો લક્ષણસ્ય સમન્વયાભાવાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ તર્હિ લાભમિચ્છતો મૂલક્ષતિઃ આયાતા । યતો અતિવ્યાપ્તિનિરાસો ભવદુક્તરીત્યા ભવિષ્યતિ । કિન્તુ એવંકરણે ‘હ્રદે ભૂતલ-અવૃત્તિઃ નાસ્તિ’ ઇતિ ન શક્યતે વક્તું । ભૂતલ-અવૃત્તિ ચ જલાદિવત્ વહ્નિરપિ । તથા ચ ભૂતલ-અવૃત્તિ-અભાવઃ સાધ્યાભાવરૂપોઽપિ ભવતિ, તસ્ય ચ અધિકરણં હ્રદઃ ન ભવતિ । અતો હ્રદઃ સકલાનાં સાધ્યાભાવાનાં અધિકરણં ન ભવતિ । એવંરીત્યા અત્ર સર્વત્ર ચ સકલાનાં સાધ્યાભાવાનાં અધિકરણસ્ય અપ્રસિદ્ધ્યા, કુત્રાપિ લક્ષણ-

અસમન્વયાત્ અસંભવઃ આપતતિ । કિન્તુ યદિ સકલપદં સાધ્યાભાવવત્વિશેષણં ક્રિયતે । તર્હિ હ્રદે યદ્યપિ ભૂતલ-અવૃત્તિ અભાવો નાસ્તિ, તથાપિ વહ્નિ-અભાવઃ અસ્તિ । અતઃ સાધ્યાભાવવત્પદેન હ્રદોઽપિ ગૃહ્યતે । એવં સર્વેષાં સાધ્યાભાવવતાં સંગ્રહઃ ક્રિયતે । તેષુ સર્વેષુ ધૂમાભાવસ્ય સત્ત્વાત્, લક્ષણસમન્વયાત્ ન અસંભવાદિદોષાક્રાન્તત્વમ્ લક્ષણસ્ય ઇતિ ધ્યેયમ્ । ન ચ એષ પદાર્થઃ સ્વમનીષિકયા લિખિતઃ । કિન્તુ અત્ર શ્રીમદ્વામાચરણભટ્ટાચાર્યાણાં વિવૃત્તિઃ અત્ર સહાયીભૂતા વર્તતે । દૃષ્ટવ્યશ્ચ તેષાં ગ્રન્થઃ, અતઃ શંકાપઙ્કાવિલં મનઃ વિશુદ્ધં ભવતિ ઇતિ અલં અતિપ્રપન્નેન ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આમ તો, સકલ શબ્દને સાધ્યાભાવનું વિશેષણ બનાવીએ, તો પણ અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. તે આ પ્રમાણે, તમામે તમામ ધૂમાભાવોનું અધિકરણ કોઈ બનવાનું જ નથી. ધારોકે, હદ એ ધૂમાભાવનું અધિકરણ ગણીએ. પણ, હદમાં અયોગોલક-અવૃત્તિનો અભાવ તો બોલી જ ન શકાય, કેમકે અયોગોલકમાં અવૃત્તિ એવા જલાદિ તો હદમાં છે જ. આમ, હદમાં અયોગોલક-અવૃત્તિનો અભાવ ન બોલી શકાય. હવે, અયોગોલક-અવૃત્તિ તરીકે તો જલ-ધૂમાદિ ઘણા આવે. એટલે, આ અભાવ એ ધૂમાભાવ પણ ગણી શકાય. આમ, અયોગોલક-અવૃત્તિનો અભાવ એ પણ એક સાધ્યાભાવ બનશે. હદમાં ધૂમાભાવ તો છે. પણ, અયોગોલક-અવૃત્તિનો અભાવ=સાધ્યાભાવ તો નથી જ. આમ, હદ એ તમામે તમામ સાધ્યાભાવનું અધિકરણ બની શકવાનો જ નથી. એ રીતે, અયોગોલક એ ધૂમાભાવવાનું ખરું. પણ, હદ-અવૃત્તિનાઅભાવવાળું નથી, કેમકે, હદમાં અવૃત્તિ એવા વહ્નિ વગેરે તો અયોગોલકમાં છે જ. એટલે અયોગોલકમાં હદ-અવૃત્તિનો અભાવ=સાધ્યાભાવ મળતો નથી. અહીં, હદમાં અવૃત્તિ તરીકે તો ધૂમ વહ્નિ વગેરે ઘણા છે. હદ-અવૃત્તિ-અભાવ એ વહ્નિ-અભાવ, ધૂમાભાવાદિ રૂપ ગણાય. અર્થાત્ એ હદ-અવૃત્તિ-અભાવ એ સાધ્યાભાવ જ છે અને એ અયોગોલકમાં નથી મળતો. આ રીતે, અહીં કોઈપણ પદાર્થ તમામે તમામ સાધ્યાભાવોનું અધિકરણ બનવાનો જ નથી. એટલે, અહીં સકલ એવા સાધ્યાભાવોનું અધિકરણ જ ન મળવાથી, લક્ષણ ન જતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ, સકલને સાધ્યાભાવનું વિશેષણ બનાવીએ, તો શું વાંધો? અહીં, ખાસ ખ્યાલ રાખવો કે, હદાદિમાં ધૂમાભાવ તો છે જ. પણ, અયોગોલક-અવૃત્તિ-અભાવ નથી. અને અયોગોલક અવૃત્તિ તરીકે ધૂમ-જલાદિ બધા લઈ શકાય છે. પણ, અયોગોલક-અવૃત્તિ-અભાવ એ ધૂમાભાવ પણ બની શકે છે. જે, અયોગોલક-અવૃત્તિ-અભાવ રૂપે હદમાં નથી.

ઉત્તર : આમ કરવાથી અતિવ્યાપ્તિ તો ન આવે. પણ, અસંભવદોષ જ આવે, કેમકે પછી તો ‘વહ્નિમાન ધૂમાત્’માં પણ, હદમાં વહ્નિ-અભાવ છે. પણ, ભૂતલ-અવૃત્તિનો અભાવ નથી. ભૂતલમાં અવૃત્તિ જલાદિ મળી શકે. અને તે હદમાં છે. એટલે હદ એ ભૂતલ-અવૃત્તિના અભાવવાળો નથી જ અને ભૂતલ-અવૃત્તિ તરીકે વહ્નિ પણ લઈ શકાવાથી, તેનો અભાવ એ સાધ્યાભાવ પણ ગણાય. અને એ તો હદમાં ન મળવાથી હદમાં તમામે તમામ સાધ્યાભાવ ન મળવાથી તે સકલસાધ્યાભાવનું અધિકરણ ન ગણાય. પરિણામે અહીં પણ લક્ષણ ન ઘટે. આ રીતે, સર્વત્ર લક્ષણ ન ઘટવાથી અસંભવદોષ જ આવે. માટે, જ સકલપદને સાધ્યાભાવનું વિશેષણ ન બનાવતા સાધ્યાભાવવત્તનું વિશેષણ બનાવેલ છે. એટલે, હદાદિ એ તમામ એવા સાધ્યાભાવના અધિકરણ ભલે ન બને. પણ, વહ્નિ-અભાવ સ્વરૂપ સાધ્યાભાવના અધિકરણ તો બને જ. અને, એવા જેટલા અધિકરણો મળે, એ તમામમાં ધૂમાભાવ મળી જવાથી, લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં કોઈ દોષ ન આવે.

આ પદાર્થ મેં મારી સ્વચ્છંદ બુદ્ધિથી નથી લખ્યો. પણ વામાચરણ ભટ્ટાચાર્યની વિવૃત્તિટીકાને અનુસારે

જ લખેલો છે, એ જાણવું.

માથુરી : ન ચ દ્રવ્યં સત્ત્વાદિત્યાદૌ દ્રવ્યત્વાભાવવતિ ગુણાદૌ સત્ત્વાદેર્વિશિષ્ટા-
ભાવાદિસત્ત્વાદતિવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ । તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકહેતુતાવચ્છેદકવત્ત્વસ્યેહ
વિવક્ષિતત્વાત્ । પ્રતિયોગિતા ચ હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના ગ્રાહ્યા । તેન દ્રવ્યત્વાભાવવતિ
ગુણાદૌ સત્તાદેઃ સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાભાવસત્ત્વેપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । સાધ્યાભાવશ્ચ
સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નસાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ગ્રાહ્યઃ, અન્યથા
પર્વતાદાવપિ વહન્યાદેર્વિશિષ્ટાભાવાદિસત્ત્વેન સમવાયાદિસમ્બન્ધાવચ્છિન્નવહન્ય ભાવાદિસત્ત્વેન ચ
યાવદન્તર્ગતતયા તન્નિષ્ટાભાવપ્રતિયોગિત્વાભાવાદ્ ધૂમસ્યાસમ્ભવઃ સ્યાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ “દ્રવ્યં સત્ત્વાત્” ઇતિ અત્ર દ્રવ્યત્વાભાવવતિ ગુણે વિશિષ્ટસત્તાયાઃ અભાવઃ ।
તત્પ્રતિયોગિની વિશિષ્ટસત્તા । તદભિન્ના શુદ્ધસત્તાઽપિ ભવતિ, સા એવ અત્ર હેતુઃ । અતો લક્ષણસમન્વયાત્
અતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન સકલસાધ્યાભાવવત્-વૃત્તિઅભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકહેતુતાવચ્છેદક-ધર્મવત્ત્વમ્ ઇતિ
પરિષ્કારઃ । તથા ચ ગુણવૃત્તિ-વિશિષ્ટાભાવપ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં વિશિષ્ટસત્તાત્વમ્, ન તુ શુદ્ધસત્તાત્વમ્ ।
અતો અત્ર શુદ્ધસત્તાત્વમ્ હેતુતાવચ્છેદકમ્ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ન ભવતિ ઇતિ લક્ષણ-અગમનાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।
ન ચ તથાપિ ગુણે સંયોગેન સત્તાયાઃ અભાવો અસ્તિ । તથા ચ દ્રવ્યત્વાભાવવતિ ગુણે સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિ-
યોગિતાકઃ યઃ સત્તા-અભાવઃ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં શુદ્ધસત્તાત્વમ્ એવ અત્ર હેતુતાવચ્છેદકં ઇતિ પુનરવ્યાપ્તિઃ
ઇતિ વાચ્યમ્ । હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ એવ અભાવઃ અત્ર લક્ષણઘટકો ગ્રાહ્યઃ । અત્ર સ્થલે
સમવાયઃ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધઃ । તથા ચ ગુણવૃત્તિઃ સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સત્તા-અભાવઃ ન ગ્રહીતું
શક્યઃ, તસ્ય સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વાભાવાત્ । અતો ગુણવૃત્તિસમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો
દ્રવ્યત્વાદિ-અભાવ એવ ગૃહ્યતે । તસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વત્વમ્, ન તુ શુદ્ધસત્તાત્વમ્ તથા ચ
નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

નનુ પર્વતઃ મહાનસીયવહિનમાન્ નાસ્તિ, અતઃ સાધ્યાભાવવત્પદેન પર્વતોઽપિ ગૃહ્યતે । તત્ર ધૂમાભાવસ્ય
અસત્ત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન, સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ એવ સાધ્યાભાવો ગ્રાહ્યઃ ।
મહાનસીયવહિનઅભાવઃ તુ મહાનસીયવહિનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ, ન તુ સાધ્યતાવચ્છેદક વહિનત્વાવચ્છિન્ન-
પ્રતિયોગિતાકઃ । અતઃ સ ન ગૃહ્યતે । વહિનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો વહિન-અભાવસ્તુ પર્વતે નાસ્તિ । કિન્તુ
ભૂતલાદૌ । તત્ર ચ ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયાત્ ન અવ્યાપ્તિઃ ।

ન ચ પર્વતેઽપિ સમવાયેન વહનેઃ અભાવાત્ સમવાયાવચ્છિન્નવહિનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો વહિન-
અભાવઃ પર્વતે મીલતિ । તથા ચ પર્વતસ્ય સાધ્યાભાવવત્પદેન ગ્રહણાત્ પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ વાચ્યમ્
સાધ્યાભાવઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોઽપિ ગ્રાહ્યઃ । સમવાયાવચ્છિન્નવહિનત્વા-

વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો વહ્નિ-અભાવઃ યદ્યપિ સાધ્યતા-અવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો અસ્તિ । તથાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો નાસ્તિ । અતો અયમભાવો ન ગૃહ્યતે । તાદૃશશ્ચ અભાવઃ પર્વતે નાસ્તિ એવ । પર્વતે સંયોગેન વહ્નેઃ સત્ત્વાત્ । કિન્તુ સ અભાવો ભૂતલાદૌ । તત્ર ચ ધૂમાભાવસ્ય વૃત્તિત્ત્વાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ ન અવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ‘દ્રવ્યં સત્ત્વાત્’ અહીં, સાધ્યાભાવવાન્= દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ ગુણ-કર્માદિ છે. તેમાં ગુણમાં વિશિષ્ટસત્તાનો અભાવ છે જ. અને તે અભાવનો પ્રતિયોગી વિશિષ્ટસત્તા અને તેનાથી અભિન્ન શુદ્ધસત્તા પણ બને. આમ, લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સકલસાધ્યાભાવવત્વૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એવો હેતુતાવચ્છેદક જે ધર્મ હોય, તે ધર્મવાળાપણું એ વ્યાપ્તિ છે. ઉપર દ્રવ્યત્વાભાવવત્માં વૃત્તિ એવા વિશિષ્ટસત્તા-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વિ.સત્તાત્વ છે. જ્યારે, હેતુતાવચ્છેદક શુદ્ધસત્તાત્વ છે. એટલે અહીં, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એ જ હેતુતાવચ્છેદક ન મળતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : દ્રવ્યત્વાભાવવાળા ગુણાદિમાં સંયોગસંબંધથી શુ.સત્તા ન રહેતી હોવાથી તે સંયોગસંબંધથી તો શુ.સત્તાનો અભાવ મળી જાય છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક શુ.સત્તાત્વ એ જ હેતુતાનો અવચ્છેદક છે. અને તે ધર્મવાળો તે સત્તા હેતુ છે. એટલે, પાછી અતિવ્યાપ્તિ આવી.

ઉત્તર : અહીં, પ્રતિયોગિતા એ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની. તમે ગુણમાં સંયોગાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક એવો સત્તા-અભાવ લીધો. પણ અહીં તો સમવાયસંબંધ હેતુતાવચ્છેદક છે. એટલે, આ સત્તા-અભાવની પ્રતિયોગિતા સમવાયથી અવચ્છિન્ન નથી. એટલે આ અભાવ ન લેવાય. પરંતુ ગુણમાં સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવાદિ રહે છે તે લેવાય. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધર્મ દ્રવ્યત્વત્વ છે. પણ, સત્તાત્વ નથી. એટલે લક્ષણ ન ઘટતા, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : પર્વતમાં મહાનસીયત્વવિશિષ્ટ એવો વહ્નિ તો નથી જ. એ રીતે, વહ્નિઘટોભય પણ નથી. એટલે, સાધ્યાભાવવાન્ તરીકે ભૂતલાદિની જેમ પર્વત પણ આવશે. અને તેમાં તો ધૂમાભાવ ન મળવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

ઉત્તર : સાધ્યાભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક જ લેવો. મહાનસીયવહ્નિ-અભાવ એ તો મહાનસીયવહ્નિત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક છે. પણ, સાધ્યતાવચ્છેદક-વહ્નિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નથી. માટે તે ન લેવાય. એ રીતે, વહ્નિઘટોભયાભાવ પણ ઉભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક હોવાથી તે પણ ન લેવાય. પણ, વહ્નિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિ-અભાવ જ લેવો પડે. એ તો, પર્વતાદિમાં નથી. પણ, દ્રુદાદિમાં છે. એટલે, સાધ્યાભાવવત્ તરીકે પર્વતાદિ ન બનતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : પર્વતમાં સમવાયથી વહ્નિ નથી. એટલે, પર્વતમાં વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક એવો અભાવ પણ મળી જ જાય છે. એટલે, પાછી અવ્યાપ્તિ તો ઉભી જ છે.

ઉત્તર : સાધ્યાભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક તો લેવાનો જ છે. એ ઉપરાંત, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક પણ લેવો. પર્વતમાં સંયોગથી તો વહ્નિનો અભાવ નથી જ. અને વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં સંયોગ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. એટલે, સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો વહ્નિ-અભાવ તો પર્વતમાં ન મળવાથી, સાધ્યાભાવવત્ તરીકે તે પર્વત ન લેવાય. માટે, પૂર્વવત્ ભૂતલાદિ જ મળતા, ત્યાં

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ‘કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્ત્વાત્’ ઇતિ અત્ર કપિસંયોગાભાવાભાવસ્ય સાધ્યા-ભાવરૂપસ્ય કપિસંયોગાત્મકસ્ય અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વેન તસ્ય અધિકરણતા સર્વત્રાપિ કિઞ્ચિદ્દેશાવચ્છિન્ના એવ । ન તુ નિરવચ્છિન્ના । તથા ચ અત્ર સાધ્યાભાવસ્ય નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાયાઃ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ । ન કપિસંયોગાભાવઃ કેવલાન્વયી અસ્તિ ઇતિ પ્રાક્ ભાવિતમ્ । કેવલાન્વયિસાધ્યકે ચ પજ્ઞાનામપિ લક્ષણાનાં અવ્યાપ્તિઃ ગ્રન્થકૃતા વક્ષ્યતે એવ । તથા ચ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ ઇષ્ટા એવ । ન તુ અનિષ્ટા ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ‘કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્ત્વાત્’ અહીં, સાધ્યાભાવ = કપિસંયોગાભાવાભાવ એ કપિસંયોગરૂપ છે. અને એ તો અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી તેની અધિકરણતા નિયમા સાવચ્છિન્ન જ હોવાની. એટલે, અહીં સાધ્યાભાવની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણ ન ઘટતા અવ્યાપ્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : કપિસંયોગાભાવ એ કેવલાન્વયી છે. અને કેવલાન્વયિસાધ્યક સ્થળે તો પાંચેય લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ ગ્રન્થકાર કહેવાના જ છે. એટલે, અહીં અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

માથુરી : ન ચ પૃથ્વી કપિસંયોગાદિત્યાદૌ પૃથિવીત્વાભાવવતિ જલાદૌ યાવત્યેવ કપિસંયોગાભાવસત્ત્વાદતિવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ । તન્નિષ્ઠપદેન તત્ર નિરવચ્છિન્નવૃત્તિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્ત્વાત્ । ઇત્થં ન પૃથિવીત્વાભાવાધિકરણે જલાદૌ યાવદન્તર્ગતે નિરવચ્છિન્નવૃત્તિમાન-ભાવો ન કપિસંયોગાભાવઃ, કિન્તુ ઘટત્વાદ્યભાવ એવ, તત્પ્રતિયોગિત્વસ્ય હેતાવસત્ત્વાન્નાતિ-વ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ‘પૃથ્વી કપિસંયોગાત્’ ઇતિ અત્ર ‘યત્ર કપિસંયોગઃ તત્ર પૃથ્વીત્વમ્’ ઇતિ ન સત્ । કપિસંયોગસ્તુ જલેઽપિ વર્તતે, તત્ર ચ પૃથ્વીત્વસ્ય અભાવઃ । અતો અયં અસત્ સ્થાનમ્ । કિન્તુ અત્ર લક્ષણસંગમાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । તથા હિ પૃથ્વીત્વાભાવવતિ જલાદૌ કપિસંયોગાભાવસ્ય વૃત્તિત્વાત્ । યત્ર જલાદૌ કપિસંયોગો વર્તતે । તત્રાપિ કિઞ્ચિદ્દેશાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવોઽપિ વર્તતે । તથા ચ સકલેષુ સાધ્યાભાવવત્સુ કપિસંયોગાભાવસ્ય વૃત્તિત્વાત્ તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં કપિસંયોગત્વં એવ હેતુતાવચ્છેદકમ્ ઇતિ અત્ર અતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન સકલસાધ્યાભાવવત્નિરૂપિતા યા નિરવચ્છિન્ના વૃત્તિતા, સા એવ અત્ર ગ્રાહ્યા । તથા ચ પૃથ્વીત્વાભાવવત્જલાદિનિરૂપિતા કપિસંયોગાભાવનિષ્ઠા વૃત્તિતા તુ કિઞ્ચિદ્દેશાવચ્છિન્ના, ન તુ નિરવચ્છિન્ના અતઃ સા ન ગૃહ્યતે । કિન્તુ પૃથ્વીત્વાભાવવત્જલાદિનિરૂપિતા યા પૃથ્વીત્વાભાવાદિનિષ્ઠા વૃત્તિતા નિરવચ્છિન્ના, સા ગૃહ્યતે । અર્થાત્ સકલસાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ-પૃથ્વીત્વાભાવાદિ એવ અત્ર ગૃહ્યતે, તસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં પૃથ્વીત્વત્વં ન હેતુતાવચ્છેદકં । અતો, વ્યાપ્તિસમન્વયાભાવાત્ ન અતિવ્યાપ્તિઃ । એવં ચ સકલસાધ્યાભાવવત્ નિરૂપિતનિરવચ્છિન્નવૃત્તિતામત્-અભાવ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં હેતુતાવચ્છેદકં યત્, તદ્વત્ત્વમ્ વ્યાપ્તિલક્ષણમ્ પર્યવસિતમ્ ઇતિ નિષ્કર્ષઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ‘પૃથ્વી કપિસંયોગાત્’ અહીં, જ્યાં કપિસંયોગ હોય, ત્યાં પૃથ્વીત્વ હોય, એ વ્યાપ્તિ ખોટી છે, કેમકે કપિસંયોગ તો જલમાં પણ હોય, ત્યાં પૃથ્વીત્વ નથી હોતું. પણ, અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવશે,

કેમકે પૃથ્વીત્વાભાવવાન્ તરીકે જલ-આકાશાદિ બધા આવશે. આ બધામાં કપિસંયોગાભાવ તો છે જ. જે જલાદિમાં કપિસંયોગ છે. તેમાં પણ કોઈક ભાગમાં કપિસંયોગાભાવ પણ છે જ. એટલે, અહીં સકલસાધ્યાભાવવત્વૃત્તિ-એવો કપિસંયોગાભાવ મળી જાય છે. માટે અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સકલસાધ્યાભાવવત્ નિરુપિત એવી વૃત્તિ તો પણ નિરવચ્છિન્ન જ લેવાની. અહીં, પૃથ્વીત્વાભાવવાળા એવા જલાદિથી નિરુપિત એવી કપિસંયોગાભાવમાં રહેલી વૃત્તિ તો, કિઞ્ચિદ્દેશા-વચ્છિન્ન જ છે. નિરવચ્છિન્ન નથી, એટલે અહીં નિરવચ્છિન્નવૃત્તિ તો ન મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે તે જલાદિનિરુપિત-નિરવચ્છિન્ન-વૃત્તિવાળો તો ઘટાદિ-અભાવ મળે. અને, તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક કપિસંયોગત્વ બનતો જ નથી. માટે, લક્ષણ ઘટતું નથી.

માથુરી : ન ચૈવમન્યોન્યાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતાનિયમનયે દ્રવ્યત્વભાવવાન્ સંયોગવદ્ભિન્ન-ત્વાદિત્યાદેરપિ સદ્ધેતુતયા તત્રાવ્યાપ્તિઃ, સંયોગવદ્ભિન્નત્વાભાવસ્ય સંયોગરૂપસ્ય નિરવચ્છિન્ન-વૃત્તેરપ્રસિદ્ધેરિતિ વાચ્યમ્ । અન્યોન્યાભાવસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતાનિયમનયેઽન્યોન્યાભાવસ્યાભાવો ન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસ્વરૂપઃ કિન્ત્વતિરિકો વ્યાપ્યવૃત્તિઃ અન્યથા મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગિ-ભેદાભાવભાનાનુપપત્તેરિતિ સંયોગવદ્ભિન્નત્વાભાવસ્ય નિરવચ્છિન્નવૃત્તિમત્ત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ ભેદો વ્યાપ્યવૃત્તિઃ ઇતિ નિયમાનુસારેણ તુ, ‘ગુણઃ દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સંયોગવત્ભિન્નત્વાત્’ (સંયોગવત્ભેદાત્) ઇતિ અત્ર સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ યત્કિંચિત્દેશાવચ્છેદેન સંયોગવન્તિ, યત્કિંચિત્દેશાવચ્છેદેન ચ સંયોગાભાવવન્તિ । અતો યદિ દ્રવ્યે સંયોગવત્ભેદો મન્યતે, તર્હિ સ અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ મન્તવ્યઃ સ્યાત્, સંયોગદેશાવચ્છેદેન સંયોગવત્ભેદાભાવાત્, સંયોગાભાવદેશાવચ્છેદેન ચ સંયોગવત્ભેદસ્ય સત્ત્વાત્ । તથા ચ ભેદો અવ્યાપ્યવૃત્તિઃ પ્રસજ્યેત । તદ્વારણાય દ્રવ્યે સંયોગવત્ભેદો નાભિમન્યતે કિન્તુ ગુણાદૌ । તથા ચ યત્ર સંયોગવત્ભેદઃ તત્ર દ્રવ્યત્વાભાવઃ ઇતિ સમીચીનં ઇદં સ્થાનમ્ । કિન્તુ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તથા હિ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવવતિ દ્રવ્યે સંયોગવત્ભેદાભાવઃ સંયોગરૂપો હેત્વભાવાત્મકઃ કિઞ્ચિદ્દેશાવચ્છિન્નો વર્તતે । ન તુ નિરવચ્છિન્નઃ । તથા ચ અત્ર સાધ્યાભાવવત્દ્રવ્યનિરૂપિતા । નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતા હેત્વભાવે સંયોગે ન મીલતિ । કિન્તુ દ્રવ્યવૃત્તિ યઃ ગુણત્વાભાવઃ, તસ્મિન્ દ્રવ્યનિરૂપિતા નિરવચ્છિન્ના વૃત્તિતા વર્તતે । તદ્વૃત્તિતામાન્ ગુણત્વાભાવઃ । તસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ગુણત્વત્વં ન હેતુતાવચ્છેદકં અતો લક્ષણસ્ય અગમનાત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ અત્રોચ્યતે ભેદસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતાનયે ભેદાભાવો ન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-સંયોગાદિરૂપઃ, કિન્તુ સર્વથા ભિન્નઃ, વ્યાપ્યવૃત્તિશ્ચ, તથા ચ સંયોગવત્ભેદાભાવઃ ન સંયોગરૂપઃ । યદિ સ સંયોગરૂપઃ મન્યતે, તદા મહત્ સદ્ગટં । તથા હિ પૂર્વમુક્તમ્ યત્ વૃક્ષાદૌ કુત્રાપિ સંયોગવત્ભેદો ન વર્તતે । તથા ચ વૃક્ષે સંયોગવત્ભેદાભાવઃ સર્વત્ર વર્તતે । અતઃ એવ મૂલાવચ્છેદેનાઽપિ “વૃક્ષઃ સંયોગવત્ભેદાભાવવાન્” ઇતિ પ્રતીતિઃ ભવતિ । કિન્તુ સંયોગવત્ભેદાભાવસ્ય સંયોગસ્વરૂપત્વં યદિ અઙ્ગીક્રિયતે । તર્હિ સંયોગવત્ભેદાભાવઃ સંયોગરૂપઃ એવ । વૃક્ષે ચ મૂલાવચ્છેદેન સંયોગઃ નાસ્તિ । તર્હિ મૂલાવચ્છેદેન “વૃક્ષઃ સંયોગવત્ભેદાભાવવાન્” ઇતિ યા પ્રતીતિઃ, સા નોપપદ્યતે । મૂલાવચ્છેદેન સંયોગવત્ભેદાભાવસ્ય સંયોગરૂપસ્ય અસત્ત્વાત્ । એતદ્વારણાયૈવ ભેદાભાવઃ એતન્મતે ભિન્નઃ એવ । ન સંયોગાદિ

રૂપઃ । તથા ચ દ્રવ્યનિરૂપિતા નિરવચ્છિન્ના વૃત્તિતા સંયોગવત્ત્વેદાભાવેઽપિ વર્તતે । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં સંયોગવત્ત્વેદત્વં એવ હેતુતાવચ્છેદકં ઇતિ લક્ષણગમનાત્ નાવ્યાપ્તિ-અવકાશોઽપિ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ભેદ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે, એ ન્યાય પ્રમાણે તો ‘ગુણઃ દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સંયોગવદ્ભિન્નત્વાત્’ આ સ્થળ સાચું ગણાશે, કેમકે તમામ દ્રવ્યો કિંચિદ્દેશાવચ્છેદેન સંયોગવાળા અને કિંચિદ્દેશાવચ્છેદેન સંયોગાભાવવાળા છે, એટલે દ્રવ્યોમાં જો સંયોગવત્ત્વેદ લેવો હોય તો સંયોગાભાવદેશાવચ્છેદેન જ મળે. અર્થાત્ એ ભેદ અવ્યાપ્યવૃત્તિ મળે. ભેદ વ્યાપ્યવૃત્તિ માનેલો હોવાથી, આવો ભેદ કોઈપણ દ્રવ્યમાં ન મળે. પણ ગુણમાં જ સંયોગવત્ત્વભિન્નત્વ=સંયોગવત્ત્વેદ રહેશે. કેમકે, ગુણમાં તો સર્વથા સંયોગ ન જ હોવાથી ગુણમાં સંયોગવત્ત્વેદ વ્યાપ્યવૃત્તિ મળી શકે છે. અને તે ગુણમાં દ્રવ્યત્વાભાવ પણ છે જ. આમ, આ સ્થાન સાચું છે. પણ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે સાધ્યાભાવવાન્ તરીકે તો બધા દ્રવ્યો જ આવશે. અને તેમાં સંયોગવદ્ભેદાભાવ=સંયોગ એ તો સાવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો છે. એટલે, અહીં સાધ્યાભાવવત્ત્વનિરૂપિત એવી સાવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો એવો જ હેતુ-અભાવ=સંયોગ મળે છે. એટલે એ તો લઈ ન શકાય, કેમકે નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો જ અભાવ લેવો છે. તો દ્રવ્યોમાં ગુણત્વાભાવ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો ગુણત્વાભાવ મળે અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ગુણત્વત્વ એ હેતુતાવચ્છેદક ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : ભેદ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે, એ મત પ્રમાણે તો ભેદનો અભાવ એ ભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક રૂપ નથી માનેલો. પણ, તદ્દન જુદો જ અને વ્યાપ્યવૃત્તિ જ અભાવ છે. અને એ સંયોગવાળા દ્રવ્યોમાં વ્યાપીને રહે છે. બાકી સંયોગવત્ત્વેદાભાવ એ સંયોગરૂપ માનીએ, તો મોટો વાંધો આવે. વૃક્ષમાં સંયોગવત્ત્વેદ તો રહેતો જ નથી. એ ઉપર જોઈ ગયા. એટલે, વૃક્ષમાં સર્વત્ર સંયોગવત્ત્વેદાભાવ રહેલો જ છે. એટલે, મૂલાવચ્છેદેન પણ ‘વૃક્ષઃ સંયોગવત્ત્વેદાભાવવાન્’ એવી પ્રતીતિ થાય છે. પણ, સંયોગવત્ત્વેદાભાવ એ સંયોગરૂપ માનીએ. તો વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદેન તો સંયોગ છે જ નહિ. એટલે, મૂલાવચ્છેદેન સંયોગવત્ત્વેદાભાવ પણ ન જ મનાય. અને તો પછી મૂલાવચ્છેદેન “વૃક્ષઃ સંયોગવત્ત્વેદાભાવવાન્” પ્રતીતિ થાય છે. તે પણ ન થવાની આપત્તિ આવે. આ આપત્તિ નિવારવા સંયોગવત્ત્વેદાભાવને તદ્દન જુદો, સંયોગવાળામાં રહેનારો, વ્યાપ્યવૃત્તિ માનેલો છે. એટલે અહીં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવવત્ત્વ એવા દ્રવ્યોમાં નિરવચ્છિન્ન વૃત્તિતાવાળો સંયોગવત્ત્વેદાભાવ મળે જ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંયોગવત્ત્વેદત્વ એ જ હેતુતાવચ્છેદક છે. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

માથુરી : વસ્તુતસ્તુ સકલપદમત્રાશેષપરં ન ત્વનેકપરં, એતદ્ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્વા-દિત્યેકવ્યક્તિવિપક્ષકે સાધ્યાભાવાધિકરણસ્ય યાવત્ત્વાપ્રસિદ્ધયાઽવ્યાપ્ત્યાપત્તેઃ । તથા ચ કિન્ચિદનવચ્છિન્નાયા નિરુક્તસાધ્યાભાવાધિકરણતાયા વ્યાપકીભૂતો યોઽભાવઃ હેતુતાવચ્છેદક-સમ્બન્ધાવચ્છિન્નતત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકહેતુતાવચ્છેદકત્વં લક્ષણાર્થઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ અત્ર લક્ષણે સકલપદં યદિ અનેકપરમ્ । તદા ‘પટઃ એતદ્ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્વાત્’ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ । એતદ્ઘટત્વાભાવાભાવવાન્ એતદ્ઘટઃ એકઃ એવ, ન પુનઃ અનેકઃ । તથા ચ અત્ર અનેકાનામ્ સાધ્યાભાવવતામ્ અપ્રસિદ્ધયા લક્ષણ-અગમનાત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન સકલપદં અશેષપરમ્

વાચ્યમ્ અર્થાત્ સાધ્યાભાવવન્તો યાવન્તો મીલન્તિ, તેષુ મધ્યે એકોઽપિ શેષઃ ન રક્ષિતવ્યઃ । કિન્તુ અશેષાઃ સાધ્યાભાવવન્તો ગ્રાહ્યાઃ । યદિ ચ એકઃ સાધ્યાભાવવાન્ મીલતિ, તર્હિ સોઽપિ અશેષઃ એવ કથ્યતે । તથા ચ અત્ર અશેષસ્ય સાધ્યાભાવવતઃ પ્રસિદ્ધત્વાત્ ન અવ્યાપ્તિઃ ।

ઇત્થમ્ ચ કિચ્ચિદ્-અનવચ્છિન્નાયાઃ નિરુક્તસાધ્યાભાવાધિકરણતાયાઃ વ્યાપકઃ યઃ અભાવઃ, હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નાયાઃ તદભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકઃ યઃ ધર્મઃ, તદ્ધર્મવત્ત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ ફલિતોઽર્થઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : લક્ષણમાં જે સકલ પદ છે. તેનો અર્થ જો અનેક કરતા હો, તો તો વાંધો આવે. 'પટઃ એતદ્ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્વાત્'માં એતદ્ઘટત્વાભાવાભાવ=સાધ્યાભાવ=એતદ્ઘટત્વ છે. અને તે વાળો તો એતદ્ઘટ એક જ છે. એટલે, અહીં અનેક એવા સાધ્યાભાવવાત્ તો પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સકલપદનો અર્થ અનેક ન કરવો. પણ, અશેષ કરવો. અર્થાત્ જેટલા સાધ્યાભાવવાળા હોય, એ બધા લેવાના. કોઈ બાકી ન રહેવા જોઈએ. પછી, એ સાધ્યાભાવવાળા એક હોય કે હજાર હોય તો ય, તે અશેષ તરીકે લેવાય. એટલે ઉપરના સ્થળે પણ વાંધો ન આવે.

આમ, આખો સાર એ છે કે કિચ્ચિદનવચ્છિન્ન એવી નિરુક્તસાધ્યાભાવની જે અધિકરણતા હોય, તેને વ્યાપક એવો જે અભાવ હોય, હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન એવી તે અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક જે ધર્મ હોય, તે ધર્મવાળાપણું એ વ્યાપ્તિ બનશે.

માથુરી : ન ચ સત્તાદિસામાન્યાભાવસ્યાપિ પ્રમેયત્વાદિના નિરુક્તસાધ્યાભાવાધિકરણતાયા વ્યાપકત્વાદ્ દ્રવ્યં સત્ત્વાદિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિઃ । તદ્વન્નિષ્ઠાન્યોન્યાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વં વ્યાપકત્વમિત્યુક્તૌ તુ નિર્ધૂમત્વવાન્ નિર્વહિનત્વાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ નિર્વહિનત્વાભાવાનાં વહ્નિવ્યક્તીનાં સર્વાસામેવ ચાલનીયન્યાયેન નિર્ધૂમત્વાભાવાધિકરણતાવન્નિષ્ઠાન્યોન્યાભાવ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વાદિતિ વાચ્યમ્ । તાદૃશાધિકરણતાયા વ્યાપકતાવચ્છેદકં હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નયદ્ધર્માવચ્છિન્નાભાવત્ત્વં તદ્ધર્મવત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ નિરુક્તાધિકરણતાયાઃ વ્યાપકોઽભાવઃ લક્ષણઘટકઃ । તત્ર કિં નામ વ્યાપકત્વમ્ યદિ ચ “તાદૃશ-અધિકરણતાવત્નિષ્ઠ-અત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદકધર્મવત્ત્વમ્ યથા વહ્નિ-અભાવાધિકરણતાવત્-ભૂતલાદિનિષ્ઠ-અત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક-ધૂમાભાવત્ત્વધર્મવત્ત્વમ્ ધૂમાભાવે વ્યાપકત્વમ્” ઇતિ ઉચ્યતે । તદા “દ્રવ્યં સત્ત્વાત્” ઇત્યાદૌ અતિવ્યાપ્તિઃ । દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણે ગુણાદૌ તાદૃશી નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા અસ્તિ । તસ્મિન્ વૃત્તિઃ સત્તાભાવાભાવઃ । તત્પ્રતિયોગિતાયાઃ સત્તા-અભાવનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકં સત્તા-અભાવત્ત્વમ્ । અનવચ્છેદકં પ્રમેયત્વમ્ । તથા ચ પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકઃ પ્રમેયત્વધર્મઃ સત્તા-અભાવેઽપિ વર્તતે । અતઃ સત્તા-અભાવઃ તાદૃશાધિકરણતાવ્યાપકો મીલિતઃ । તસ્ય સત્તાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-સત્તાત્વધર્મવત્ત્વમ્ સત્તાત્મકે હેતૌ અસ્તિ, ઇતિ લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । યદિ ચ

તાદૃશ-અધિકરણતાવત્ત્વનિષ્ઠભેદ-પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વં વ્યાપકત્વં તથા ચ “ગુણઃ સત્તા-અભાવવાન્ ન” ઇતિ વક્તું શક્યત્વેન તાદૃશાધિકરણતાવતિ ગુણે યઃ સત્તા-અભાવત્ત્વભેદઃ, તત્પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકમ્ સત્તા-અભાવત્ત્વં । તત્ ચ સત્તા-અભાવઃ એવમ્ । અતઃ સત્તા-અભાવઃ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકો ન મીલિતઃ । અતો ન સ વ્યાપકત્વેન ગૃહ્યતે । કિન્તુ અન્યઃ કોઽપિ અભાવઃ વ્યાપકત્વેન ગૃહ્યતે । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં તુ સત્તાત્વમ્ ન ભવતિ એવમ્ । અતો નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ મન્યતે । તદા એવં સતિ “ધૂમાભાવવાન્ વહ્નિ-અભાવાત્” ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિ-આપત્તેઃ । તથા હિ ધૂમાભાવાભાવસ્ય નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા મહાનસે, ચત્વરે, પર્વતે ચા તથા ચ તાદૃશાધિકરણતાવન્તઃ એતે ત્રયો ગૃહ્યન્તે । “મહાનસઃ પર્વતીયવહ્નિમાન્ ન, મહાનસઃ ચત્વરીય વહ્નિમાન્ ન” ઇતિ મહાનસે પર્વતીયવહ્નિમત્ત્વભેદઃ, ચત્વરીયવહ્નિમત્ત્વભેદશ્ચ સ્તઃ । ચત્વરે ય મહાનસવહ્નિમત્ત્વભેદઃ અસ્તિ । એતેષાં ભેદાનાં પ્રતિયોગિતાનાં અવચ્છેદકાઃ પર્વતીયવહ્નિમત્ત્વમ્ પર્વતીયવહ્નિઃ, ચત્વરીયવહ્નિમત્ત્વમ્ ચત્વરીય વહ્નિઃ, મહાનસીયવહ્નિમત્ત્વમ્ મહાનસીયવહ્નિઃ । એવંરીત્યા સર્વે વહ્નયઃતાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાઃ સન્તિ । વહ્નયશ્ચ વહ્નિ-અભાવાભાવરૂપાઃ એવમ્ । અતો વહ્નિ-અભાવાભાવાઃ સર્વે તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાઃ સન્તિ । તથા ચ વહ્નિ-અભાવાભાવે તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વરૂપસ્ય વ્યાપકત્વસ્ય અસત્ત્વાત્ ન વહ્નિ-અભાવાભાવો ધૂમાભાવાભાવવ્યાપકઃ । કિન્તુ અન્યઃ એવમ્ ગ્રાહ્યઃ । અન્યસ્ય ચ અભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં વહ્નિ-અભાવત્ત્વં નૈવ ભવતિ । અતો લક્ષણ-અગમનાત્ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન તાદૃશાધિકરણતાયાઃ વ્યાપકતાવચ્છેદકં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નયદ્ધર્માવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક-અભાવત્ત્વમ્, તદ્ધર્મવત્ત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ નૂતનોઽયં પરિષ્કારઃ । ધૂમાભાવાભાવસ્ય નિરવચ્છિન્નાયાઃ મહાનસાદિનિષ્ઠાયાઃ અધિકરણતાયાઃ વ્યાપકઃ વહ્નિ-અભાવાભાવઃ । તથા ચ વ્યાપકતાવચ્છેદકં સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-વહ્નિ-અભાવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવત્ત્વં । અત્ર યદ્ધર્મત્વેન વહ્નિ-અભાવત્ત્વં મીલિતમ્, વહ્નિ-અભાવત્ત્વધર્મવાન્ ચ વહ્નિ-અભાવાત્મકો હેતુઃ ઇતિ લક્ષણસમન્વયાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । એવં “દ્રવ્યં સત્ત્વાત્” ઇતિ અત્ર દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય નિરવચ્છિન્નાયાઃ ગુણાદિનિષ્ઠાયાઃ અધિકરણતાયાઃ વ્યાપકઃ ન સત્તા-અભાવઃ । કિન્તુ દ્રવ્યત્વાભાવાદિઃ એવમ્ । તદ્વ્યાપકતાવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવત્ત્વમ્ । દ્રવ્યત્ત્વં ચ યદ્ધર્મત્વેન મીલિતમ્ । કિન્તુ એતાદૃશં દ્રવ્યત્ત્વં ન સત્તાયાં વર્તતે । અતો લક્ષણસ્ય અગમનાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં સર્વત્રાપિ સ્વધિયા પરિભાવનીયમ્ દિઙ્માત્રમેતદ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : અધિકરણતાને વ્યાપક એવો અભાવ લેવાનો છે. અભાવમાં વ્યાપકત્વમ્ આવશે. પણ, એનો અર્થ શું કરો છો ? જો, તાદૃશઅધિકરણતાવાળામાં રહેલ અત્યંતાભાવની પ્રતિયોગિતાનું અનવચ્છેદકધર્મવાળાપણું એ જ વ્યાપકત્વ ગણતા હો. (જેમ કે, ધૂમાધિકરણતાવાળા મહાનસાદિમાં રહેલ અત્યંતાભાવની પ્રતિયોગિતાનું અનવચ્છેદક વહ્નિત્વધર્મવાળો વહ્નિ છે. અને માટે વહ્નિ ધૂમને વ્યાપક ગણાય છે.) તો “દ્રવ્યં સત્ત્વાત્”માં વાંધો આવશે, કેમકે, દ્રવ્યત્વાભાવની કિંચિદ-અનવચ્છિન્ન એવી અધિકરણતા ગુણમાં છે. અને તેમાં જો કે સત્તા-અભાવાભાવ (સત્તા) રહેલો છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સત્તા-અભાવત્ત્વ છે. પણ, પ્રમેયત્વ તો નથી જ. કેમકે, ગુણમાં પ્રમેયાભાવ મળતો જ નથી. અને, એ પ્રમેયત્વ-ધર્મવાળો સત્તા-અભાવ છે જ. આમ, ‘તાદૃશાધિકરણતાવત્ત્વવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક-

પ્રમેયત્વધર્મવત્ત્વમ્' એ સત્તા-અભાવમાં મળી ગયું. એટલે, સત્તા-અભાવ એ અધિકરણતાને વ્યાપક ગણાશે અને તે સત્તા-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સત્તાત્વધર્મ છે. તે ધર્મવાળી સત્તા=હેતુ છે જ. એટલે, લક્ષણ ઘટી જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : તાદૃશઅધિકરણતાવત્ત્વનિષ્કલ્પેદપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વમ્ વ્યાપકત્વમ્ એવી વ્યાખ્યા કરશું. ધૂમાધિકરણતાવાળો મહાનસ બનશે. 'મહાનસઃ વહ્નિનમત્ત્વેદવાન્' એમાં તો મહાનસમાં રહેલા આ ભેદની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પર્વતીયવહ્નિનમત્ત્વ=પર્વતીયવહ્નિ બને. પણ, પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક વહ્નિનમત્ત્વ=વહ્નિ મળી જાય છે. એટલે વહ્નિ એ ધૂમવ્યાપક બની જાય.

અહીં, “દ્રવ્યં સત્વાત્” માં દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણતા ગુણાદિમાં લેવાશે અને “ગુણઃ સત્તા-અભાવવાન્ ન” એમ બોલી શકાય છે. એટલે, ગુણમાં સત્તા-અભાવવત્ત્વેદ રહ્યો. આ ભેદના પ્રતિયોગી એવા સત્તા-અભાવવત્ત્વમાં પ્રતિયોગિતા આવી. એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સત્તા-અભાવવત્ત્વ=સત્તા-અભાવ છે જ. એ અનવચ્છેદક નથી. માટે, સત્તા-અભાવ એ વ્યાપક અભાવ તરીકે નહીં મળે. એટલે, પછી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે એ ગુણવૃત્તિ-અધિકરણતાને વ્યાપક એવો દ્રવ્યત્વાભાવાદિ મળે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકધર્મ દ્રવ્યત્વત્વ બને. તે વાળો તો, સત્તા હેતુ છે જ નહીં એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : તો પછી, “ધૂમાભાવવાન્ વહ્નિ-અભાવાત્” માં અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે ધૂમાભાવાભાવની નિરવચ્છિત્ર અધિકરણતા મહાનસ-ચત્વરાદિમાં આવશે. અને “મહાનસઃ ચત્વરીયવહ્નિમાન્ ન, મહાનસઃ પર્વતીયવહ્નિમાન્ ન, મહાનસઃ અયોગોલકીયવહ્નિમાન્ ન, ચત્વરઃ મહાનસીયવહ્નિમાન્ ન.” આ બધું મળે છે. અહીં, તાદૃશાધિકરણતા-વાળા મહાનસમાં રહેલા ચત્વરીયવહ્નિનમત્ત્વેદ, પર્વતીયવહ્નિનમત્ત્વેદ વગેરેની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક ચત્વરીયવહ્નિ, પર્વતીયવહ્નિ વગેરે બધા જ બની જાય છે. આમ, તમામે તમામ વહ્નિઓ=વહ્નિ-અભાવાભાવો તાદૃશાધિકરણતાવત્ત્વ-નિષ્ક-અભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક બની જવાથી, વહ્નિ-અભાવાભાવ એ વ્યાપક તરીકે ન લેવાય. પણ, બીજો જ કોઈ અભાવ લેવો પડે. અને, તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો વહ્નિ-અભાવત્ત્વ બનવાનો જ નથી. એટલે, લક્ષણસમન્વય ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : નિરવચ્છિત્ર એવી સાધ્યાભાવાધિકરણતાની વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિત્ર-પ્રતિયોગિતાકયદ્ધર્માવચ્છિત્ર-પ્રતિયોગિતાક અભાવત્ત્વ બને. એ ધર્મવાળાપણું વ્યાપ્તિલક્ષણ જાણવું. વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં વહ્નિ-અભાવની નિરવચ્છિત્ર અધિકરણતા હ્રદાદિમાં મળે છે અને એને વ્યાપક ધૂમાભાવ છે. એટલે, ધૂમાભાવમાં વ્યાપકતા આવે અને એ વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક ધૂમત્વાવચ્છિત્રપ્રતિયોગિતાક-ધૂમાભાવત્ત્વ ધર્મ બને. અહીં યદ્ધર્મથી ધૂમત્વ મળે છે. અને તે તે ધર્મવાળો ધૂમ છે માટે લક્ષણ ઘટે.

“ધૂમાભાવવાન્ વહ્નિ-અભાવાત્”માં ધૂમાભાવાભાવની=ધૂમની નિરવચ્છિત્ર અધિકરણતા મહાનસાદિમાં છે અને ત્યાં બધે જ વહ્નિ-અભાવાભાવ છે. એટલે અધિકરણતાને વ્યાપક વહ્નિ-અભાવાભાવ બને અને તેમાં આવેલી વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિત્રપ્રતિયોગિતાક-વહ્નિ-અભાવત્વાવચ્છિત્રપ્રતિયોગિતાક વહ્નિ-અભાવાભાવત્ત્વ બને. અહીં, યદ્ધર્મથી વહ્નિ-અભાવત્ત્વ મળે છે અને તે વાળો વહ્નિ-અભાવ=હેતુ છે માટે, સમન્વય થઈ જતાં કોઈ દોષ ન આવે.

માથુરી : વ્યાપકતાવચ્છેદકત્વં તુ તદ્વત્તિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વં, ન તુ

तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं, तद्वति निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । प्रकृते व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् । तेन पृथिवीकपिसंयोगादित्यादौ नाति-
व्याप्तिः, कपिसंयोगाभावत्वस्य निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादित्येव परमार्थः ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तादृशाधिकरणतायाः व्यापकतावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वम् तद्धर्मवत्वम् इत्यादि उक्तं भवता । किन्तु, व्यापकतावच्छेदकत्वं किं नाम । यदि तादृशाधिकरणतावत्निष्ठप्रति-
योगिव्यधिकरण-अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तादृशाधिकरणता-व्यापकतावच्छेदकत्वम् इति मन्यते । तदा यद्यपि “पर्वतो वह्निमान् धूमात्” इत्यादौ वह्नि-अभावाधिकरणतावति भूतलादौ न धूमाभावाभावः अस्ति । किन्तु प्रतियोगिव्यधिकरणः वह्नि-अभावादिः एव । तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वम्, तत्प्रतियोगिता-
अनवच्छेदकं तु धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावत्वं अस्ति । अर्थात् तत् धूमाभावत्वं व्यापकतावच्छेदकं भवति, तथा च अत्र यद्धर्मपदेन धूमत्वस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात्, तद्वत्वम् च धूमे सत्त्वात् लक्षणसमन्वयो भवति । किन्तु ‘पृथ्वी कपिसंयोगात्’ इति अत्र अतिव्याप्तिः भवति । यत्र कपिसंयोगः तत्र पृथ्वीत्वम् इति तु न सम्यक् । कपिसंयोगवति जलादौ पृथ्वीत्वाभावात् । अतो इदं असत्स्थानम् । तथापि, अत्र लक्षणं सङ्गच्छते । तथाहि पृथ्वीत्वाभावाधिकरणतावति जलादौ कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगरूपः वर्तते । किन्तु स कपिसंयोगाभावात्मकस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणो अस्ति । प्रतियोगिव्यधिकरणो नास्ति । अतः अयं अभावः न गृह्यते । किन्तु पृथ्वीत्वाभावादिः एव प्रतियोगिव्यधिकरणः गृह्यते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकं पृथ्वीत्वत्वम् । अनवच्छेदकं कपिसंयोगाभावत्वम् । तथा च, कपिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-कपिसंयोगाभावत्वम् अत्र व्यापकता-अवच्छेदकं मीलितम् । अतः यद्धर्मपदेन कपिसंयोगत्वस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात्, कपिसंयोगत्वधर्मस्य च कपिसंयोगात्मके हेतौ वर्तमानत्वात्, लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिः ।

यदि “तादृशाधिकरणतावति निरवच्छिन्नवृत्तितावान् यः अभावः, तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तादृशाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकत्वम्” इति उच्यते, तथापि तथैव अतिव्याप्तिः । पृथ्वीत्वाभाववति जलादौ कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगात्मकः न निरवच्छिन्नवृत्तितावान् । अतः स न गृह्यते । किन्तु निरवच्छिन्नवृत्तितावान् पृथ्वीत्वाभावः गृह्यते । तथा च पूर्ववत् अतिव्याप्तिः भवति इति चेत् अत्र उच्यते । अत्र व्यापकतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा अभावविशेषणत्वे प्रयोजनाभावात् न अस्माभिः तत् निवेश्यते । किन्तु तादृशाधिकरणतावत्निष्ठ-अत्यन्ताभावप्रतियोगिता-अनवच्छेदकत्वम् तादृशाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकत्वम् इत्येव मन्यामहे । पृथ्वीत्वाभावाधिकरणतावति जलादौ निष्ठः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगात्मकः । तत्प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं कपिसंयोगाभावत्वम् । अतो न तत् व्यापकतावच्छेदकं भवति । अतो न यद्धर्मपदेन कपिसंयोगत्वं ग्रहीतुं शक्यम्, येन अतिव्याप्तिः स्यात् । तथा च निरुक्तसाध्याभावाधिकरणतावत्निष्ठ-अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसंबन्धा-

છન્નયદ્ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-હેત્વભાવત્વમ્ તત્ ધર્મવત્ત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચતુર્થલક્ષણં
વસિતમ્ ઇતિ પરમાર્થઃ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે તાદૃશાધિકરણતાની વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક.... એમ નિવેશ તો કર્યો. પણ પકતાવચ્છેદકત્વં નો અર્થ શું ? એ તો વિચારવાનું જ બાકી છે. જો, તાદૃશાધિકરણતાવત્ત્વનિષ્ઠ-યોગિવ્યધિકરણ-અભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વં વ્યાપકતાવચ્છેદકત્વં એમ માનશો, તો ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ સ્થળે વહ્નિ-અભાવની અધિકરણતા ભૂતલાદિમાં મળશે અને તેમાં રહેલો ધૂમાભાવવ્યધિકરણ એવો ભાવાભાવ તો મળવાનો જ નથી, કેમકે ભૂતલમાં ધૂમાભાવાભાવ=ધૂમ છે જ નહીં. એટલે પછી ત્યાં ભૂતલ ર રહેલો ઘટાદિવ્યધિકરણ એવો ઘટાદિ-અભાવ જ લેવાય. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ભાવત્વ બની જાય. અર્થાત્ ધૂમાભાવત્વ એ વ્યાપકતાવચ્છેદક બને. અને તે ધૂમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-ભાવત્વ રૂપ છે. એટલે, યદ્ધર્મ તરીકે ધૂમત્વ મળી જતાં લક્ષણ ઘટી જાય છે. પણ, ‘પૃથ્વી કપિસંયોગાત્’ સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કપિસંયોગ તો આકાશાદિમાં પણ હોય છે. ત્યાં પૃથ્વીત્વ સાધ્ય હોતું નથી. એટલે, આ સ્થાન ખોટું છે. પણ પૃથ્વીત્વાભાવાધિકરણતાવાળા જલાદિ મળે અને તેમાં સંયોગાભાવાભાવ=કપિસંયોગ મળે ખરો. પણ, તે તો કપિસંયોગાભાવરૂપ પોતાના પ્રતિયોગીને ભાવિકરણ છે. એટલે, પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ અભાવ તરીકે આ ન લેવાય. પણ, પૃથ્વીત્વાભાવાદિ જ લેવા અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક તો, કપિસંયોગાભાવત્વ બની જાય છે. એટલે, સંયોગત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક-કપિસંયોગાભાવત્વ એ અહીં વ્યાપકતાવચ્છેદક બની જશે. એમાં, ધર્મ તરીકે કપિસંયોગત્વ છે અને તે વાળો હેતુ છે. એટલે લક્ષણ ઘટતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જો, “તાદૃશાધિકરણતાવતિ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિમાન્ જે અભાવ હોય, તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એ પકતાવચ્છેદક ગણાય” એમ માનો તો ય અહીં જ વાંધો આવે, કેમકે પૃથ્વીત્વાભાવાધિકરણતાવાળા લાદિમાં કપિસંયોગાભાવાભાવ=કપિસંયોગ એ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો અભાવ નથી. એટલે, તેવા અભાવ કે પૃથ્વીત્વાભાવાદિ જ લેવા પડે અને એટલે પાછી પૂર્વવત્ આપત્તિ આવે.

ઉત્તર : તમારા બે ય વિકલ્પો અમે માનતા જ નથી, કેમકે આ વ્યાપકતાવચ્છેદકમાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વનો નિરવચ્છિન્નવૃત્તિત્વનો નિવેશ કરવાની અમારે કોઈ જરૂર જ નથી. અમે તો, ‘તાદૃશાધિકરણતાવત્ત્વનિષ્ઠ-યન્તાભાવ પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદકત્વમ્ વ્યાપકતાવચ્છેદકત્વમ્’ એટલું જ માનશું. એટલે પૃથ્વીત્વાભાવાધિકરણતાવાળા જલાદિમાં જે કપિસંયોગાભાવાભાવ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક કપિસંયોગાભાવત્વ બની છે. એટલે, તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ન બનવાથી, વ્યાપકતાવચ્છેદક તરીકે કપિસંયોગત્વાવચ્છિન્ન-યોગિતાક-અભાવત્વ મળતું જ નથી. એટલે, યદ્ધર્મ તરીકે કપિસંયોગત્વ ન મળતા, લક્ષણ ન ઘટે. માટે નેવ્યાપ્તિ પણ ન આવે. પૃથ્વીત્વાભાવવાળા જલ-આકાશાદિમાં કપિસંયોગ= કપિસંયોગ-અભાવાભાવ મળે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

માથુરી : સાધ્યવદન્યેતિ । અત્રાપિ પ્રથમલક્ષણોક્તરીત્યા હેતૌ સાધ્યવદન્યવૃત્તિત્વાભાવ
ર્થઃ । તાદૃશવૃત્તિત્વાભાવશ્ચ તાદૃશવૃત્તિત્વસામાન્યાભાવો બોધ્યઃ । તેન ધૂમવાન્ વહ્નેરિત્યાદૌ
વદન્યજલહ્રદાદિવૃત્તિત્વાભાવસ્ય ધૂમવદન્યવૃત્તિત્વજલત્વોભયાભાવસ્ય ચ હેતૌ સત્ત્વેપિ

નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ચતુર્થલક્ષણં યત્તત્ત્વટિતમ્ । અતો અનનુગતં, અતઃ પञ્ચમં લક્ષણં વ્યાચષ્ટે । સાધ્યવત્-અન્ય-અવૃત્તિત્વમ્ સાધ્યવત્ભિન્ન-વૃત્તિત્વાભાવઃ इत्यर्थः । અત્રાપિ પ્રથમલક્ષણોક્તરીત્યા સાધ્યવદ્ભિન્ને ન વૃત્તિઃ (વૃત્તિતાઃ) યત્ર સ ઇતિ ત્રિપદબહુવ્રીહિસમાસઃ આદરણીયઃ । અર્થસ્તુ અનન્તરોક્તઃ એવ । નનુ “ધૂમવાન્ વહ્નેઃ” ઇતિ અત્ર ધૂમત્વભિન્ને દ્વદે વહ્નેઃ અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ । ધૂમવત્ભિન્ને અયોગોલકે વહ્નેઃ વૃત્તિત્વેઽપિ અયોગોલકનિરૂપિતવૃત્તિતા+જલત્વોભયં તુ વહ્નૌ નાસ્તિ । તથા ચ વહ્નૌ તાદૃશોભયાભાવો વર્તતે । એવંરીત્યા અયોગોલકનિરૂપિત-વૃત્તિતાભાવોઽપિ વહ્નૌ મીલિતઃ ઇતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ સાધ્યવત્ભિન્નનિરૂપિતાઃ યાવન્ત્યઃ વૃત્તિતાઃ તાસાં સર્વાસાં અભાવો યદિ હેતૌ મીલતિ । તદૈવ સા વ્યાપ્તિઃ ઉચ્યતે ઇતિ પરિષ્કારઃ । તથા ચ સાધ્યવત્-ભિન્નનિરૂપિતાનાં વૃત્તિત્વત્વાવચ્છિન્નવૃત્તિતાનાં અભાવઃ હેતૌ વ્યાપ્તિઃ । અત્ર ચ ધૂમવત્ભિન્નનિરૂપિતાનાં બહ્વીનાં વૃત્તિતાનાં અભાવસ્ય વહ્નૌ સત્ત્વેઽપિ, ધૂમવત્ભિન્ન-અયોગોલકનિરૂપિતાયાઃ શુદ્ધવૃત્તિતાયાઃ અભાવસ્ય વહ્નૌ અસત્ત્વાત્, સર્વાસાં વૃત્તિતાનાં અભાવો ન મીલિતઃ । અતો નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ચોથુ લક્ષણ યત્-તત્ત્વી ઘટિત હોવાથી અનુગત નથી. માટે, હવે પાંચમું લક્ષણ બતાવે છે. સાધ્યવત્-અન્ય-અવૃત્તિત્વમ્ અહીં પણ પહેલા લક્ષણ પ્રમાણે સાધ્યવત્-અન્યવૃત્તિત્વાભાવ એમ અર્થ કરવો. એટલે કે, સાધ્યવાળાથી અન્ય જે હોય, તેનાથી નિરૂપિત વૃત્તિતાનો હેતુમાં અભાવ એ વ્યાપ્તિ છે. પહેલા લક્ષણમાં જેમ સાધ્યાભાવવતઃ ન વૃત્તિઃ યત્ર એમ ત્રિપદ બહુવ્રીહિ કરેલો. તેમ અહીં પણ, સાધ્યવદન્યસ્મિન્ ન વૃત્તિઃ યત્ર એમ ત્રિપદબહુવ્રીહિ કરવો. અને અર્થ તો ઉપર પ્રમાણે જ થશે.

પ્રશ્ન : “ધૂમવાન્ વહ્નેઃ” માં, ધૂમવત્અન્ય તરીકે તો જલદ્રદાહિ પણ આવે અને તેનાથી નિરૂપિત વૃત્તિતાનો અભાવ વહ્નિમાં હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. અરે, ધૂમવાન્-અન્ય તરીકે અયોગોલક લઈએ, તો તેનાથી નિરૂપિત વૃત્તિતા વહ્નિમાં હોવા છતાં પણ, તાદૃશવૃત્તિતા+જલત્વ એ ઉભયનો તો અભાવ વહ્નિમાં મળી જ જાય છે. ‘વહ્નિઃ અયોગોલકનિરૂપિતવૃત્તિતા+જલત્વોભયવાન્ નાસ્તિ’ એમ કહી શકાય છે. એટલે, એ રીતે પણ, વૃત્તિતાનો અભાવ વહ્નિમાં મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સાધ્યવત્ભિન્નથી નિરૂપિત તમામે તમામ વૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં મળવો જોઈએ, તો જ વ્યાપ્તિ ગણાય એમ કહેશું. ધૂમવત્ભિન્ન એવા અયોગોલકથી નિરૂપિત શુદ્ધવૃત્તિતાનો અભાવ વહ્નિમાં નથી મળતો. એટલે તાદૃશવૃત્તિતાસામાન્યનો અભાવ વહ્નિમાં ન મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી.

માથુરી : સાધ્યવદન્યત્વં ચ અન્યોન્યાભાવત્વનિરૂપિતસાધ્યવત્ત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકા-ભાવત્વમ્, તેન વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદૌ તત્તદ્વહ્નિમદન્યસ્મિન્ ધૂમાદેર્વૃત્તાવપિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ન વા વહ્નિમત્ત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાત્યન્તાભાવસ્ય સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદરૂપસ્યાધિકરણે પર્વતાદૌ ધૂમસ્ય વૃત્તાવપ્યવ્યાપ્તિઃ । તસ્ય સાધ્યવત્ત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયા અત્યન્તાભાવ-નિરૂપિતત્વેનાન્યોન્યાભાવત્વનિરૂપિતત્વવિરહાત્ । અન્યોન્યાભાવત્વનિરૂપિતત્વં ચ તાદાત્મ્ય-

સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમેવ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ વહિનમાન્ ધૂમાત્ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્તિઃ । વહિનમાન્ મહાનસઃ । તદ્ભિન્નઃ પર્વતઃ । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય વૃત્તિત્વાત્, ધૂમે સાધ્યવત્ભિન્નનિરૂપિતવૃત્તિતા સામાન્યાભાવો નાસ્તિ, અતો ભવતિ અવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવાન્ યઃ સ એવ સાધ્યવત્ભિન્નપદેન ગૃહ્યતે । તથા ચ ‘મહાનસઃ પર્વતીયવહિનમાન્ ન’ ઇતિ અત્ર પર્વતીયવહિનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-ભેદ(અભાવ)વાન્ મહાનસઃ યદ્યપિ અસ્તિ । કિન્તુ વહિનમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-ભેદ(અભાવ)વાન્ મહાનસઃ નાસ્તિ । અતો મહાનસાદિઃ ન સાધ્યવત્ભિન્નપદેન ગૃહ્યતે । કિન્તુ ‘હ્રદઃ વહિનમાન્ ન’ ઇતિ વક્તું શક્યતયા હ્રદઃ સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ-તાકભેદવાન્ અસ્તિ । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ।

નનુ તથાપિ ‘પર્વતઃ વહિનમાન્ અસ્તિ । કિન્તુ પર્વતે વહિનમાન્ નાસ્તિ’ ઇતિ ન્યાયેન પર્વતે વહિનમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવો અસ્તિ । તથા ચ પર્વતઃ સાધ્યવત્ભિન્નપદેન ગૃહ્યતે, તસ્મિન્ ધૂમસ્ય વૃત્તિત્વાત્ તદવસ્થૈવ અવ્યાપ્તિઃ ।

અત્ર ઇદં અવધેયમ્ । પર્વતે વહિનમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહિનમત્-અત્યન્તાભાવો અસ્તિ । સ સ્વપદેન વાચ્યઃ । તેન સ્વેન અવચ્છિન્નઃ વિશિષ્ટઃ પર્વતાદિ । તથા યત્ર પ્રદેશે પર્વતઃ=વહિનમાન્ વર્તતે, સ પ્રદેશસ્તુ ન વહિનમદ્-અત્યન્તાભાવવાન્, કિન્તુ વહિનમદ્વાન્ । અતઃ સ પ્રદેશઃ ન સ્વાવચ્છિન્ન-વહિનમદ્-અત્યન્તાભાવવિશિષ્ટઃ । અતઃ સ પ્રદેશઃ સ્વાવચ્છિન્નેન ભિન્નઃ વર્તતે । પર્વતાદિઃ ચ ન સ્વાવચ્છિન્નભિન્નઃ, કિન્તુ સ્વાવચ્છિન્નઃ । અતઃ પર્વતાદૌ સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદઃ વર્તતે । અત્ર દ્વયોઃ સમવ્યાપકત્વાત્ વહિનમદ્-અત્યન્તાભાવઃ સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદસ્વરૂપોઽપિ અસ્તિ ઇતિ ચેત્ અત્રોચ્યતે । ભેદત્વનિરૂપિતા યા સાધ્યવત્વાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા । તન્નિરૂપકાભાવવાન્ એવ સાધ્યવત્ભિન્નપદેન વાચ્યઃ ઇતિ । તથા ચ વહિનમદ્-અત્યન્તાભાવસ્ય વહિનમત્નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા અત્યન્તાભાવત્વનિરૂપિતા, ન તુ ભેદત્વનિરૂપિતા । અતો ભેદત્વ-નિરૂપિતપ્રતિયોગિતાકવહિનમદ્-અત્યન્તાભાવવાન્ પર્વતઃ ન સાધ્યવત્ભિન્નપદેન ગૃહ્યતે । કિન્તુ હ્રદો વહિનમત્ભેદવાન્ ઇતિ અત્ર હ્રદે ભેદત્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાક-વહિનમત્-અભાવઃ અસ્તિ । તથા ચ તાદૃશાભાવવાન્ હ્રદઃ સાધ્યવત્ભિન્નપદેન ગૃહ્યતે, તસ્મિન્ ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ । ન ચ યદિ વહિનમત્-અત્યન્તાભાવઃ સ્વાવચ્છિન્ન ભિન્નભેદરૂપઃ, તર્હિ વહિનમત્નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ભેદત્વનિરૂપિતા અસ્તિ એવ । તત્કથં ભેદત્વ-અનિરૂપિતા સા પ્રતિયોગિતા ઇતિ ઉચ્યતે ઇતિ વાચ્યમ્ । યતો ભેદત્વનિરૂપિતત્વમ્ નામ તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નત્વમ્ । વહિનમદ્-અત્યન્તા-ભાવસ્ય વહિનમત્નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા તુ સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ના અસ્તિ । નતુ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના । અતો યદ્યપિ વહિનમદત્યન્તાભાવઃ સ્વાવચ્છિન્ન-ભિન્નભેદરૂપઃ । તથા પિ ન વહિનમત્નિષ્ઠા અત્યન્તાભાવીયપ્રતિયોગિતા ભેદનિરૂપિતા ઇતિ સા ન ગૃહ્યતે ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : વહિનમાન્ ધૂમાત્માં અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે મહાનસીયવહિનમત્થી અન્ય તરીકે પર્વત આવે. પર્વતીયવહિનમત્થી અન્ય તરીકે મહાનસ આવે. અને તેમાં ધૂમ રહેલો છે. એટલે સાધ્યવત્ભિન્નથી નિરૂપિત તમામ વૃત્તિતાનો અભાવ ધૂમમાં ન મળવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે.

ઉત્તર : સાધ્યવત્ત્વમિત્ત્વમ્=સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવત્ત્વમ્ એવો અર્થ કરવાનો. “મહાનસઃ પર્વતીયવહ્નિમાન્ ન” એ રીતે મહાનસ એ સાધ્યવત્=પર્વતીયવહ્નિમાન્ના ભેદવાળો બન્યો. પણ, આ ભેદ એ પર્વતીયવહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે. વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવા ભેદરૂપ આ અભાવ નથી. એટલે, મહાનસ એ સાધ્યવત્ત્વમિત્ત્વ તરીકે ન લેવાય. એ રીતે, પર્વતાદિ પણ ન લેવાય. પણ, ‘દ્રઃ વહ્નિમાન્’ ન એમ બોલાય. એટલે, દ્રઃ એ વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-વહ્નિમત્ભેદ (અભાવ) વાળો છે જ. એટલે સાધ્યવત્ત્વમિત્ત્વ તરીકે આવા દ્રઃ લેવાય અને તેમાં ધૂમની વૃત્તિતા ન હોવાથી, ધૂમમાં વૃત્તિતાસામાન્યાભાવ મળી જાય છે, આમ લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : તો પણ, આપત્તિ તો આવશે જ. પર્વત પોતે વહ્નિમાન્ છે. પણ, પર્વતમાં કોઈ વહ્નિમાન્ રહેતું નથી. એટલે, પર્વતમાં વહ્નિમત્નો અત્યન્તાભાવ રહે છે. એટલે પર્વત એ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવવાન્=વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્ન બન્યો એમ કહેવાય. હવે, પર્વત જ્યાં રહ્યો છે, એ પ્રદેશ તો વહ્નિમત્=પર્વતવાળો કહેવાય. એટલે, એ પ્રદેશ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવવાળો ન ગણાય. એટલે “તાદેશપ્રદેશઃ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવવાન્ ન” અર્થાત્ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્નપર્વતથી ભિન્ન તરીકે આ પર્વતના અધિકરણરૂપ દેશ બન્યો. હવે, પર્વત એ તો આ પ્રદેશથી જુદો જ છે. એટલે, “પર્વતઃ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્ન (પર્વત) ભિન્નઃ (પ્રદેશઃ) ન” એમ બોલી શકાય. એટલે પર્વતમાં વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્ન-ભિન્નનો ભેદ રહી જાય છે.

હવે જુઓ. જ્યાં જ્યાં વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ છે ત્યાં સર્વત્ર વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્ન ભિન્નનો ભેદ રહેલો જ છે. આમ, આ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ અને વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ (સ્વ) અવચ્છિન્નભિન્નભેદ એ બે ય સમવ્યાપક હોવાથી બે ય એક જ માની શકાય છે એટલે વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ એ સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદરૂપ ગણી શકાય છે. એટલે, પર્વત પોતે વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવવાળો ગણાશે. અર્થાત્ સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-વહ્નિમત્-અભાવવાન્ તરીકે પર્વત પણ આવે અને તેમાં તો ધૂમ રહેલો હોવાથી પાછી અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

ઉત્તર : ભેદત્વનિરૂપિત+સાધ્યવત્વાવચ્છિન્ન જે પ્રતિયોગિતા હોય, તે પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક એવો જ અભાવ લેવાનો છે. વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવની પ્રતિયોગિતા વહ્નિમત્વાવચ્છિન્ન તો છે જ. પણ એ પ્રતિયોગિતા અત્યન્તાભાવત્વથી નિરૂપિત છે. ભેદથી નિરૂપિત નથી. ભેદત્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા એટલે તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા જ ગણાય. અહીં, વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવની પ્રતિયોગિતા તો સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન છે. તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન નથી. એટલે, આ પ્રતિયોગિતા અન્યોન્યાભાવત્વથી નિરૂપિત ન ગણાતા એ ન લેવાય. પણ, વહ્નિમત્-ભેદની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન મળે. એ જ લેવાય. હવે, પર્વતમાં વહ્નિમત્-ભેદ તો રહેતો જ નથી. એટલે તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવાન્ પર્વત ન બને માટે સાધ્યવત્ત્વમિત્ત્વ તરીકે પર્વતાદિ ન બને. પણ, દ્રઃ બને અને તેમાં ધૂમ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ પર્વતે વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવઃ અસ્તિ । અતઃ સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવાન્ પર્વતોઽપિ ભવતિ । તથા ચ સાધ્યવત્ત્વમિત્ત્વપદેન પર્વતો ગૃહ્યતે.... इत्यादि एव उच्यताम् किं वह्निमदत्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्नभेदस्वरूपत्वनिरूपणे प्रयोजनम् इति तु न सम्यग् अवबुध्यामः वयं इति

चेत्, शोभना प्रज्ञा भवताम्, यद् एतादृशं सूक्ष्मं इक्षणं कृतम् । तत्र इदं प्रतिविधानम् अवधेयम् । यद्यपि वह्निमत्-अत्यन्ताभावः स्वावच्छिन्नभिन्नभेदः च एकस्वरूपः, समव्यापकत्वात् । तथापि, वह्निमत् अत्यन्ताभावः साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभावो कथ्यते । स्वावच्छिन्नभिन्नस्तु साध्यवत्पर्वतवान् प्रदेशः । स प्रदेशस्तु न वह्निमान् । अतः स्वावच्छिन्नभिन्नभेदस्तु न वह्निमत्भेदरूपः । अतः स भेदः वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभावरूपो नास्ति । अतः स्वावच्छिन्न-भिन्नभेदवान् पर्वतः न साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववान् । अतः तादृशभेदमादाय न पर्वतो साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते । किन्तु वह्निमदत्यन्ताभाववान् पर्वतः एव साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववान् । अतो वह्निमदत्यन्ताभावमादायैव पर्वतो वह्निमत्भिन्नपदेन गृह्यते । किन्तु वह्निमदत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिता न भेदत्वनिरूपिता । अतो भेदत्वानिरूपित-प्रतियोगिताक-वह्निमद्-अत्यन्ताभाववान् पर्वतः न साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते । इत्थं च भेदत्वनिरूपित-स्वावच्छिन्नभिन्न-निष्ठप्रतियोगिताक-अभाववान् पर्वतः न साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववान् । साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-वह्निमदत्यन्ताभाववान् पर्वतः भेदत्वानिरूपिततादृश-प्रतियोगिताक-अभाववान्, अतो द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां पर्वतः न साध्यवत्भिन्नपदेन ग्रहीतुं शक्यः । इत्यादि प्रतिबोधनार्थं स्वावच्छिन्नभिन्नभेद-रूपत्वम् वह्निमदत्यन्ताभावस्य निरूपितं इति तु वयं उत्प्रेक्षामहे । तत्त्वं तु अत्र मथुरानाथाः एव जानन्ति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ, “પર્વતમાં વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ રહે છે. માટે, સાધ્યવત્ત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-અભાવવાળો પર્વત પણ બને. માટે, તે પર્વત સાધ્યવત્ત્વિન્ન તરીકે લેવાય... આટલું જ કહેવાને બદલે, વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ એ સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદસ્વરૂપ છે. એનું નિરૂપણ કરવાની કોઈ જરૂર જ લાગતી નથી.

ઉત્તર : જુઓ, વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ અને સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદ એ બે ય એક હોવા છતાં પણ, સાધ્યવત્ત્વિન્ન તરીકે જો પર્વત લેવો હોય તો, વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવને લઈને જ લેવાય, કેમકે સ્વાવચ્છિન્નભિન્ન તરીકે તો વહ્નિમત્પર્વતવાન્ પ્રદેશ આવે છે. એ પ્રદેશ પોતે સાધ્યવાન્ નથી. એટલે તેનો ભેદ પર્વતમાં હોય, તો પણ એને લઈને પર્વત એ સાધ્યવત્ત્વભેદવાન્ (ભિન્ન) માની ન શકાય. અને અત્યન્તાભાવને લઈને, પર્વત સાધ્યવત્ત્વભેદવાન્ બને. પણ એ સ્થળે પ્રતિયોગિતા ભેદત્વનિરૂપિત ન બનવાથી, પર્વતને સાધ્યવત્ત્વિન્ન તરીકે ન લઈ શકાય. આવો બોધ કરાવવા માટે ઉપરનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ લાગે છે.

માથુરી : સાધ્યવત્ત્વં ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન बोध्यम्, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य समवायेन वह्निमतोऽन्योन्याभावस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ સમવાયેન વહ્નિમાન્ વહ્નિઅવયવઃ । ન તુ પર્વતાદિઃ । અતઃ સાધ્યવત્ત્વિન્નઃ પર્વતાદિઃ । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય વૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । ઇતિ ચેત્ ન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન યાવન્તઃ સાધ્યવન્તઃ, તદ્ભિન્નત્વમ્ ગ્રાહ્યમ્ । અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધઃ સંયોગઃ । ન તુ સમવાયઃ । સંયોગેન વહ્નિમાન્ તુ પર્વતઃ અપિ ભવતિ । અતો, સાધ્યવત્ત્વિન્નપદેન ન પર્વતાદિઃ । કિન્તુ ભૂતલાદિ એવ ગૃહ્યતે । તસ્મિન્

ધૂમસ્ય અવૃત્તિત્વાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ, વહ્નિના સમવાયથી અધિકરણ તો વહ્નિના અવયવો જ બનશે. એટલે, પર્વતાદિમાં તો સમવાયથી વહ્નિ-અભાવ જ છે. અર્થાત્ વહ્નિમાન્ભિન્ન તરીકે પર્વત લઈ શકાય છે. તેમાં, ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવી.

ઉત્તર : “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જેટલા સાધ્યવાળા હોય, તેનાથી ભિન્ન લેવાના” અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ છે, સમવાય નથી. અને સંયોગથી વહ્નિ પર્વતાદિમાં રહેતો હોવાથી, પર્વતાદિ એ સાધ્યવાન્ બની જતાં, સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે પર્વતાદિ ન આવે. પણ, ભૂતલાદિ આવે. તેમાં ધૂમ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

માથુરી : સર્વમન્યત્રપ્રથમલક્ષણોક્તદિશાવસેયમ્ । યથા ચાસ્ય ન તૃતીયલક્ષણાભેદસ્તથોક્તં તત્રૈવેતિ સમાસઃ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર અન્યત્ સર્વ પ્રથમલક્ષણાનુસારેણ વાચ્યમ્ । ન હહ પુનઃ પ્રતન્યતે । યથા ચ હંદં લક્ષણં તૃતીયલક્ષણાત્ ભિન્નમ્ । તત્ તૃતીયલક્ષણનિરૂપણાવસરે એવ ભાવિતમ્ ઇતિ તદપિ નોચ્યતે । ઇત્યં ચ પજ્ઞાનામપિ લક્ષણાનાં નિરૂપણં સંપૂર્ણમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ સિવાયની બાકીની બધી જ ચર્ચા પહેલા લક્ષણ પ્રમાણે અહીં પણ સમજી લેવી. આ લક્ષણ ત્રીજા લક્ષણથી અભિન્ન નથી, પણ ભિન્ન છે. એ વાત અમે ત્યાં જ કરી ગયા છીએ. એટલે એ લખવાની જરૂર નથી. આમ, પાંચ લક્ષણોનું નિરૂપણ પૂરું કર્યું.

માથુરી : સર્વાણ્યેવ લક્ષણાનિ કેવલાન્વય્યવ્યાપ્ત્યા દૂષયતિ ‘કેવલાન્વયિન્ય-ભાવાદિતિ’ । પજ્ઞાનામેવ લક્ષણાનામિદં વાચ્યં જ્ઞેયત્વાદિત્યાદિવ્યાપ્યવૃત્તિકેવલાન્વયિસાધ્યકે દ્વિતીયાદિલક્ષણચતુષ્ટસ્ય તુ કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્ત્વાદિત્યાદ્યવ્યાપ્ય-વૃત્તિસાધ્યકેઽપિ ચાભાવાદિત્યર્થઃ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નસાધ્યતાવચ્છેદકા-વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સાધ્યવત્ત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકાન્યોન્યાભાવસ્ય ચાપ્રસિદ્ધત્વાત્ । કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્ત્વાદિત્યાદૌ નિરવચ્છિન્નસાધ્યાભાવાધિકરણત્વસ્ય અપ્રસિદ્ધત્વાચ્ચેતિ ભાવઃ । તૃતીયલક્ષણસ્ય કેવલાન્વયિસાધ્યકાસત્ત્વં ચ તદ્વ્યાખ્યાનાવસરે એવ પ્રપંચિતમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્ર હંદં અવધેયં અસ્ય ગ્રન્થસ્ય પ્રારમ્ભે પૂર્વપક્ષેણ વ્યાપ્તિલક્ષણં પ્રશ્નવિષયીકૃતમ્ । તત્ર મધ્યસ્થેત કેનચિત્ ઉક્તમ્ અવ્યભિચરિતત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ ઇતિ । પુનઃ પૂર્વપક્ષઃ પ્રાહ-કિં નામ અવ્યભિચરિતત્વમ્ । તત્ર મધ્યસ્થેન પજ્ઞ લક્ષણાનિ પ્રોક્તાનિ, તેષાં વિસ્તરતઃ સ્વરૂપં તુ પ્રાગ્ નિરૂપિતમેવ અત્ર પૂર્વપક્ષઃ અનુમાનં કરોતિ

અવ્યભિચરિત્વં (પક્ષઃ) ન સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વરૂપમ્

ન સાધ્યવત્ત્વ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વરૂપમ્

ન સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદ-અસમાનાધિકરણત્વરૂપમ્

ન સકલસાધ્યાભાવવત્નિષ્ઠ-અભાવપ્રતિયોગિત્વરૂપમ્

ન સાધ્યવત્ત્વ-અવૃત્તિત્વરૂપમ્ કેવલાન્વયિસાધ્યકે અનુમાને એતત્પજ્ઞાનામપિ અભાવાત્ (હેતુઃ) ।

તથાહિંદું વાચ્યમ્ પ્રમેયત્વાત્ ઇતિ અત્ર વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે અનુમાને સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધા-વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવાચ્યત્વાભાવસ્ય અપ્રસિદ્ધયા તાદૃશસાધ્યાભાવઘટિતાનાં પ્રથમ-દ્વિતીય-ચતુર્થલક્ષણાનાં અવ્યાપ્તિઃ । તથા સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-વાચ્યત્વવત્ભેદસ્ય અપ્રસિદ્ધયા તાદૃશસાધ્યવત્ભેદઘટિતાનાં તૃતીયપञ્ચમલક્ષણાનાં અવ્યાપ્તિઃ । વાચ્યત્વં સર્વત્ર વર્તતે । અતો વાચ્યત્વાભાવઃ અપ્રસિદ્ધઃ । સર્વે ચ પદાર્થાઃ વાચ્યત્વવન્તઃ । અતો, વાચ્યત્વવત્ભેદઃ અપિ અપ્રસિદ્ધઃ ઇતિ ભાવઃ ।

‘કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્ત્વાત્’ ઇતિ અત્ર અવ્યાપ્યવૃત્તિકેવલાન્વયિ-સાધ્યકે અનુમાને, યદ્યપિ સાધ્યાભાવઃ કપિસંયોગરૂપઃ પ્રસિદ્ધઃ । કિન્તુ નિરવચ્છિન્ના સાધ્યાભાવસ્ય-કપિસંયોગાત્મકસ્ય અધિકરણતા અપ્રસિદ્ધા । અતઃ તાદૃશાધિકરણતાઘટિતં ચતુર્થં લક્ષણં અવ્યાપ્તં ભવતિ । તથા કપિસંયોગાભાવસ્ય કેવલાન્વયિતયા, ભેદસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિતાનિયમનયે ચ કપિસંયોગાભાવભેદસ્ય અપ્રસિદ્ધયા, દ્વિતીય-તૃતીય-પञ્ચમલક્ષણાનાં તાદૃક્ભેદઘટિતાનાં અવ્યાપ્તત્વમ્ જ્ઞેયમ્ પ્રથમલક્ષણં તુ યદિ ‘અન્યે તુ’ ઇત્યાદિના અભિહિતં ગૃહ્યતે । તદા તત્ લક્ષણં ન અત્ર અવ્યાપ્તં ઇતિ તત્રૈવ ભાવિતમ્ । યદિ તુ મૂલં પ્રથમલક્ષણં ગૃહ્યતે । તદા તુ તદપિ સાધ્યાભાવસ્ય નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાયાઃ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ અવ્યાપ્તં બોધ્યમ્ ।

તૃતીયલક્ષણે યદિ સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકભેદઃ ન ગૃહ્યતે । કિન્તુ યથાશ્રુતમેવ ગૃહ્યતે, તદા વાચ્યત્વવત્ઘટાદિપ્રતિયોગિકઃ ભેદઃ યદ્યપિ પ્રસિદ્ધઃ । તથાપિ તાદૃશભેદવતિ પટાદૌ જ્ઞેયત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ ભવતિ એવ અવ્યાપ્તિઃ । એતચ્ચ તૃતીયલક્ષણવ્યાખ્યાનાવસરે પ્રપજ્ઞિતમેવ ।

માથુરી : એતચ્ચોપલક્ષણમ્ । દ્વિતીયે કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાદિત્યાદાવપ્યવ્યાપ્તિઃ । અધિકરણભેદેન અભાવભેદે માનાભાવેન કપિસંયોગવદ્વિન્નવૃત્તિકપિસંયોગાભાવવતિ વૃક્ષે એતદ્વૃક્ષત્વસ્ય વૃત્તિત્વાત્ । ન ચ સાધ્યવદ્વિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસાધ્યાભાવદવૃત્તિત્વં વક્તવ્યમ્ । એવં ચ વૃક્ષસ્ય વિશિષ્ટાધિકરણત્વાભાવાન્નાવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ । સાધ્યાભાવપદવૈયર્થ્યાપત્તેઃ, સાધ્યવદ્વિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવદવૃત્તિત્વસ્યૈવ સમ્યક્ત્વાત્ । સદ્દેતૌ હેત્વધિકરણે વિશિષ્ટાધિકરણત્વાભાવાદેવ અસમ્ભવાભાવાત્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અહીં એ ખ્યાલ રાખવો કે, આ ગ્રન્થની શરૂઆતમાં પૂર્વપક્ષે વ્યાપ્તિનું લક્ષણ શું છે ? એ પ્રશ્ન કર્યો. એના ઉત્તરમાં મધ્યસ્થી માણસે અવ્યભિચરિત્વં વ્યાપ્તિઃ એમ ખુલાસો આપ્યો. પૂર્વપક્ષે પૂછ્યું કે, અવ્યભિચરિત્વ એટલે શું ? એ પછી, એ અવ્યભિચરિત્વના પાંચ અર્થો પાંચ લક્ષણરૂપે ઉપર બતાવ્યા. એના ઉપર વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે, અવ્યભિચરિત્વ એ આ પાંચમાંથી એકે ય સ્વરૂપ નથી, કેમકે

કેવલાન્વયિસ્થળે આ અવ્યભિચરિતત્વ=વ્યાપ્તિ હોવા છતાં પણ, ત્યાં આ પાંચેય લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને છે.

એટલે, પૂર્વપક્ષનું આ અનુમાન છે કે,

અવ્યભિચરિતત્વમ્ (પક્ષઃ) ન સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વરુપમ્

ન સાધ્યવત્તિન્ન-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વરુપમ્

ન સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદ-અસમાનાધિકરણત્વરુપમ્

ન સકલસાધ્યાભાવવત્તિષ્ઠ-અભાવપ્રતિયોગિત્વરુપમ્

ન સાધ્યવત્તિન્ન-અવૃત્તિત્વરુપમ્ કેવલાન્વયિસાધ્યકે અનુમાને એતત્પગ્યનામપિ અભાવાત્ (હેતુઃ)

‘ઈદં વાચ્યમ્ જ્ઞેયત્વાત્’ આ સ્થળે પાંચેય લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને. આ પાંચેય લક્ષણો સાધ્યાભાવ કે સાધ્યવત્ભેદથી ઘટિત તો છે જ. અને, વાચ્યત્વ એ બધે જ રહેલું હોવાથી, સાધ્યાભાવ કે સાધ્યવત્ભેદ અહીં ન મળવાથી બધા લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને.

આ વાચ્યત્વ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ એવું કેવલાન્વયી સાધ્ય છે. જ્યારે, ‘કપિસંયોગાભાવવાન્ ગુણત્વાત્’ આ સ્થળે કપિસંયોગાભાવ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય છે. અહીં, પહેલા લક્ષણમાં જે ‘અન્યે તુ’ મત હતો, તે અનુસારે અવ્યાપ્તિ નથી આવતી. એટલે એ સિવાયના ચારેય લક્ષણો આ અનુમાનસ્થળે પણ અવ્યાપ્ત બને છે.

આમાં, વાચ્યત્વસાધ્યસ્થળે તો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નસાધ્યતાવચ્છેદકવાચ્યત્વત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો સાધ્યાભાવ જ કોઈ ઠેકાણે મળતો નથી. માટે, પહેલા-બીજા અને ચોથા લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને. કેમકે આ લક્ષણો સાધ્યાભાવથી ઘટિત છે.

તો, અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જે સાધ્યવાન્ હોય. તેમનો સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદ પણ પ્રસિદ્ધ નથી. એટલે, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યવત્ભેદથી ઘટિત એ ત્રીજું અને પાંચમું લક્ષણ પણ અવ્યાપ્ત બને છે.

કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્વાત્માં આમ તો, સાધ્યાભાવ=કપિસંયોગ પ્રસિદ્ધ છે. પણ, નિરવચ્છિન્ન એવી સાધ્યાભાવાધિકરણતા તો પ્રસિદ્ધ નથી જ. એટલે ચોથું લક્ષણ તો, નિરવચ્છિન્ન એવી સાધ્યાભાવાધિકરણતાથી ઘટિત હોવાથી, આવી અધિકરણતાની અપ્રસિદ્ધિને લીધે, તે ચોથું લક્ષણ અવ્યાપ્ત બનશે. અને ૨-૩-૫ લક્ષણ સાધ્યવત્ભેદથી ઘટિત છે. પણ, કપિસંયોગાભાવ કેવલાન્વયી હોવાથી, બધા જ કપિસંયોગાભાવવાન્ છે. એટલે, સાધ્યવત્ભેદની અપ્રસિદ્ધિને લીધે ૨-૩-૫ અવ્યાપ્ત બનશે. પહેલું લક્ષણ ‘અન્યે તુ’ મત પ્રમાણે લઈએ તો એ આ સ્થળે અવ્યાપ્ત ન બને.

ત્રીજા લક્ષણમાં જો સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભેદ ન હો, અને લખ્યા પ્રમાણે જ અર્થ કરો, તો વાચ્યત્વવત્પટાદિપ્રતિયોગિક ભેદ પટાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. પણ, તે પટાદિમાં જ્ઞેયત્વ હેતુ રહેલો હોવાથી અવ્યાપ્તિ તો ઊભી જ રહેવાની. એ વાત ત્યાં જ કરી ગયા હતા.

ચાન્દ્રશેખરીયા : इदमुपलक्षणम् ‘कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्’ इति अत्रापि द्वितीयं लक्षणं अव्याप्तम् ज्ञेयम् । यतो अधिकरणभेदेन अभावभेदाभ्युपगमे न किञ्चिदपि प्रमाणं अस्ति । अतः कपिसंयोगवत्भिन्ने गुणादौ यः कपिसंयोगाभावः । स एव मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षेऽपि वर्तते । तत्र च हेतोः वृत्तित्वात् अव्यापतिः । ननु अव्याप्तिनिरासाय साध्यवत्भिन्न-वृत्तित्वविशिष्टः एव साध्याभावो ग्राह्यः । तथा च गुणवृत्तित्वविशिष्टो

કપિસંયોગાભાવઃ કેવલં ગુણે એવ વર્તતે । ન તુ વૃક્ષાદૌ । એવં ચ તાદૃશાભાવવાન્ ગુણઃ । તસ્મિન્ હેતોઃ અવૃત્તિત્વાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન સાધ્યાભાવપદસ્ય વૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્ । યતઃ સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવત્-અવૃત્તિત્વમ્ ઇતિ ઉક્તૌ અપિ નાવ્યાપ્તિઃ । સાધ્યવત્ભિન્ને ગુણાદૌ વૃત્તિઃ સત્તાદિ યદ્યપિ દ્રવ્યાદૌ વર્તતે । તથા પિ તાદૃશગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટા સત્તા તુ ગુણે એવ, ન તુ વૃક્ષાદૌ । એવં ચ તાદૃશવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવાન્ ગુણઃ એવ । તસ્મિન્ હેતોઃ અવૃત્તિત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ સાધ્યાભાવપદં વિનાપિ ક્ષતિવિરહાત્, સાધ્યાભાવપદં નિરર્થકં ભવતિ । ન ચ તદ્ ઇષ્ટં । અતો ન સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટત્વસ્ય પ્રવેશઃ ક્રિયતે । કિન્તુ યથોક્તં એવ લક્ષણં અભિમન્યતે । તત્ ચ અત્ર ‘કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્’ ઇતિ અનુમાને અવ્યાપ્તં ભવતિ એવ ઇતિ ઉક્તં પ્રાક્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ ઉપલક્ષણ છે. ‘કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્’ અહીં પણ બીજું લક્ષણ અવ્યાપ્ત બને છે. અધિકરણભેદથી અભાવનો ભેદ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. એટલે, સાધ્યવત્=કપિસંયોગવત્થી ભિન્ન તરીકે ગુણાદિ મળે અને તેમાં જે કપિસંયોગાભાવ છે. એ જ કપિસંયોગાભાવવાળો વૃક્ષ છે. અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ રહેલો હોવાથી બીજું લક્ષણ અવ્યાપ્ત બને છે.

પ્રશ્ન : અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવો જ સાધ્યાભાવ લેવાનું રાખો. એટલે, સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ગુણમાં વૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવો કપિસંયોગાભાવ તો માત્ર તે ગુણમાં જ રહેશે. એટલે તે ગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ-કપિસંયોગાભાવવાળા તરીકે ગુણ જ આવે, અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ઉત્તર : તો તો પછી સાધ્યાભાવપદ મુકવાની જરૂર જ નથી. સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વ વિશિષ્ટવત્-અવૃત્તિત્વમ્ કહીએ, તો ય વાંધો ન આવે. સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ગુણમાં સત્તા રહેલી છે. પણ એ ગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસત્તા તો માત્ર ગુણમાં જ રહેવાની. દ્રવ્યાદિમાં=વૃક્ષમાં ન રહે એટલે સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસત્તાદિવાળો પણ ગુણ જ છે. અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ ન રહેવાથી લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી.

માથુરી : તૃતીયે સાધ્યવત્પ્રતિયોગિતાકાન્યોન્યાભાવમાત્રસ્ય ઘટકત્વે ચાલનીયન્યાયેન અન્યોન્યાભાવમાદાય નાનાધિકરણસાધ્યકે વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદાવવ્યાપ્તિશ્ચેત્યપિ બોધ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એવં યદિ તૃતીયે લક્ષણે સાધ્યવત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક-સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદં પરિહૃત્ય કેવલં સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદસ્ય નિવેશઃ ક્રિયતે । તદા વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇત્યાદિ નાનાધિકરણક-સાધ્યકાનુમાને ઇદં લક્ષણં અવ્યાપ્તં ભવતિ । યતો, વહ્નિમત્મહાનસભેદવાન્ ચત્વરઃ । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય વૃત્તિતાઃ એવં વહ્નિમત્ચત્વરભેદસ્ય અધિકરણં મહાનસઃ । તસ્મિન્ ધૂમસ્ય વૃત્તિતા ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ । ઇતિ બોધ્યમ્ ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એમ ત્રીજા લક્ષણમાં પણ, સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યવત્પ્રતિયોગિક ભેદ લેવાને બદલે, માત્ર સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદ લઈએ તો ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ એવા જુદા જુદા અધિકરણોવાળા સાધ્ય સ્થળે અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે વહ્નિમત્ મહાનસનો ભેદ ચત્વરાદિમાં મળી જાય. વહ્નિમત્ ચત્વરાદિનો ભેદ મહાનસાદિમાં મળી જાય. આમ, ચાલનીન્યાયથી સાધ્યવત્પ્રતિયોગિક-ભેદવાળા તરીકે તો મહાનસાદિ પણ બને. અને તેમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી આ ત્રીજું લક્ષણ આવા અનુમાનમાં પણ અવ્યાપ્ત બનશે, એમ જાણવું.

અભ્યાસ કરનારા સંયમીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી અમારા નવા પ્રકાશનો

સંસ્કૃતની બે બુક, સકલાર્હત્, ભક્તામર એ કાવ્યો કર્યા બાદ કાવ્ય તરીકે ભણવા માટે અતિ ઉપયોગી અને સંસ્કૃત ભાષા, શ્લોકો વિગેરે ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે જરૂરી એવા નીચેના કાવ્યો સંયમીઓએ ભણવા જોઈએ. એની વિસ્તૃત માહિતી એ પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં અમે આપેલી છે.

- (૧) કલ્યાણમંદિર (શ્રેષ્ઠ કવિ સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિવિરચિત)
- (૨) રઘુવંશ (કવિ કાલિદાસ કૃત સર્ગ-૧, ૨)
- (૩) કિરાતાર્જુનીયમ્ (કવિ ભારવિકૃત સર્ગ-૧, ૨)
- (૪) શિશુપાલવધ (કવિ માઘ કૃત સર્ગ-૧, ૨)
- (૫) નૈષધીયચરિતમ્ (કવિ હર્ષ કૃત સર્ગ-૧, ૨)
- (૬) કાદમ્બરી (કવિ બાણભટ્ટ કૃત-થોડોક ભાગ)

આ અજૈન કાવ્યો પણ સંસ્કૃતવાંચન, શ્લોક વિગેરેમાં પક્કડ મેળવવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. સરળ ભાષામાં લખાયેલા આ કાવ્યો વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપક બે ય ને ઉપકારક બનશે એવી અમારી સમજ છે.

નોંધ :- 'સુલભકાવ્યાણિ' એ નામે સકલાર્હત્ અને ભક્તામર કાવ્ય પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. વિદ્યાર્થીઓએ એ પુસ્તકો પ્રમાણે એ બે કાવ્યો ભણવા.

- (૧) વ્યાપ્તિ પંચક-માથુરી (ગુજરાતી, સંસ્કૃત સરળ ટીકા સહિત)
- (૨) સિદ્ધાન્તલક્ષણ-જાગદીશી (ગુજરાતી, સંસ્કૃત સરળ ટીકા સહિત)

મધ્યમ ક્ષયોપશમવાળા અને ન્યાયાદિના અભ્યાસમાં રુચિવાળા સંયમીઓને મુક્તાવલિ સુધીનો અભ્યાસ કર્યા બાદ આ બે ગ્રંથોનો અભ્યાસ ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે. એ વાત એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં અમે વિસ્તારથી જણાવી છે.

'મુક્તાવલિ' ઉપર પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સાહેબનું વિવેચનવાળું પુસ્તક ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

દીક્ષાગ્રુવનના પ્રારંભથી ૧૦-૧૫-૨૦ વર્ષ સુધીમાં સંયમીઓએ અભ્યાસક્ષેત્રે શી રીતે આગળ વધવું ? શું ગોખવું, શું ભણવું ? વિગેરેની વિસ્તૃત માહિતી આપતી એક નાનકડી પુસ્તિકા અમે તૈયાર કરી રહ્યા છીએ. વર્તમાન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળાદિને અનુસરીને અમે એ અભ્યાસક્રમ બનાવેલો છે.

દૂંક સમયમાં આ પ્રકાશનો બહાર પડશે. તો જે સંયમીઓને આ પુસ્તકોની જરૂર હોય તેઓ પત્ર લખીને અમને જણાવે.

પ્રાયઃ આગામી ચાતુર્માસનો પ્રારંભ થતાં સુધીમાં આ બધા પ્રકાશનો બહાર પડી જશે એવી અમારી ધારણા છે.

मुष्पृष्ठ परिचय

જિનાગમો, નિર્યુક્તિઓ, ટીકાઓ,
ચૂર્ણિઓ અને સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજી
વિગેરે મહાપુરુષોથી વિરચિત ઉત્કૃષ્ટ
ગ્રંથો એ એવા તાળાં છે કે જેની
પંક્તિઓનો અર્થ સમજવા અને એની
પાછળ છુપાયેલા રહસ્યોને જાણવા માટે
કોઈક ચાવીની જરૂર છે. વર્તમાનકાળમાં
એવું દેખાય છે કે ન્યાયગ્રંથોના ઊંડા
અભ્યાસ દ્વારા નિર્યુક્તિઓને સચોટી પ્રજ્ઞા
આ અણમોલ થઈ જાય છે. આવાં ગ્રંથો
ખોલી શકે છે. આવાં ગ્રંથો ખોલીને
એની અંદર રહેલા રહસ્યોનો અર્થ સમજી શકી
રત્નાદિને પામી શકે છે. આ જ વાત
અમે મૃગપૃષ્ઠના ચિત્ર દ્વારા દર્શાવી છે.

**આ વાત સમજવા માટે
આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના ખાસ વાંચવી.**